

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΑΡΧΑΙΟΣ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

ΥΠΑΙΘΡΙΟΙ ΧΩΡΟΙ ΣΤΗ ΜΙΝΩΙΚΗ ΚΡΗΤΗ

ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΟΙΚΙΣΜΟΥΣ

ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΝΕΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

Μεταπτυχιακή Εργασία Ειδίκευσης

ΧΡΗΣΤΟΣ ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ

Τριμελής Επιτροπή εποπτείας: Κόπακα Κατερίνα

Τζαχίλη Ίρις

Γαλανίδου Νένα

ΡΕΘΥΜΝΟ 2018

ΥΠΑΙΘΡΙΟΙ ΧΩΡΟΙ ΣΤΗ ΜΙΝΩΙΚΗ ΚΡΗΤΗ

ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΟΙΚΙΣΜΟΥΣ

ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΝΕΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

*Στον πατέρα μου Νίκο,
στον αδερφό μου Σπύρο
και στον φίλο Κυριάκο*

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	3
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	5
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	7
Η Κρήτη την Εποχή του Χαλκού	7
Γεωμορφολογία	7
Πολιτισμικό-ιστορικό πλαίσιο	9
Σύστημα Χρονολόγησης-Χρονολογικό πλαίσιο	12
Ιστορικό της έρευνας	15
Στόχοι και προβλήματα της έρευνας	19
Μεθοδολογική προσέγγιση	21
ΑΝΑΛΥΤΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ	25
1. Υπαίθριοι χώροι εκτός οικισμών	25
1.1 Νεκροταφεία	25
1.2 Ιερά κορυφής	35
2. Υπαίθριοι χώροι σε οικισμούς	41
2.1 Νεολιθική και Προανακτορική περίοδος	41
2.1.1 ΠΜ II-MM I Βασιλική.....	41
2.1.2 ΠΜ II Μύρτος-Φούρνου Κορυφή	44
2.1.3 ΠΜ III-MM IA Τρυπητή.....	49
2.1.4 Νεολιθική Κνωσός.....	49
2.1.5 Νεολιθική Φαιστός	50
2.2 Παλαιοανακτορική περίοδος	57
2.2.1 Μάλια	57
2.2.2 Γαλατάς	61
2.2.3 Φαιστός	62
2.2.4 Κομμός	66
2.2.5 Μοναστηράκι	67
2.3 Νεοανακτορική περίοδος	71
2.3.1 Παλαίκαστρο	71
2.3.2 Ζάκρος	74
2.3.3 Πετράς	82

2.3.4 Μακρύγιαλος	86
2.3.5 Μόχλος.....	89
2.3.6 Ψείρα.....	92
2.3.7 Γουρνιά.....	96
2.3.8 Σίσι.....	101
2.3.9 Μύρτος-Πύργος	103
2.3.10 Μάλια.....	105
2.3.11 Νίρου Χάνι.....	111
2.3.12 Γαλατάς	114
2.3.13 Κνωσός	116
2.3.14 Αρχάνες	122
2.3.15 Βαθύπετρο	126
2.3.16 Φαιστός.....	128
2.3.17 Αγία Τριάδα.....	133
2.3.18 Κομμός	137
2.3.19 Καστέλι Χανίων (Κυδωνία).....	141
ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ-ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	147
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ	161
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	167
ΕΙΚΟΝΕΣ	183

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η στιγμή της συγγραφής του προλόγου μιας πτυχιακής εργασίας, είτε σε προπτυχιακό είτε σε μεταπτυχιακό επίπεδο, σημαίνει ότι ένας κύκλος σπουδών και ζωής ολοκληρώνεται και ότι ένας άλλος κύκλος είναι δυνατόν να αρχίζει. Τότε περνούν από το νου του καθενός, με αστραπιαίο τρόπο, οι σημαντικοί σταθμοί της συνολικής διαδρομής. Κάθε στιγμή της συγκεκριμένης εμπειρίας αποτέλεσε για μένα ένα συναρπαστικό ταξίδι στον κόσμο της Προϊστορικής Αρχαιολογίας και της γνώσης εν γένει. Την απόφασή μου για μεταπτυχιακές σπουδές πήρα αφού πρώτα ήρθα σε επαφή με την επαγγελματική όψη της επιστήμης και αντιλήφθηκα ότι αυτό αποτελούσε ατομική έλλειψη και προσωπικό γνωστικό απωθημένο. Για τη φιλική και επίμονη παρακίνησή του ως προς τη σχετική μου απόφαση ευχαριστώ από τα βάθη της καρδιάς μου τον καλό συνάδελφο Στράτο Καραγιαννάκη, απόφοιτο του ίδιου Μεταπτυχιακού Προγράμματος του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Να τονιστεί εδώ με ιδιαίτερη έμφαση ότι στη διάρκεια των σπουδών μου είχα τη μεγάλη τύχη να βιώσω από κοντά την -πρωτόγνωρη για μένα- σχεδόν «οικογενειακή» ακαδημαϊκή ατμόσφαιρα ενός Πανεπιστημίου της ελληνικής περιφέρειας, πράγμα το οποίο ενίσχυσε ακόμη περισσότερο την επιθυμία μου για την παρακολούθηση του Προγράμματος. Τις συνθήκες, βέβαια, τις διαμορφώνουν τα πρόσωπα, γι' αυτό και εκφράζω ολόθερμες ευχαριστίες στους βασικούς συντελεστές του, τις καθηγήτριες και τους καθηγητές μου. Περιποιεί για μένα μεγάλη τιμή η γνωριμία και η συνεργασία μου μαζί τους όλο αυτό το χρονικό διάστημα. Γιατί με τον τρόπο σκέψης τους, τις πολύτιμες συμβουλές και την ανθρώπινη στάση τους άνοιξαν νέους δρόμους στον τρόπο να αντιλαμβάνομαι το παρελθόν.

Ευχαριστώ, καταρχάς, εγκάρδια την καθηγήτρια Προϊστορικής Αρχαιολογίας και εποπτεύουσα της μεταπτυχιακής μου εργασίας Κατερίνα Κόπακα για την πολύτιμη συμβολή στην εκπόνησή της, όσο και συνολικά για τη μεθοδικότητα που μας δίδαξε στην αντιμετώπιση όλων των αρχαιολογικών προσεγγίσεών μας. Επίσης, την ομότιμη καθηγήτρια Προϊστορικής Αρχαιολογίας κ. Ίριδα Τζαχίλη για τον ενθουσιασμό που μας μετέδιδε στην επαφή μας με την αρχαιολογική γνώση, καθώς

και την αναπληρώτρια καθηγήτρια Προϊστορικής Αρχαιολογίας κ. Νένα Γαλανίδου, για την ευγενική και πρόθυμη συμμετοχή της στην Τριμελή Επιτροπή εποπτείας. Επιπλέον, οφείλω πολλά και στους δύο καθηγητές, τα σεμινάρια των οποίων είχα την τύχη να παρακολουθήσω: τον καθηγητή Κλασικής Αρχαιολογίας Νικόλαο Σταμπολίδη, ο οποίος μας δίδαξε την αυστηρή προσήλωση στον αρχαιολογικό στόχο μας και τον επίκουρο καθηγητή του Τμήματος Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης στο Τ.Ε.Ι Αθήνας κ. Γιώργο Φακορέλλη για την ανεκτίμητη συμβολή του στη γνωριμία και την εξοικείωσή μας με τις μεθόδους εφαρμογής των φυσικών επιστημών στην Αρχαιολογία.

Η γνωριμία μου με τον Λευτέρη Πλάτωνα, αναπληρωτή καθηγητή Προϊστορικής Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, και οι γόνιμες συζητήσεις μας για θέματα αρχιτεκτονικής με προσανατόλισαν στην επιλογή του θέματος της εργασίας αυτής και στον συναρπαστικό κόσμο της Μινωικής Αρχαιολογίας. Για την συνολική βοήθειά του, καθώς και για τα άρθρα του που μου ενεχείρισε πρόθυμα, του είμαι ευγνώμων.

Πολλές ευχαριστίες εκφράζω, επίσης, σε όλους τους συμφοιτητές και τις συμφοιτήτριές μου στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα «Αρχαίος Μεσογειακός Κόσμος». Η γνωριμία μαζί τους και η βοήθειά τους υπήρξαν πολύτιμες και μου έδιναν κάθε φορά την κατάλληλη ώθηση να συνεχίζω την προσπάθεια εν μέσω πολλών οικογενειακών και επαγγελματικών υποχρεώσεων. Τις αξέχαστες στιγμές μου στην πόλη του Ρεθύμνου τις οφείλω κυρίως στη φιλοξενία των ξεχωριστών φίλων μου Παναγιώτας Νιαρχάκου και Αντώνη Ζούμπερη. Η εμπιστοσύνη και η αμέριστη ηθική συμπαράσταση του οικογενειακού, του συγγενικού και του φιλικού μου περιβάλλοντος υπήρξαν επίσης καταλυτικές. Από τα βάθη της καρδιάς μου ευχαριστώ, λοιπόν, τη σύζυγο και τα παιδιά μου, τους γονείς μου, τους φίλους αλλά και αγαπημένα μου πρόσωπα που δεν είναι πια μαζί μας.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

<i>AAA</i>	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
<i>AΔ</i>	Αρχαιολογικόν Δελτίον
<i>ΑΕ</i>	Αρχαιολογική Εφημερίς
<i>Aegaeum</i>	Annales d'archéologie égéenne de l'Université de Liège et UT-PASP
<i>Aegis</i>	Presses Universitaires de Louvain
<i>Aerial Atlas</i>	Myers J.W. – Myers E. E. – Cadogan G. (eds.) 1992, <i>Aerial Atlas of Ancient Crete</i> , London
<i>AJA</i>	American Journal of Archaeology
<i>Αμάλθεια</i>	Περιοδική έκδοση της Ιστορικής – Λαογραφικής Εταιρείας Νομού Λασιθίου
<i>AR</i>	Archaeological Reports
<i>Αρχαιολογία</i>	Αρχαιολογία και Τέχνες. Τριμηνιαίο Περιοδικό
<i>ASAtene</i>	Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente
<i>Athena Review</i>	Quarterly Journal of Archaeology, History and Exploration
<i>BCH</i>	Bulletin de Correspondance Hellénique
<i>BCH Suppléments</i>	Bulletin de Correspondance Hellénique. Suppléments
<i>BSA</i>	The Annual of the British School at Athens
<i>BSA Studies</i>	The Annual of the British School at Athens. Studies
<i>BSA Supplements</i>	The Annual of the British School at Athens. Supplements
<i>Études Crétoises</i>	Publiées sous la Direction de l' École Française D' Athènes
<i>Hesperia</i>	Hesperia: Journal of the American School of Classical Studies at Athens
<i>Hesperia Supplements</i>	Hesperia: Journal of the American School of

<i>Kentro</i>	Classical Studies at Athens. Supplements The Newsletter of the Institute for Aegean Prehistory (INSTAP) Study Center for East Crete
<i>OJA</i>	Oxford Journal of Archaeology
<i>OpAth</i>	Opuscula Atheniensa. Annual of the Swedish Institute at Athens
<i>ΠΑΕ</i>	Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
<i>SIMA</i>	Studies in Mediterranean Archaeology
<i>SMEA</i>	Studi Micenei ed Egeo – Anatolici

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Κρήτη την Εποχή του Χαλκού

Γεωμορφολογία

Η Κρήτη αποτελεί το μεγαλύτερο νησί της Ελλάδας και ένα από τα πέντε μεγαλύτερα της Μεσογείου, με συνολική έκταση περίπου 8.300 τετραγωνικών χιλιομέτρων. Έχει συνολικό μήκος 260 χλμ. περίπου και πλάτος που κυμαίνεται από τα 60 έως τα 16 χλμ. στο στενότερο σημείο της, τον Ισθμό της Ιεράπετρας. Οι ακτές της, που παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία, έχουν μήκος που φτάνει τα 1.065 χλμ. περίπου. Διαθέτει έντονο ανάγλυφο και τέσσερις μεγάλες οροσειρές με πολλά κοινά χαρακτηριστικά. Στα Δ βρίσκονται τα Λευκά Όρη, στο κεντρικό μέρος του εκτείνεται η υψηλότερη οροσειρά του, η Ίδη (Ψηλορείτης), στα Α η Δίκτη και ακόμη πιο Α τα Όρη της Σητείας. Μαζί με τα χαμηλότερα βουνά, όπως τα Αστερούσια, η έκταση που καλύπτει η ορεινή Κρήτη ανέρχεται στο 52%, ενώ οι πεδινές εκτάσεις καλύπτουν μόλις το 3,6% του νησιού. Η μεγαλύτερη πεδιάδα του, αυτή της Μεσαράς, εκτείνεται στο Ν κεντρικό τμήμα του.

Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του κρητικού τοπίου είναι η μεγάλη ποικιλία του αναγλύφου και των γεωλογικών του σχηματισμών. Πολλά σπήλαια και φαράγγια είναι βασικά συστατικά του. Το ίδιο και τα οροπέδια που σχετίζονται με την ιδιόμορφη τεκτονική ιστορία του (Rackham, Moody 1996: 13-15). Μεγαλύτερο είναι το οροπέδιο του Λασιθίου, σε υψόμετρο 850 μ. στο όρος Δίκτη (διαστάσεις 5X5 χλμ. περίπου), και ακολουθούν αυτά του Ομαλού, σε υψόμετρο 700 μ., και του Ασκύφου στα Λευκά Όρη και εκείνο στη Νίδα σε υψόμετρο 1.400 μ. στον Ψηλορείτη. Εκεί συγκεντρώνονται μεγάλες ποσότητες νερού, που απορρέει από τα γύρω βουνά γι' αυτό και το τυπικό εδαφικό κάλυμμά τους είναι η ιλύς που τα κάνει εξαιρετικά εύφορα (Rackham, Moody 1996: 23).

Λόγω κυρίως του μικρού της πλάτους η Κρήτη δεν διαθέτει μεγάλα ποτάμια αλλά πολλούς χειμάρρους, που ενδέχεται να είχαν περισσότερο νερό στο παρελθόν. Το νησί διαθέτει μία μόνον αξιόλογη λίμνη, αυτήν του Κουρνά στα Δ (την Κορησία των αρχαίων).

Το σημερινό κλίμα της Κρήτης χαρακτηρίζεται ήπιο μεσογειακό με χειμώνες συνήθως βροχερούς και μαλακούς και ζεστά και ξηρά καλοκαίρια. Λόγω της

μεγάλης ποικιλίας στη γεωμορφολογία υπάρχουν ωστόσο μεγάλες αποκλίσεις από περιοχή σε περιοχή (Rackham, Moody 1996: 33-38). Το κλίμα ήταν φαίνεται ψυχρότερο και οι χιονοπτώσεις πιο συχνές ακόμη στο Ολόκαινο. Η μετατροπή του σε μεσογειακό ξεκίνησε βαθμιαία από τις αρχές της Εποχής του Χαλκού και ολοκληρώθηκε γύρω στα μέσα της 1^{ης} χιλιετίας π.Χ. (Rackham, Moody 1996: 38-39), στη Μέση Εποχή του Χαλκού ακόμη φαίνεται πιο ξηρό. Ενώ κατά την Προϊστορική περίοδο υπήρχε γενικότερα πιο πυκνή φυτοκάλυψη από ό, τι σήμερα στα μεσαία και χαμηλά υψόμετρα. Αυτή άρχισε ήδη τότε να υποχωρεί εξαιτίας της ανθρωπογενούς δραστηριότητας (Rackham, Moody 1996: 125-128).

Το ανάγλυφο και το κλίμα προσέδιδαν και εξακολουθούν να προσδίδουν στο νησί μεγάλη αυτάρκεια και συνέβαλαν στη διαχρονική οικονομική και πολιτιστική του ανάπτυξη. Στις πεδιάδες, τις κοιλάδες και τα οροπέδιά του καλλιεργούνταν δημητριακά, ελιές, αμπέλια αλλά και όσπρια και πολλά φρούτα, που αποτέλεσαν τις κυριότερες πηγές πλούτου μαζί με την κτηνοτροφία. Στην αρχαιότητα υπήρχαν περισσότερα δάση και μεγάλη ποικιλία στην άγρια πανίδα και χλωρίδα. Εξάλλου, η πλούσια ακτογραμμή και το πλήθος κόλπων και όρμων που αποτέλεσαν φυσικά αγκυροβόλια συνέβαλαν στην ανάπτυξη της ναυσιπλοΐας, του θαλάσσιου εμπορίου και των υπερπόντιων ανταλλαγών με την Αίγυπτο, την Εγγύς Ανατολή, τη δυτική Μεσόγειο κ.λπ.

Να υπογραμμιστεί, επίσης, η έντονη ηφαιστειογενής και τεκτονική δράση που παρατηρείται στην Κρήτη διαχρονικά και σε όλη τη διάρκεια της Εποχής του Χαλκού, με αποκορύφωμα ίσως τους σεισμούς που κατέστρεψαν τα πρώτα ανάκτορα γύρω στο 1700 π.Χ. καθώς και η έκρηξη του ηφαιστείου στη Θήρα (τον ύστερο 17^ο ή κατά άλλους το γ' τέταρτο του 16^{ου} αι. π.Χ.). Σημαντικές μεταβολές έχει υποστεί, εξάλλου, το ύψος των κρητικών ακτών από τις αυξομειώσεις της θαλάσσιας στάθμης. Είναι γνωστό ότι οι μεν δυτικές ακτές της εμφανίζουν έντονη ανύψωση κυρίως ως αποτέλεσμα τεκτονικής δράσης που τοποθετείται στον 5^ο αι. μ.Χ., ενώ βύθιση των ακτών παρατηρείται στο Β κεντρικό και στο Α τμήμα της ακτής. Υπολογίζεται ότι στα αρχαία λιμάνια της Φαλάσαρνας και της Κισάμου (σημερινό Καστέλλι) η ακτή έχει ανυψωθεί κατά 6 περίπου μ., ενώ τα αρχαία λιμάνια της ΝΔ Κρήτης έως και 8 μ. περίπου (Rackham, Moody 1996: 15).

Πολιτισμικό-ιστορικό πλαίσιο

Η περίοδος που μας απασχολεί κατεξοχήν εδώ είναι η Μέση και το πρώτο τμήμα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, δηλαδή το χρονικό διάστημα από τα τέλη της 3^{ης} έως τα μέσα της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ. Η μετάβαση στη Μέση Χαλκοκρατία στην Κρήτη αντιστοιχεί στην ίδρυση των πρώτων κτηριακών συγκροτημάτων μεγάλης κλίμακας με ανακτορικά χαρακτηριστικά στη μορφή και την οργάνωσή τους (Driessen 2003: 59) και στην εμφάνιση ενός νέου διακοσμητικού ρυθμού στην κεραμική, του λεγόμενου πολύχρωμου ή «καμαραϊκού».

Κατά τη ΜΜ αυτή περίοδο παρατηρείται δημογραφική άνοδος, παλαιότεροι οικισμοί μεγαλώνουν (Watrous 1994: 736) ενώ μικρότεροι οικισμοί εγκαταλείπονται και ιδρύονται νέοι σε άλλες θέσεις. Η άνθιση αυτή δεν μοιάζει, ωστόσο, ισόρροπη σε όλο το νησί: το κεντρικό και το Α τμήμα παρουσιάζουν μεγαλύτερη οικιστική πυκνότητα από ό,τι το Δ, αν και αυτό μπορεί να οφείλεται στην τυχαιότητα της αρχαιολογικής διερεύνησης (Treuil et al. 1989: 219-220).

Σημαντική είναι η εμφάνιση των πρώτων πόλεων κυρίως αυτών της Κνωσού, της Φαιστού και των Μαλίων. Σε αυτές αλλά και στους μεγαλύτερους εν γένει οικισμούς γίνεται φανερή μια οικονομική ανάπτυξη, που βασίστηκε καταρχήν στην καλλιέργεια και στην κτηνοτροφία, όπως υποδηλώνει η ραγδαία άνοδος του αποθηκευτικού τους δυναμικού σε γεωργικά προϊόντα (λάδι, κρασί, δημητριακά, όσπρια κ.λπ.). Πλαισιώθηκε όμως, επίσης, από την εξειδικευμένη βιοτεχνική παραγωγή και τη διοικητική διαχείρισή της μέσω των αρχείων της ιερογλυφικής και αργότερα της Γραμμικής Α γραφής. Αυτά είναι πολύ σημαντικές καινοτομίες, που μαζί με την εμφάνιση των ανακτορικών κέντρων δείχνουν μια νέα πολιτική και εν γένει κοινωνική οργάνωση (Watrous 1994: 752).

Παλαιότερο είναι ίσως το ανάκτορο της Κνωσού, σύντομα όμως ακολούθησαν φαίνεται και εκείνα στη Φαιστό και τα Μάλια (Watrous 1994: 737), ενώ για τη Ζάκρο εκφράζονται τελευταία επιφυλάξεις για την ύπαρξη ΜΜ ανακτόρου (Πλάτων 2004: 389-390). Όλα φαίνεται πως εντάχθηκαν σε ένα προϋπάρχοντα πολεοδομικό ιστό. Σε μερικές περιπτώσεις συμπληρωματικά με τα ανάκτορα λειτουργούσαν άλλα μεγάλα κτήρια με ανάλογα χαρακτηριστικά, όπως αυτό της Συνοικίας Μ των Μαλίων. Υπήρξε η απότομη εμφάνιση των ανακτόρων και των «παραρτημάτων» τους αποτέλεσα εσωτερικής εξέλιξης των αγροτικών

κοινοτήτων του νησιού μέσα από μηχανισμούς που δεν είναι εύκολα ανιχνεύσιμοι (Watrous 1994: 741-742);

Έχει υποστηριχθεί ότι την περίοδο εκείνη το νησί ήταν χωρισμένο σε επικράτειες με διαφορετική γεωγραφική έκταση, καθεμιά από τις οποίες ήταν σε συνάρτηση με ή/και σε εξάρτηση από ένα από τα γνωστά ανάκτορα (Driessen 2003: 60). Στις μεγάλες αυτές περιοχές υπήρχαν ωστόσο και άλλα οικιστικά κέντρα, όπως το Παλαίκαστρο, τα Γουρνιά και το Μοναστηράκι, που έπαιζαν κάποιον ενδιάμεσο ρόλο στη συνολική τοπική οικονομική διαχείριση (Treuil et al. 1989: 226-227). Τον έλεγχο της αγροτικής και της βιοτεχνικής παραγωγής από τα ανάκτορα και τον ρόλο των άλλων οικιστικών κέντρων σε αυτόν δείχνουν η ύπαρξη και το περιεχόμενο των γραφειοκρατικών και λογιστικών μηχανισμών - των πινακίδων, των σφραγίδων και σφραγισμάτων κ.λπ.

Το είδος της παλαιονακτορικής πολιτικής εξουσίας είναι ένα ζήτημα που παραμένει ανοικτό. Η απόλυτη κυριαρχία ενός ηγεμόνα σε κάθε ανακτορικό κέντρο έχει τεθεί υπό αίρεση, κυρίως επειδή φαίνεται πως πλάι στα ανακτορικά κτήρια υπάρχουν και άλλα που ασκούν, όπως προαναφέρθηκε, ανάλογο ή συμπληρωματικό έλεγχο. Αυτό έχει οδηγήσει την έρευνα στην υπόθεση της ύπαρξης μιας ηγετικής ομάδας που θα ασκούσε την πολιτική και την οικονομική εξουσία. Όποια μορφή και να είχε όμως η τελευταία, το βέβαιο είναι ότι πρόκειται για μια κοινωνία ιεραρχημένη και σύνθετη (Driessen 2002: 6, 11), όπως δείχνουν π.χ. τα αντικείμενα γοήτρου στα ανάκτορα και τα μεγάλα κτήρια, το επίπεδο εξειδίκευσης στη βιοτεχνική παραγωγή κ.λπ. (Treuil et al. 1989: 227-228).

Η πολιτισμική μετάβαση στην επόμενη ΥΜ περίοδο γίνεται ομαλά, χωρίς σημαντικές μεταβολές. Σηματοδοτείται όμως από καταστροφές από σεισμούς, οι συνέπειες των οποίων δεν ήταν ομοιόμορφες για όλα τα ανακτορικά κέντρα (Rehak, Younger 1998: 100). Η μεταβατική ΜΜ ΙΙΙΒ περίοδος, υπαρκτή ή όχι ως ξεχωριστή, χαρακτηρίζεται από την εμφάνιση του λεγόμενου «σκοτεινού επί ανοικτού» ρυθμού και τη βαθμιαία εισαγωγή φυτικών διακοσμητικών θεμάτων στην κεραμική. Τα παλαιά ανακτορικά συγκροτήματα δέχονται μεγαλύτερης ή μικρότερης κλίμακας ανακατασκευές και ανοικοδομήσεις, σε διαφορετικές χρονικές φάσεις ενώ αποκρυσταλλώνονται η μορφή και τα μνημειακά αρχιτεκτονικά τους χαρακτηριστικά (Rehak, Younger 1998: 100-102, Mc Enroe 2010: 7).

Η εποχή αυτή χαρακτηρίζεται επίσης από τη θεμελίωση οικιών μεγάλου μεγέθους που υιοθετούν ή μάλλον μιμούνται πολλά χαρακτηριστικά των ανακτόρων στην κάτοψη και στην εσωτερική τους διαρρύθμιση (Mc Enroe 1982: 3-7, 13-15). Εμφανίζονται στο εσωτερικό και στις παρυφές των μεγάλων πόλεων ή στους παραθαλάσσιους οικισμούς και στην ενδοχώρα και χαρακτηρίζονται «επαύλεις», «αστικές επαύλεις», «αγροικίες» (Rehak, Younger 1998: 104-106). Τέτοιες είναι για παράδειγμα η «Οικία των Πεσμένων Ογκολίθων» και η «Η Οικία του Αρχιερέα» κοντά στο ανάκτορο της Κνωσού, η μεγάλη αγροικία στο Βαθύπετρο, οι «επαύλεις» στην Αμνισό και στο Νίρου Χάνι κ.ά. Θεωρούνται κατοικίες μελών της άρχουσας τάξης, τοπικών αξιωματούχων ή τοπαρχών, κοινωνικής ομάδας, δηλαδή, με διακεκριμένα χαρακτηριστικά που φαίνεται ότι συμμετείχε με τον τρόπο της στη διαχείριση της οικονομίας, της βιοτεχνικής παραγωγής και διακίνησης, πιθανόν και του εξαγωγικού, υπερπόντιου εμπορίου (Treuil et al. 1989: 310-312). Τα αντικείμενα από πολύτιμα υλικά και τα αρχαία σφραγισμάτων που έχουν αποκαλυφθεί σε κάποια από τα μεγάλα αυτά κτηριακά συγκροτήματα υποδηλώνουν τη συμμετοχή των ενοίκων τους στη διαχείριση της αγροτικής καλλιέργειας και της κτηνοτροφίας και τον ενδιάμεσο, αποκεντρωτικό ρόλο τους ανάμεσα στα ανάκτορα και την ύπαιθρο (Treuil et al. 1989: 324-325).

Τη Νεοανακτορική περίοδο οι πόλεις είναι συνήθως πυκνοκατοικημένες οικιστικές μονάδες, με συστήματα δρόμων που τις διαιρούν σε οικοδομικά τετράγωνα. Το οδικό δίκτυο ακολουθεί παλαιότερες βέλτιστες και πιο σύντομες διαδρομές. Οι δρόμοι, οι πλατείες και οι αυλές είναι οι κατεχοχόν ελεύθεροι χώροι.

Ανάμεσα στα ταπεινά και μικρά σπίτια και στις «επαύλεις» υπάρχουν οικίες ενδιάμεσου μεγέθους, όπου γίνεται επιλεκτική και περιορισμένη χρήση κάποιων ανακτορικών δομικών χαρακτηριστικών, όπως είναι η «Οικία Zb» στα Μάλια, το «Κτήριο G» στη Ζάκρο, η «Οικία N» στο Παλαίκαστρο κ.ά. (Mc Enroe 1982: 7-10, 13-15, Treuil et al. 1989: 312). Δείχνουν την ύπαρξη μιας «μεσαίας» τάξης στις πόλεις, ανάμεσα στις κυρίαρχες ομάδες των ενοίκων των ανακτόρων και των «επαύλεων» και στους άλλους κατοίκους. Παρατηρείται μεγαλύτερη κοινωνική διαφοροποίηση από εκείνη στο πλαίσιο της Μέσης Εποχής Χαλκού και μια εξισορρόπηση που δεν φαίνεται να οδηγεί σε εντάσεις (Rehak, Younger 1998: 102).

Η Νεοανακτορική περίοδος στο τέλος της ΥΜ ΙΑ σημαδεύεται από την έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας, που προκαλεί καταστροφές σε κάποιους οικισμούς και στα ανάκτορα, τα οποία όμως επισκευάζονται και συνεχίζουν. Στο τέλος της ΥΜ ΙΒ, αλλά στην Κνωσό και αργότερα, ανιχνεύονται εκτεταμένες καταστροφές που συνοδεύονται ενίοτε από πυρκαγιές σε μεγάλη έκταση του νησιού. Είναι ίσως αποτέλεσμα φυσικών αιτιών ή εξωτερικών επιδρομών και εσωτερικών συγκρούσεων; Τα περισσότερα ανάκτορα και οι «επαύλεις» καταστρέφονται και εγκαταλείπονται, με εξαίρεση αυτό στην Κνωσό που ανοικοδομείται και συνεχίζει στην επόμενη ΥΜ ΙΙ-ΙΙΙΑ περίοδο (Treuil et al. 1989: 343-344, Rehak, Younger 1998: 100-102).

Σύστημα Χρονολόγησης-Χρονολογικό πλαίσιο

Το σύστημα σχετικής χρονολόγησης που καθιερώθηκε από τους A. Evans και D. Mackenzie για την εξέλιξη των φάσεων του Μινωικού πολιτισμού βασίστηκε στην στρωματογραφική αλληλουχία των κεραμικών ρυθμών και στη γραμμική αντίληψη για τη γένεση, ανάπτυξη, ακμή και παρακμή των αντίστοιχων πολιτιστικών περιόδων (*Aerial Atlas* 1992: 32, Driessen, Mac Donald 1997: 16). Σήμερα ωστόσο διατυπώνονται επιφυλάξεις αν τα πολιτισμικά φαινόμενα εξελίσσονται όλα με τον ίδιο τρόπο, ομαλά και ευθύγραμμα, και θεωρούνται αποτέλεσμα πολύπλοκων και ξεχωριστών διεργασιών (Mc Enroe 2010: 6). Έτσι συμβαίνει και με την ιστορία των πόλεων, των οικισμών και των αρχιτεκτονημάτων εν γένει, που έχουν το καθένα τη δική του ατομικότητα και η εξέλιξή τους είναι αποτέλεσμα και συνάρτηση πολλών παραγόντων (Mc Enroe 2010: 7).

Μολονότι οι χρονικές περίοδοι που εξετάζονται εδώ καλύπτουν κατά κύριο λόγο την Παλαιανακτορική και τη Νεοανακτορική, θίγονται, εντούτοις, και ζητήματα εμφάνισης και εξέλιξης των υπαίθριων χώρων κατά τη Νεολιθική έως και τη (μακρά) Προανακτορική (Πρωτομινωική/ΠΜ) περίοδο. Το χρονολογικό πλαίσιο που υιοθετείται εδώ αποτελεί μια σύνθεση των τριμερών συστημάτων που καθιέρωσαν αφενός ο Evans, με βάση τους κεραμικούς ρυθμούς, και αφετέρου ο Ν. Πλάτων, σύμφωνα με την εμφάνιση και εξέλιξη των ανακτόρων. Σε ότι αφορά τα θέματα χρονολόγησης βάσει της ζωής των ανακτόρων, ακολουθείται η διαίρεση του J. Mc Enroe (2010: 7): με εξαίρεση τη ΜΜ ΙΙΙ περίοδο, την οποία εκείνος εγγράφει ενιαία στη Νεοανακτορική εποχή, ενώ εδώ η ΜΜ ΙΙΙΑ θεωρείται η τελευταία

παλαιονακτορική φάση. Η επιλογή της σχετικής χρονολόγησης με βάση την πορεία των ανακτόρων γίνεται διότι για το θέμα μας πρωτεύον ζήτημα δεν είναι τόσο η λεπτομερής χρονολόγηση της εμφάνισης και εξέλιξης μιας αρχιτεκτονικής δομής ή πολεοδομικής οργάνωσης, αλλά η καθαυτή λειτουργία και σημασία για την κοινωνία της υπό εξέταση περιόδου.

Για τις απόλυτες χρονολογήσεις της Εποχής του Χαλκού ακολουθείται η πρόταση των P. Warren και V. Hankey (1989: 169) που υποστηρίζουν τη χαμηλή χρονολόγηση της έκρηξης του ηφαιστείου της Θήρας και κατ' επέκταση και της YM IA περιόδου στο δεύτερο μισό της 16^{ης} χιλιετίας (1550-1530 π.Χ.). Υψηλότερες είναι οι χρονολογήσεις που προτείνει ο Ph. Betancourt, με βάση πορίσματα των φυσικών επιστημών που τοποθετούν την έκρηξη στο δεύτερο μισό της 17^{ης} χιλιετίας π.Χ., με ό,τι αυτό συνεπάγεται για τη χρονολόγηση της YM IA και YM IB περιόδου, αλλά και τους άλλους συγχρονισμούς της Αιγαιακής Αρχαιολογίας (Driessen, Mac Donald 1997: 22-23). Για την περίοδο της Νεολιθικής χρησιμοποιείται η σχετικά πρόσφατη μελέτη του P. Tomkins (2007) για την Κνωσό, σύμφωνα με την οποία η τελευταία φάση της, η Τελική Νεολιθική IV, τοποθετείται στο διάστημα 3300-3000 π.Χ. Οι P. Warren και V. Hankey στο 3650/3500-3000 π.Χ. χρονολογούν αντίθετα την ΠΜ I, ανεβάζοντας έτσι την έναρξη της Πρώιμης Χαλκοκρατίας στο νησί.

Συγκροτούνται, επομένως, τα ακόλουθα χρονολογικά διαγράμματα:

α) Με βάση την κεραμική

ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ (Tomkins 2007: 12)

Ακεραμική	7000-6500/6400 π.Χ.
Πρώιμη Νεολιθική	6500/6400-5900 π.Χ.
Μέση Νεολιθική	5900-5300 π.Χ.
Ύστερη Νεολιθική I	5300-4900 π.Χ.
Ύστερη Νεολιθική II	4900-4500/4400 π.Χ.
Τελική Νεολιθική I	4500/4400-3900 π.Χ.
Τελική Νεολιθική II	3900-3600 π.Χ.
Τελική Νεολιθική III	3600-3300 π.Χ.
Τελική Νεολιθική IV	3300-3000 π.Χ.

ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ (Warren, Hankey 1989: 169)

ΠΜ I	3600/3500-3000/2900 π.Χ.
------	--------------------------

ΠΜ ΙΙ	3000/2900-2300/2150 π.Χ.
ΠΜ ΙΙΙ	2300/2150-2160/2025 π.Χ.
ΜΜ ΙΑ	2160/1979-20 ^{ος} αι. π.Χ.
ΜΜ ΙΒ	19 ^{ος} αι. π.Χ.
ΜΜ ΙΙ	19 ^{ος} αι.-1700/1650 π.Χ.
ΜΜ ΙΙΙΑ	1700/1650-1640/1630 π.Χ.
ΜΜ ΙΙΙΒ	1640/1630-1600 π.Χ.
ΥΜ ΙΑ	1600/1580-1480 π.Χ.

Έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας 1550-1530 π.Χ.

ΥΜ ΙΒ	1480-1425 π.Χ.
ΥΜ ΙΙ	1425-1390 π.Χ.
ΥΜ ΙΙΙΑ1	1390-1370/1360 π.Χ.
ΥΜ ΙΙΙΑ2	1370/1360-1340/1330 π.Χ.
ΥΜ ΙΙΙΒ	1340/1330-1190 π.Χ.
ΥΜ ΙΙΙΓ	1190-1070 π.Χ.

β) Με βάση την αρχιτεκτονική (Mc Enroe 2010: 7)

Νεολιθική	Ακεραμική	7000-6000 π.Χ.
	Πρώιμη Νεολιθική	6000-5000 π.Χ.
	Μέση Νεολιθική	5000-4500 π.Χ.
	Μέση Νεολιθική/Ύστερη Νεολιθική	4500-4000 π.Χ.
	Ύστερη Νεολιθική/	4000-3000 π.Χ.
Πρώιμη Προανακτορική	ΠΜ Ι-ΠΜ ΙΙΒ	3000-2200 π.Χ.
Ύστερη Προανακτορική	ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ	2200-1900 π.Χ.
Πρωτοανακτορική	ΜΜ ΙΒ-ΜΜ ΙΙΒ	1900-1750 π.Χ.
Νεοανακτορική	ΜΜ ΙΙΙ	1750-1700 π.Χ.
	ΥΜ ΙΑ	1700-1580 π.Χ.
	ΥΜ ΙΒ	1580-1490 π.Χ.

Έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας ύστερος 17^{ος} αι. π.Χ.

Τελική ανακτορική	ΥΜ ΙΙ-πρώιμη ΥΜ ΙΙΙΑ2	1490-1360 π.Χ.
Μετανακτορική	ΥΜ ΙΙΙΑ2-ΥΜ ΙΙΙΒ	1360-1200 π.Χ.
ΥΜ ΙΙΙΓ	ΥΜ ΙΙΙΓ	1200-1100 π.Χ.

Ιστορικό της έρευνας

Οι υπαίθριοι χώροι συνολικά -και ειδικότερα οι κοινόχρηστοι- ως αδόμητες περιοχές μέσα στα όρια ή στις παρυφές των οικισμών δεν έχουν αποτελέσει έως σήμερα αντικείμενο συστηματικής και αποκλειστικής μελέτης στο πλαίσιο της Μινωικής αρχιτεκτονικής και πολεοδομίας. Όλοι, βέβαια, οι πρωτοπόροι ερευνητές των κρητικών ανακτόρων έχουν μελετήσει σε κάποιο βαθμό τις Κεντρικές τους αυλές πρωτίστως (π.χ. στην Κνωσό, Evans 1921: 139-141, 1928: 796-808, 1930: 46-69, 1935: 19-20, στη Φαιστό, Pernier, Banti 1951: 57-62, 222-224, στα Μάλια, Pelon, Andersen, Olivier 1980: 128-156) και δευτερευόντως τις Δυτικές και τις άλλες αυλές τους (π.χ. στην Κνωσό, Evans 1921: 127-131, 1928: 578-590, 609-614, 1930: 66-68, στη Φαιστό, Pernier 1935: 177-194, 335-336, 342-348, στα Μάλια, Pelon, Andersen, Olivier 1980: 44-47, 78-88, 186-189, 235-236). Πρώτος ο A. Evans έχει επισημάνει την κεντρική θέση και τον καθοριστικό τους ρόλο στη ζωή και τη λειτουργία των εν λόγω κτηριακών συνόλων. Έτσι όλο το βάρος έχει πέσει από την πλειονότητα των μελετητών στην παρατήρηση και κυρίως στην περιγραφή των υπαίθριων αυτών ανακτορικών χώρων, που αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα των μινωικών κεντρικών συγκροτημάτων και «κλειδί» για την ερμηνεία και την κατανόησή τους.

Οι αναφορές στα σχετικά μορφολογικά και δομικά χαρακτηριστικά των χώρων αυτών παραμένουν ωστόσο ελλιπείς, και δεν περιλαμβάνουν όποια κινητά ευρήματα και ενδεχόμενες συνάφειές τους με άλλες κατασκευές. Σε όλες τις αρχικές δημοσιεύσεις των ανασκαφών των ανακτόρων της Κνωσού, της Φαιστού και των Μαλίων δίδονται μόνο σύντομες περιγραφές της Κεντρικής ιδίως και λιγότερο της Δυτικής και των άλλων αυλών, οι οποίες θεωρούνταν δευτερεύουσας σημασίας ως προς την πρώτη. Έμφαση έχει εξάλλου δοθεί στη λειτουργία τους ως χώρων διεξαγωγής τελετουργιών, σε συνάρτηση με την εικονογραφία αλλά και με τα αρχιτεκτονικά εκείνα στοιχεία τους, που θα εξυπηρετούσαν τις τελετές αυτές, όπως, στις Δυτικές αυλές, οι στενές, υπερυψωμένες, πλακόστρωτες διαβάσεις, ή «πομπικοί δρόμοι» και οι μεγάλες υπόσκαφες κατασκευές ή «Κουλούρες» (Evans 1921: 208-209, 1928: 580-581, 586-589, 609-612, Pernier 1935: 177-190, Pelon, Andersen, Olivier 1980: 44-47, 77-78, 221-226). Στις εσωτερικές αυλές αφιερώνονται κατά κανόνα λίγα μόνο λόγια από τους ανασκαφείς, στην προσπάθεια ερμηνείας της χρήσης τους σε σχέση με τα διαμερίσματα που τις περιβάλλουν.

Πρώτη συνθετική παρουσίαση και απόπειρα ερμηνείας των υπαίθριων ανακτορικών χώρων γίνεται στο έργο του J. W. Graham (1972²: 27-29, 33, 36-37, 39-40, 43-46, 73-83, 167). Το ενδιαφέρον εστιάζεται στις Κεντρικές Αυλές και στην υπόθεση ότι εκεί διεξάγονταν τα ταυροκαθάψια, ενώ γίνονται μόνο σύντομες αναφορές στις εσωτερικές αυλές, κυρίως στη Φαιστό και στα Μάλια (Graham 1972²: 73-83). Μεγαλύτερη προσοχή στη φύση και τη λειτουργία των ανακτορικών αυλών δίνει ο Ν. Πλάτων στην εκτεταμένη αν και προκαταρκτική παρουσίαση των αποτελεσμάτων της ανασκαφής της Ζάκρου (Πλάτων 1974: 81-88).

Μετέπειτα μελέτες, όπως κυρίως αυτές του G. Cadogan (1976) και του D. Preziosi (1983), αν και έχουν διαφορετική αφετηρία, ασχολούνται σχετικά συστηματικά με τη χρήση όλων των αυλών στα ανάκτορα, αλλά και σε μεγάλες οικίες με ανακτορικά χαρακτηριστικά - τις «επαύλεις» ή αγροικίες. Στις μελέτες αυτές παρουσιάζονται συνοπτικά οι απόψεις για τη λειτουργία καθενός τέτοιου χώρου χωρίς, ωστόσο, να παρέχονται αναλυτικά τα συναφή τεκμήρια, δηλαδή οι αρχαιολογικές συνάψεις των αυλών.

Την καταγραφή των υπαίθριων χώρων έξω από θολωτούς τάφους της Πρώιμης και πολύ λιγότερο της Μέσης Χαλκοκρατίας στη Μεσαρά έκανε πρώτος ο K. Branigan (Branigan 1970: 132-138), που καταθέτει τη δική του ερμηνεία για τη λειτουργία και τη σημασία τους στο πλαίσιο των κοινοτήτων που τους χρησιμοποιούσαν. Στην ίδια μελέτη προτείνεται η σταδιακή μεταφορά των θρησκευτικών τελετουργιών από τους τάφους στα ιερά κορυφής και η βαθμιαία θεσμοθέτησή τους στον εσωτερικό και τον περιβάλλοντα χώρο των ανακτόρων. Δόθηκε έτσι το έναυσμα για τη συστηματική μελέτη των ουσιαστικά ανοικτών χώρων λατρείας στα ιερά κορυφής (π.χ. Peatfield 1983, Rutkowski 1986) και εν συνεχεία εκείνων έξω από την άλλη κατηγορία τάφων της ΠΜ και ΜΜ περιόδου, των τάφων-οικιών και των ταφικών συμπλεγμάτων τους (Soles 1992).

Δημοσιεύσεις νεώτερων ανασκαφών μινωικών οικιστικών εγκαταστάσεων, νεκροπόλεων και ιερών (π.χ. Μόχλος, Κομμός, Αρχάνες, Παλαίκαστρο) αναλύουν μεν συστηματικά την αρχιτεκτονική, τις κινητές και σταθερές τους συνάψεις (context), δεν προχωρούν εντούτοις στη συνολική και συνθετική τους μελέτη. Σε κάποιες μόνο περιπτώσεις συγκεκριμένοι υπαίθριοι χώροι προσεγγίζονται τόσο συστηματικά ώστε να αποκωδικοποιείται στο μέτρο του δυνατού μεγάλο μέρος της

λειτουργίας τους. Αυτό αφορά για παράδειγμα τις σχετικά πρόσφατες και σύγχρονες έρευνες στον Κομμό, στην Ψείρα, στον Μόγλο, στον Γαλατά, στο Σίσι και σε νεκροταφεία, όπως αυτά στο Φουρνί Αρχανών, στη Μονή Οδηγητριάς, στον Πετρά και αλλού, και σε ιερά κορυφής, όπως είναι ο Βρύσινας και οι Ατσιπάδες Ρεθύμνου.

Μια αρχή στη συστηματικότερη καταγραφή των αυλών -κυρίως- αλλά και άλλων αρχιτεκτονικών δομών και διαμερισμάτων των ανακτόρων και των μεγάλων οικιών ή «επαύλεων» κάνει η L. Hitchcock (2000). Η ίδια καταθέτει επίσης κριτική πρόταση για τη λειτουργία τους με βάση τις αρχαιολογικές τους συνάψεις, δηλαδή τα κινητά συνευρήματα και τις σταθερές δομές στο εσωτερικό και εν γένει στο άμεσο περιβάλλον τους. Με τα δικά της πορίσματα διερευνά τη σημασία των ανοικτών χώρων για τη μινωική θρησκεία και κοινωνία. Προηγουμένως, οι Σ. Χρυσουλάκη και ο Λ. Πλάτων έκαναν θεωρητικές προτάσεις για την οργάνωση του εξωτερικού σε σχέση με τον εσωτερικό χώρο στη Ζάκρο και στις μινωικές ανακτορικές εγκαταστάσεις (Chryssoulaki, Platon 1990). Ενώ η Κ. Παλυβού διέκρινε τους αδόμητους χώρους των μινωικών πόλεων σε δημόσιους, ημιδημόσιους και ιδιωτικούς (δημόσιες πλατείες, κοινόχρηστες και ιδιωτικές αυλές), σύμφωνα με τον αριθμό των ανθρώπων που μπορούσαν να υποδεχτούν. Συνεξετάζει, επίσης, την καθοριστική παράμετρο της προσβασιμότητάς τους και του ελέγχου της τελευταίας από την ανώτερη κοινωνική ιεραρχία της μινωικής κοινωνίας (Ραίγνου 2004).

Η καθιέρωση του παραπάνω θεωρητικού πλαισίου, δηλαδή της υπόθεσης ότι οι Μινωίτες είχαν διαφορετικό βαθμό πρόσβασης στις αυλές των ανακτόρων και ότι ασκείτο κάποιου είδους έλεγχος σε αυτήν από την κυρίαρχη ηγετική ομάδα, οδήγησε σταδιακά στη συγκριτική εξέταση της λειτουργίας των ανοιχτών χώρων, κατά κύριο λόγο των κεντρικών αυλών των ανακτόρων και των κτηρίων με ανακτορικά χαρακτηριστικά, που χαρακτηρίζονται πλέον συχνά ως συγκροτήματα με κεντρική αυλή (Driessen 2002: 8, 2003: 57-61, 2004: 75-82). Έχει επίσης προχωρήσει η μελέτη κάποιων κατηγοριών αντικειμένων, για παράδειγμα των άωτων κωνικών κυπέλλων (Driessen 2004: 80), των οποίων, στο ερμηνευτικό επίπεδο, τονίζεται ιδιαίτερα η χρήση σε τελετουργικές εκδηλώσεις (Girella 2008: 168-172). Ενώ, έχει υποστηριχθεί πειστικά η εμφάνιση τέτοιων χώρων για τελετουργίες εντός των οικιστικών εγκαταστάσεων την 3^η χιλιετία π.Χ.

(Todaro 2013: 264-265, 277-278, 295-296)· αλλά και η συστηματική λειτουργία και καθιέρωσή τους κατά τη Νεοανακτορική περίοδο, καθώς και ο θεσμικός ρόλος τους στη διάδοση των μηνυμάτων της κυρίαρχης τάξης με απώτερο στόχο τη διατήρηση της κοινωνικής ισορροπίας (Driessen 2002: 8, Girella 2008: 177).

Πέραν των Κεντρικών Αυλών, οι άλλοι υπαίθριοι χώροι εξετάζονται συνήθως στη βιβλιογραφία μόνο ως προς τα κοινωνικά τους συμφραζόμενα, ιδιαίτερα στις σχέσεις μεταξύ των ηγετικών ομάδων και των κατώτερων στρωμάτων της μινωικής κοινωνίας (Vansteenhuyse 2002: 235-248). Οι σκόπιμα αδόμητες περιοχές αναφέρονται σε σχέση με την πολεοδομική και τη χωροταξική οργάνωση και τον βαθμό αστικοποίησης που αντανακλάται στο πλαίσιο ερευνών για την ιεράρχηση και την πυκνότητα δόμησης των οικισμών (Branigan 2001: 38-42). Σπάνια γίνεται αναφορά στην καθαυτή λειτουργία των υπαίθριων χώρων (Whitelaw 2001: 15-37). Σχετικά πρόσφατα πραγματοποιήθηκαν, ωστόσο, δύο διδακτορικές διατριβές που ασχολούνται αναλυτικά με το θέμα (Leylek 2012, Gomrée 2013). Η πρόσβασή μας σε αυτές περιορίζεται, δυστυχώς, στην περίληψη και στον πίνακα περιεχομένων τους.

Η πρώτη συνιστά μια συστηματική διεπιστημονική, αρχαιολογική και ανθρωπολογική, προσέγγιση των υπαίθριων χώρων, κυρίως των ανακτόρων και, ενδεικτικά, κάποιων «επαύλεων» και οικισμών. Οι δημόσιοι υπαίθριοι χώροι διακρίνονται από τους ημιδημόσιους και δίδεται έμφαση στην κατανόηση του κοινωνικού ρόλου των μηνυμάτων που θα εκπέμπονταν μέσω των τελετουργιών που διεξάγονταν εκεί, κυρίως μέσα από την αρχαιολογική συνάφεια των χώρων. Διερευνάται, επίσης, η καταγωγή και προέλευση των υπαίθριων χώρων στο περιβάλλον των θολωτών τάφων και των ταφικών κτηρίων της ΠΜ και ΜΜ περιόδου με τη βοήθεια και των πορισμάτων της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας.

Η δεύτερη διατριβή ταξινομεί όλους τους κοινόχρηστους υπαίθριους χώρους (τις πλατείες) κατά την Παλαιοανακτορική και τη Νεοανακτορική εποχή στην Κνωσό και στην Α Κρήτη και τους συσχετίζει με το οδικό δίκτυο, ως προεκτάσεις του δημόσιου χώρου. Συνεξετάζονται παράλληλα οι σχετικές αρχαιολογικές συνάφειες και επιχειρείται η κατανόηση της βαθύτερης λειτουργίας τους και των κοινωνικών και πολιτικών τους συμφραζομένων.

Στόχοι και προβλήματα της έρευνας

Κύριος στόχος της δικής μας εξέτασης είναι να διερευνηθεί η χρήση των κοινόχρηστων υπαίθριων -και των αδόμητων εν γένει- χώρων μέσα στα όρια και έως τις παρυφές των μινωικών πόλεων και οικισμών, κατά την Παλαιοανακτορική και τη Νεοανακτορική περίοδο (1700/1650-1425 π.Χ.), σύμφωνα με τη χρονολόγηση των Warren και Hankey (Warren, Hankey 1989). Υπαίθριες θεωρούμε όλες τις ανοικτές, αστέγαστες ή εν μέρει στεγασμένες εκτάσεις που ενσωματώνονται σε ένα κτηριακό συγκρότημα, όπως ένα ανάκτορο, ή μια μεγάλη οικία και αποτελούν αναπόσπαστο και οργανικό τμήμα της δομής και εν γένει της σχεδίασής του. Βρίσκονται στο εσωτερικό τους, σε κεντρικό ή μη σημείο τους (κεντρικές ή εσωτερικές αυλές) ή σε άμεση επαφή με μια από τις προσόψεις τους (δυτικές ή εξωτερικές αυλές). Στη μελέτη μας περιλαμβάνονται, επίσης, οι αδόμητες περιοχές που συναντώνται στο εσωτερικό και στις παρυφές οικισμών ή κτηριακών συνόλων και εν γένει εγκαταστάσεων κοινοτικού χαρακτήρα, όπως είναι οι πλατείες. Μέσα από την αναζήτηση και τη διασαφήνιση των εκεί δραστηριοτήτων ανιχνεύεται -κατά το δυνατόν- η σημασία τους στο πλαίσιο της καθημερινότητας των ανθρώπων και των ομάδων της εποχής.

Οι αδόμητες περιοχές μέσα στους οικισμούς ή στο άμεσο περιβάλλον τους προσλαμβάνονται όλες ως κοινόχρηστες όταν θεωρείται ότι έχουν δημόσιο χαρακτήρα, παρέχουν δηλαδή ελεύθερη και απεριόριστη πρόσβαση σε όλους. Τέτοιοι χώροι είναι οι πλατείες, οι δυτικές αυλές των ανακτόρων κ.λπ. Ημιδημόσιες υπαίθριες ζώνες είναι εκείνες στις οποίες η είσοδος είναι ελεγχόμενη -επιτρέπεται σε περιορισμένο αριθμό ατόμων, συνήθως στους ιδιοκτήτες ή στους διαχειριστές τους. Στη συγκεκριμένη κατηγορία εντάσσονται οι κεντρικές και οι άλλες εσωτερικές αυλές των ανακτόρων, αυτές των επαύλεων και άλλων κοινόχρηστων κτηρίων, όπως είναι η «Αγορά» των Μαλίων, το Κτήριο J/T στον Κομμό: που μπορούν να φιλοξενήσουν τα άτομα μιας ευρύτερης κοινότητας ή περιοχής και όχι μόνο μιας συγγενικής ομάδας. Η εκεί πρόσβαση ρυθμίζεται συνήθως, όπως προαναφέρθηκε, από τους ενοίκους και τους διαχειριστές τους, από τον ηγεμόνα ή τον τοπάρχη, την ηγετική ομάδα, τους αξιωματούχους ή τους θρησκευτικούς λειτουργούς (Vansteenhuyse 2002: 240-241, 244, Driessen 2004: 80).

Στην εργασία γίνεται επίσης προσπάθεια να καταγραφούν οι ανοιχτοί χώροι που υπήρχαν συνήθως ανάμεσα στα σπίτια μιας γειτονιάς, δηλαδή οι μικρές συνοικιακές, θα λέγαμε, πλατείες των οικισμών, που δημιουργούνταν συνήθως στις διασταυρώσεις ή από τις διαπλατύνσεις δρόμων. Διερευνάται, επιπλέον η παρουσία αδόμητων εκτάσεων έξω από την είσοδο κοινοτικών κτηρίων με οικονομική ή βιοτεχνική χρήση, όπως είναι οι κοινοτικές αποθήκες, στις οποίες εναπέθεταν τις πρώτες ύλες και τα κοινόχρηστα διαφορετικά προϊόντα ή τα κοινοτικά ελαιοπιεστήρια κ.λπ. Γίνεται ακόμη απόπειρα να ανιχνευτούν και να καταγραφούν οι πιο καθημερινές, οι πιο ταπεινές δραστηριότητες και ασχολίες μέσα ή στα όρια υπαίθριων κοινόχρηστων χώρων, που δύσκολα αφήνουν ωστόσο ανιχνεύσιμα τεκμήρια, όπως τα παιχνίδια, οι κοινωνικές συναναστροφές, οι εμπορικές δραστηριότητες κ.ά.

Τη μελέτη των υπαίθριων χώρων στους μινωικούς οικισμούς δυσχεραίνει η απουσία επαρκών στοιχείων, ιδιαίτερα από ανασκαφές που έγιναν τις πρώτες δεκαετίες του προηγούμενου αιώνα και από τις παλαιές δημοσιεύσεις που δεν αναφέρουν ή παρουσιάζουν επιλεκτικά (π.χ. μόνο τα ακέραια) τα κινητά ευρήματα από αυτούς. Ενώ, πέραν των μεγάλων αυλών των ανακτόρων ή των πόλεων, άλλοι ανοιχτοί χώροι κατά κανόνα δεν περιλαμβάνονται καθόλου ή απασχολούν πολύ λίγο. Στις νεώτερες ανασκαφές γίνεται πιο συστηματική συνεκτίμηση όλων των σχετικών κινητών και ακίνητων συναφειών, π.χ. στον Μόχλο, στην Ψείρα, στον Κομμό και αλλού.

Επιπρόσθετη δυσκολία συνιστά το γεγονός ότι συνήθως οι ανασκαφές περιορίζονται σε μέρος των εγκαταστάσεων, με συνέπεια την ελλιπή γνώση για την έκταση και τη χρήση των υπαίθριων χώρων στις παρυφές τους. Οι γειτονικές των οικισμών ανοικτές εκτάσεις χρησιμοποιούνται συνήθως, σύμφωνα και με εθνογραφικές μελέτες, για δραστηριότητες που χρειάζονταν ευρύτητα χώρου, όπως για παράδειγμα η καλλιέργεια και άλλες αγροτικές εργασίες (Branigan 2001: 48, Driessen 2001: 61, 63-64). Έτσι καταλήγουμε να διαθέτουμε ετεροβαρή στοιχεία: υπερτερούν όσα αφορούν τις αυλές των ανακτόρων και των μικρότερων κεντρικών συγκροτημάτων, π.χ. της αγροικίας στο Βαθύπετρο (Μαρινάτος 1952: 607-610, Driessen, Sakellarakis 1997: 63-77), της έπαυλης στο Νίρου Χάνι (Ξανθουδίδης 1922: 1-25, Fotou 1997: 33-50) ή της Οικίας C στον Μόχλο (Soles, Davaras 1994: 396-411,

1996: 175-230). Ενώ λίγα είναι, όταν δεν απουσιάζουν εντελώς, τα στοιχεία για τους υπαίθριους χώρους εγκαταστάσεων που βρίσκονται κοντά στα εξωτερικά όρια οικισμών, για παράδειγμα την Ανατολική Πλατεία στα Μάλια, την περιοχή πέρα από τη Δυτική Αυλή στην Κνωσό, την Άνω Δυτική Αυλή στη Φαιστό κ.ά.

Κατά συνέπεια, γνωρίζουμε περισσότερα για τους επίσημους ανοικτούς χώρους και όσους χρησιμοποιούσαν κυρίως οι ανώτερες και μεσαίες κοινωνικές τάξεις, που είχαν μάλλον ημιδημόσιο χαρακτήρα, από ό, τι εκείνους με ελεύθερη πρόσβαση και από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα και είχαν εμφανώς δημόσιο χαρακτήρα. Τέλος, η έμφαση που έχει δοθεί από τους -παλαιότερους ιδίως- μελετητές στην αποκλειστική τελετουργική χρήση των κεντρικών και δυτικών αυλών των ανακτόρων, έχει οδηγήσει στην υποβάθμιση των άλλων, πιο καθημερινών και συνηθέστερων λειτουργιών τους.

Μεθοδολογική προσέγγιση

Για τις ανάγκες της παρούσας εργασίας και αφού προηγουμένως καθορίστηκε το χωροχρονικό πλαίσιο, έγινε καταρχήν η συστηματική καταγραφή των υπαίθριων χώρων που εμφανίζονται σε δημοσιεύσεις αλλά και, απλώς, σε κατόψεις δημοσιεύσεων (**Εικ. 1**). Προκειμένου να συγκροτηθούν ξεχωριστά δελτία καταγραφής για κάθε υπαίθριο χώρο ορίστηκαν με την επιβλέπουσα της εργασίας - και συμπληρώθηκαν κατόπιν- τα απαραίτητα σταθερά αναλυτικά κριτήρια για τη συστηματική και ομοιόμορφη αποδελτίωση των σχετικών πληροφοριών.

Η πρώτη ομάδα κριτηρίων περιλαμβάνει τοπογραφικά δεδομένα, δηλαδή σε ποια γεωγραφική ενότητα εντάσσεται κάθε χώρος (κεντρικό, Δ, Α τμήμα του νησιού), σε ποιο είδος οικιστικής μονάδας ή εγκατάστασης ανήκει (οικισμός, πόλη, ανάκτορο, «έπαυλη»), ποια θέση κατέχει μέσα στον οικισμό (κεντρική, στις παρυφές, εμπρός από είσοδο ή πρόσοψη κτηρίου κ.λπ.). Στη δεύτερη ομάδα πληροφοριών περιλαμβάνονται μορφολογικά, μετρολογικά και κατασκευαστικά χαρακτηριστικά, δηλαδή το είδος του χώρου (πλατεία, ανοιχτός χώρος, αυλή κ.λπ.), οι διαστάσεις, το εμβαδόν, τα υλικά δομής, π.χ. για την κάλυψη του δαπέδου των υπαίθριων χώρων. Την τρίτη ομάδα κριτηρίων αποτελούν οι αρχαιολογικές συνάψεις, δηλαδή αφενός τα κινητά ευρήματα (π.χ. αγγεία, τελετουργικά σκεύη, οργανικά, σκελετικά κ.ά. κατάλοιπα) και αφετέρου τα ακίνητα αρχιτεκτονικά στοιχεία (στοές, βωμοί, κρηπίδες, θρανία, «βαίτυλοι») που βρίσκονται μέσα ή

πάντως στο άμεσο περιβάλλον των υπαίθριων χώρων. Τέταρτη, μικρότερη, αλλά εξίσου σημαντική, ομάδα συνιστούν οι ενδεχόμενες ενδείξεις για τη χρήση των χώρων, π.χ. ίχνη καύσεων, κατάσταση διατήρησης των κινητών ευρημάτων, ενδείξεις για απότομη εγκατάλειψή τους κ.λπ. και, το σημαντικότερο, οι αρχαιολογικές ερμηνείες τους (π.χ. θυσίες, χοροί, άλλες τελετουργίες ή καθημερινή χρήση όπως οικιακές, οικοβιοτεχνικές, ανταλλακτικές δραστηριότητες). Άλλα κριτήρια είναι η χρονολόγηση και η διάρκεια χρήσης κάθε χώρου, καθώς και η βιβλιογραφία και, τέλος, τα σχετικά παράλληλα.

Πριν την παρουσίαση των επιμέρους υπό μελέτη δομών, γίνεται εκτεταμένη αναφορά στην εν γένει παρουσία και λειτουργία των υπαίθριων χώρων σε μινωικά μη οικιστικά περιβάλλοντα: σε θολωτούς τάφους και ταφικά περιφράγματα (τάφους-οικίες) και σε ιερά κορυφής. Αφού, σύμφωνα με την επικρατούσα άποψη, οι πρωιμότερες εκεί τελετές μεταφέρθηκαν σταδιακά στους ανοικτούς χώρους των οικισμών, των πόλεων και των ανακτόρων (Branigan 1993: 139-141).

Η οργάνωση των δεδομένων είναι χρονολογική. Ένα κεφάλαιο αφιερώνεται στους προανακτορικούς υπαίθριους χώρους της Νεολιθικής, της Πρώιμης και των αρχών της Μέσης Χαλκοκρατίας. Με αυτόν τον τρόπο αναζητείται η καταγωγή και η πορεία τους έως την εμπέδωση της αστικοποίησης στην Κρήτη στα τέλη της 3^{ης} χιλιετίας. Στον κύριο κορμό της εργασίας εγγράφονται, επομένως, το κεφάλαιο για την Παλαιοανακτορική περίοδο, με στοιχεία από πέντε οικιστικές θέσεις, ενώ το μεγαλύτερο τμήμα της αντιστοιχεί στη Νεοανακτορική εποχή, με δεδομένα από δεκαεννιά πόλεις και άλλους οικισμούς σε κάθε γεωγραφική ενότητα του νησιού, ξεκινώντας από τα Α προς τα Δ και από τα Β προς τα Ν. Η παράθεση των στοιχείων για κάθε χώρο δίδεται όσο το δυνατόν πιο συνοπτικά και η έκτασή τους αντιστοιχεί στις διαθέσιμες πληροφορίες γι' αυτόν.

Η εργασία κλείνει με το κεφάλαιο της σύνθεσης των δεδομένων, όπου παρουσιάζονται τα συμπεράσματά της και γίνεται μια συζήτηση σχετική με τη σημασία των υπαίθριων χώρων στις κρητικές κοινότητες των υπό μελέτη περιόδων.

Σύμφωνα με τον καθιερωμένο στη βιβλιογραφία τρόπο, χρησιμοποιούνται κεφαλαία γράμματα για τα αρχικά της Κεντρικής και της Δυτικής Αυλής των ανακτόρων όσο και των άλλων χώρων, όπως είναι οι Θεατρικοί, οι Κουλούρες, η Δημόσια Πλατεία στα Γουρνιά, η Πλατεία στην Ψείρα, το Κτήριο του Προμαχώνα

στην Αγία Τριάδα κ.α. ενώ ακολουθείται η ονομασία που χρησιμοποιείται στις αρχικές δημοσιεύσεις των ανασκαφών τους. Σε εισαγωγικά χρησιμοποιούνται κατά κανόνα λέξεις και εν γένει διατυπώσεις που αναφέρονται μεν από τους μελετητές αλλά αποτελούν ακόμη αντικείμενο συζήτησης στη βιβλιογραφία, για παράδειγμα «βαίτυλος», «έπαυλη», «αγροικία». Τέλος, οι υπαίθριοι χώροι επισημαίνονται κατά κύριο λόγο με διαγράμμιση στις κατόψεις των εικόνων της εργασίας ή με σκίαση (π.χ. στον Κομμό), εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις στις οποίες αυτοί διακρίνονται με σαφήνεια (π.χ. στη Νεολιθική Φαιστό, στους θολωτούς τάφους της Κουμάσας, της Μονής Οδηγητρίας, στην έπαυλη στο Νίρου Χάνι).

Τα σημεία του ορίζοντα, τα παράγωγα και τα σύνθετα αυτών δίνονται με κεφαλαία αρχικά γράμματα (π.χ. Α: Ανατολή, ανατολικός, Ν: Νότιος, νότια, ΒΔ: βορειοδυτική, βορειοδυτικά) κ.λπ. Οι πολιτιστικές περίοδοι και τα παράγωγα επίθετά τους σημειώνονται επίσης με κεφαλαία τα αρχικά γράμματα (ΠΜ: Πρωτομινωική, πρωτομινωικός -ή -ό, ΜΜ: Μεσομινωική, μεσομινωικός -ή -ό, ΥΜ: Υστερομινωική, υστερομινωικός -ή -ό,). Οι μετρήσεις, τέλος, δίδονται σε μέτρα (μ.) και σε εκατοστά του μέτρου (εκ.) και οι μεγάλες αποστάσεις σε χιλιόμετρα (χλμ.)

ΑΝΑΛΥΤΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

1. Υπαίθριοι χώροι εκτός οικισμών

1.1 Νεκροταφεία

Υπαίθριοι χώροι, πλακόστρωτοι ή με δάπεδο στοιχειωδώς διαμορφωμένο με πατημένο χώμα, που προορίζονταν για κοινοτική χρήση πρωτοεμφανίζονται στην Προανακτορική εποχή στη Ν κεντρική Κρήτη. Πρόκειται για τις ανοικτές εκτάσεις έξω από τους κυκλικούς, θολωτούς τάφους, της περιοχής της πεδιάδας της Μεσαράς, μέχρι τους πρόποδες των Αστερουσίων, και την ίδια περίοδο αλλά και στις αρχές της Παλαιοανακτορικής στο νεκροταφείο στο Φουρνί Αρχανών στη Β κεντρική Κρήτη (Σακελλαράκης, Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997: 244-245). Μεμονωμένες ανάλογες περιπτώσεις έχουν επίσης εντοπιστεί στον τάφο στο Κράσι (Μαρινάτος 1932: 102-141) και πιο πρόσφατα στο ΝΑ τμήμα του νησιού, στη Μεσόρραχη Σητείας και στο Λιβάρι στον Γούδουρα (Παπαδάτος, Σοφιανού 2012: 48-59, Παπαδάτος 2014: 215).

Μικρότερης έκτασης ανοικτοί χώροι, πλακόστρωτοι και αυτοί ή με υποτυπώδες δάπεδο διαμορφώνονται κυρίως στην Α Κρήτη και έξω από τον άλλο τύπο τάφων της Προανακτορικής εποχής, τα ορθογώνια ταφικά κτήρια (τους «τάφους-οικίες»), όπως στα Γουρνιά, στη νησίδα του Μόχλου, στο Παλαίικαστρο, στη Ζάκρο αλλά και στα νότια παράλια, στον Μύρτο-Πύργο. Τέτοιοι τάφοι υπάρχουν και στη βόρεια ζώνη του νησιού, στη θέση Χρυσόλακκος στα Μάλια και στο Φουρνί κατά την Παλαιοανακτορική περίοδο (Παπαδάτος 2011: 72).

Αρκετά συχνά και στους δύο τύπους των κυκλικών και ορθογώνιων ταφικών συνόλων έχουν κατασκευαστεί εξωτερικοί τοίχοι με μορφή περιβόλων ή αναλημμάτων, που άλλοτε συνδυάζονται και άλλοτε όχι με κάποιες κτιστές κατασκευές, κρηπίδες (βάθρα), εξέδρες ή βωμούς. Η λειτουργία των χώρων αυτών εξετάζεται συνοπτικά παρακάτω.

Κυκλικοί τάφοι της Μεσαράς

Έτσι, σε επτά μέχρι τώρα περιπτώσεις τάφων στην περιοχή της Μεσαράς έχουν αποκαλυφθεί περίβολοι ή/και πλακόστρωτοι χώροι που σχηματίζουν αυλές στο εξωτερικό τους. Πρόκειται για τα μνημεία στην Αγία Κυριακή (Blackman, Branigan 1982: 1-57), στη Μονή Οδηγητρίας (Vasilakis, Branigan 2010: 63-65, 137-

141), στον Πλάτανο και στο Καμηλάρι (La Rosa 1992: 112-115), στην Κουμάσα (Εικ. 2), στο Απεσωκάρι και στον Άγιο Κύριλλο (Σακελλαράκης 1968, 50-55). Σε έξι από αυτούς τους τάφους υπάρχει ένα σύμπλεγμα δωματίων μπροστά από την πρόσοψή τους, που είχε χρησιμοποιηθεί είτε ως οστεοφυλάκιο ή/και για την αποθήκευση σκευών και αντικειμένων χρήσιμων κατά τις ταφικές τελετουργίες.

Οι τέσσερις από τους επτά τάφους χρονολογούνται στο τέλος της ΠΜ ενώ προσκτίσματα και υπαίθριες διαρρυθμίσεις σε δύο από τους παλιότερους τάφους αποτελούν προσθήκη της Παλαιονακτορικής περιόδου (Branigan 1993: 127-129, 1998: 21). Τέτοιες αρχιτεκτονικές προσθήκες οφείλονται, σύμφωνα με τους μελετητές, στις μεταβαλλόμενες ανάγκες ενός συνεχώς αυξανόμενου πληθυσμού, που σχετιζόνταν με τη δημιουργία κοινοτικών χώρων για τη διεξαγωγή τελετών αρχικά ταφικού χαρακτήρα και βαθμιαία -όχι αυστηρά- λατρευτικής φύσεως (Branigan 1998: 19-20).

Κατασκευές που χαρακτηρίζονται βωμοί για προσφορές και σπονδές έχουν αποκαλυφθεί στους πλακόστρωτους χώρους ή εντός των περιβόλων στο Απεσωκάρι, στην Αγία Κυριακή, στη Μονή Οδηγητριάς (Εικ. 3) και στο Καμηλάρι. Στο Καμηλάρι και στο Απεσωκάρι γύρω τους έχουν βρεθεί σκόρπια πολλά κύπελλα θρυμματισμένα, που θα σχετιζόνταν με ταφικές τελετές, καθώς όμοιά τους αποκαλύφθηκαν σε μεγάλους αριθμούς εντός των εξωτερικών θαλάμων στους τάφους στη Λεβήνα-Γερόκαμπο 2, στην Αγία Τριάδα, στο Απεσωκάρι (Τάφος Β) και στη Βορού (Τάφος Β). Πρωιμότερα ήταν τα κύπελλα με πόδι και έπαιζαν προφανώς τον ίδιο ρόλο (Branigan 1993: 78-79), ενώ στη γωνία του περιβόλου στην Αγία Κυριακή, υπήρχαν σαράντα περίπου καρποδόχες («φρουτιέρες») και άλλες τόσες ευρύστομες φιάλες.

Τέτοια αγγεία δεν έχουν αποκαλυφθεί μέσα στους καθεαυτούς ταφικούς θαλάμους και φαίνεται αρκετά πιθανό ότι οι φιάλες και οι καρποδόχες χρησιμοποιούνταν μαζί στη διάρκεια μιας υπαίθριας δημόσιας τελετής (Branigan 1993: 129-130). Ο μεγάλος αριθμός αγγείων πόσεως και τροφοκατανάλωσης δείχνει καταρχάς τελετές που περιλάμβαναν τη διανομή και κατανάλωση μιας έστω στοιχειώδους (συμβολικής) ποσότητας φαγητού και ποτού και, βέβαια, τη συμμετοχή πολλών ανθρώπων (Murphy 1998: 33, Betancourt et al. 2008: 164, Παπαδάτος 2011: 77). Ανάλογα πλήθη όσο και μια συλλογική πρωτοβουλία για την

κατασκευή και τη συνολική οργάνωση των υπαίθριων χώρων γύρω από τους τάφους δείχνει και η έκταση που αυτοί καταλάμβαναν (Hamilakis 1998: 121).

Επομένως, εκτός από τελετουργίες που σχετίζονταν αποκλειστικά με το θάνατο και την ταφή των νεκρών, στους τάφους της Μεσαράς διεξάγονταν επιπλέον και κάποιες άλλες, στις οποίες συμμετείχε μάλλον η ευρύτερη κοινότητα και όχι μόνον η εκάστοτε οικογένεια ή η συγγενική ομάδα του νεκρού. Αυτές ήταν ίσως λατρευτικές και σχετικές με τη μνήμη των προγόνων (Παπαδάτος 2011: 76-78). Η παρουσία πολυάριθμων κυπέλλων γύρω και πάνω στους βωμούς δεν αποκλείεται να παραπέμπει στην τέλεση νεκρικών σπονδών (Murphy 1998: 37), που ενδέχεται όμως να αποτελούσαν μέρος ενός ευρύτερου τελετουργικού τυπικού για τους προγόνους. Σε αυτό θα συμμετείχαν όλα τα μέλη της κοινότητας σε μια ένδειξη ενσωμάτωσής τους στην ομάδα (Hamilakis 1998: 121, Παπαδάτος 2011: 76-78).

Η ύπαρξη υπαίθριων βωμών για την τέλεση προσφορών και σπονδών δεν αρκεί για να ερμηνεύσει την αιτία που ήταν τεχνητά ισοπεδωμένοι οι χώροι, στους οποίους αυτές διεξάγονταν (Branigan 1970: 135). Ως προς την πλακόστρωση των χώρων έξω από τους τάφους ή την επίστρωσή τους με πατημένο χώμα παρατηρούνται τα εξής: πλακόστρωση υπάρχει σε τέσσερις περιπτώσεις (Κράσι, Κουμάσα, Απεσωκάρι, Άγιος Κύριλλος) και υπολείμματα δαπέδου ή του υποστρώματός του σε άλλες τρεις (Μονή Οδηγητριάς, Αγία Κυριακή, Καμηλάρι). Στην Κουμάσα ο πλακόστρωτος χώρος καλύπτεται με κυανές σχιστολιθικές πλάκες και έχει διαστάσεις 50Χ6μ. - επομένως θα είχε απαιτηθεί σημαντικός χρόνος και μεγάλη συλλογική προσπάθεια για να ισοπεδωθεί και να πλακοστρωθεί.

Έχει προταθεί ότι αυτοί οι χώροι χρησιμοποιούνταν και για τη διεξαγωγή χορών τελετουργικού χαρακτήρα, όπως έμμεσα προτείνει το γνωστό πλήλιο σύμπλεγμα τεσσάρων ανδρικών μορφών από τον Τάφο Α στο Καμηλάρι, που σχηματίζουν κύκλο χορεύοντας πιασμένοι από τους ώμους. Πατούν σε ένα κυκλικό τοίχο-περίβολο με πλαστικά, ενδιάμεσα, ομοιώματα κεράτων καθοσιώσεως. Παρόμοιο σύμπλεγμα με τρεις γυναικείες μορφές και μια τέταρτη μορφή κιθαρωδού έχει βρεθεί στο Παλαίκαστρο και είναι μεταγενέστερο - χρονολογείται στο τέλος της Νεοανακτορικής εποχής. Άλλη έμμεση σχετική μαρτυρία συνιστά μία κυκλική εξέδρα που έχει αποκαλυφθεί στην Κνωσό και προοριζόταν για χορό κατά τον P. Warren, σύμφωνα με την αναφορά του Ομήρου σε ένα κυκλικό χορό που

γινόταν εκεί προς τιμήν της θεάς Αριάδνης (Branigan 1993: 22, 130-131, 1998: 21). Ο K. Branigan υποστηρίζει, εξάλλου, ότι οι τελετουργίες που συμπεριλαμβάνουν προσφορές, σπονδές και χορό γίνονταν κατά τη λατρεία: α) μιας θεότητας της βλαστήσεως - όπως και αν λεγόταν στη Μινωική περίοδο - που συνδέεται με τη γονιμότητα, την ευφορία της γης και των όντων και τον ετήσιο κύκλο αναγέννησης και θανάτου της βλάστησης και β) μιας χθόνιας θεότητας (Branigan 1993: 131, 137, 139, 1998: 22).

Τη λατρεία μιας θεότητας-προσωποποίησης της γονιμότητας της γης και των ζώων θεωρείται ότι συμβολίζουν αρκετά ευρήματα από τα προκείμενα νεκροταφεία. Τα πιο αξιοσημείωτα είναι πήλινοι φαλλοί από την Κουμάσα (έξι ακέραια παραδείγματα και πολλά περισσότερα αποσπασματικά) και τον Πλάτανο (τρία παραδείγματα) και τα ανθρωπόμορφα αγγεία με στήθη από την Κουμάσα και τα Καλαθιανά (Branigan 1993: 132-133). Ρυτά με μορφή ταύρου μπορεί να παραπέμπουν στη γονιμότητα, όπως το ζώο που απεικονίζουν. Τέτοιου είδους αγγεία έχουν βρεθεί στον Πλάτανο, στον Άγιο Κύριλλο, στο Πορτί και στην Κουμάσα.

Η θυσία του ταύρου έπαιζε φαίνεται ιδιαίτερο ρόλο στο τελετουργικό στους θολωτούς τάφους, ίσως σε συνδυασμό με διπλούς πελέκεις από ίδιους χώρους (Branigan 1993: 133-135). Έτσι, δύο πελέκεις σε έλασμα ορείχαλκου με σαφή συμβολικό χαρακτήρα βρέθηκαν έξω από τον Τάφο Α στον Πλάτανο ενώ άλλοι, μικρογραφικοί αλλά και σε φυσικό μέγεθος και με μορφή περιάπτου προήλθαν από το Καμηλάρι, το Απεσωκάρι Β, τον Πλάτανο Α και τα Σώπατα-Κουσέ. Η στενή σχέση ταύρου και διπλού πέλεκου είναι εμφανής τουλάχιστον στη μετέπειτα τέχνη της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ. Έτσι, για παράδειγμα στη σαρκοφάγο της Αγίας Τριάδας, τα δύο στοιχεία συνδυάζονται με παράσταση θυσίας ταύρου σε ταφικά συμφραζόμενα.

Ο συνδυασμός όλων των παραπάνω ευρημάτων και παράλληλα η απουσία - τουλάχιστον μέχρι τώρα - ανάλογων χώρων και ευρημάτων τελετουργικού χαρακτήρα στους οικισμούς της εποχής, ενισχύουν την υπόθεση ότι έξω από τους τάφους της Μεσαράς διεξάγονταν τελετουργίες που ίσως σχετίζονταν και με τον ετήσιο κύκλο της βλάστησης και της γονιμότητας (Παπαδάτος 2012: 78). Τέτοιες τελετές θα συνδέονταν αναπόφευκτα με τον κύκλο της ζωής και του θανάτου και συνεπώς με τα κοινοτικά νεκροταφεία. Μερικοί μελετητές θεωρούν μάλιστα ότι

γίνονταν δύο φορές τον χρόνο, σύμφωνα με τον κύκλο της βλάστησης, μία την άνοιξη και μία το φθινόπωρο (Branigan 1993: 131-135, 1998: 22).

Άλλα ευρήματα, όπως μια ανθρωπόμορφη πρόχους που παριστάνει γυναικεία μορφή από την περιοχή μεταξύ του Τάφου Α στην Κουμάσα και ενός ορθογώνιου οστεοφυλακείου και τρεις ανάλογες, όχι καλά διατηρημένες και λιτότερα διακοσμημένες, παραπέμπουν πιθανόν στη Θεά με τα Φίδια και πάντως στην παρουσία της θεάς στη συνάφεια των νεκροταφείων της Μεσαράς. Κατά τον Branigan, προς τιμήν της ήταν κυρίως ο χορός και ίσως και άλλα δρώμενα.

Δύο αγγεία της MM II περιόδου από τη Φαιστό, ένα ακέραιο πήλινο πινάκιο και τμήμα ενός δεύτερου συνάδουν με την υπόθεση αυτή. Το πρώτο απεικονίζει δύο μορφές να εκτελούν χορευτικές κινήσεις γύρω από μια τρίτη, ενδεδυμένη με μανδύα, πάνω στον οποίο αποδίδονται φίδια, ενώ το δεύτερο, μια γυναικεία μορφή με σγουρά μαλλιά όμοια με την κεντρική εκείνη του πρώτου αγγείου. Πρόκειται πιθανόν για παράσταση της Θεάς με τα Φίδια, που στη Μετανακτορική περίοδο παριστάνεται ανεικονικά ως σωληνωτό αγγείο με πλευρικά φίδια, προερχόμενα από οικιακά ιερά. Στα αγγεία από τη Φαιστό οι κινήσεις που κάνουν οι δύο μορφές που πλαισιώνουν την ενδεχόμενη Θεά με τα Φίδια και η αποσπασματική τρίτη, υποδηλώνουν ίσως έναν τελετουργικό κυκλικό χορό γύρω από τη θεότητα και προς τιμήν της (Branigan 1993: 137-139, 1998: 22).

Στις τελετουργίες προς τιμήν του νεκρού μέσα και γύρω από τους τάφους της Μεσαράς, όσο και στις λατρευτικές αυτές προς τιμήν των θεοτήτων, οι χοροί είχαν σημαντικό ρόλο όπως και οι περίβολοι και οι πλακόστρωτες ή με απλό δάπεδο εξωτερικές περιοχές. Τέτοιες τελετουργικές δράσεις φαίνεται ότι αφορούσαν το σύνολο της κοινότητας και όχι μεμονωμένες οικογένειες ή έστω εκτεταμένες συγγενικές ομάδες και θα είχαν διπλό αποδέκτη, τις θεότητες αλλά και το σύνολο των προγόνων (Παπαδάτος 2011 78). Θα εξέφραζαν και θα ενδυνάμωναν την κοινωνική σταθερότητα, σε μια εποχή όταν η αύξηση του πληθυσμού οδηγούσε βαθμιαία στην ανάδυση μεγαλύτερων κοινωνικών σχηματισμών και έφερνε μεγάλες κοινωνικές διαφοροποιήσεις και σημαντικές πληθυσμιακές μετακινήσεις (Branigan 1998: 21).

Εθνογραφικές μελέτες έχουν δείξει ότι οι νεκροί ως ομάδα, ως σύνολο προγόνων έχουν τη δύναμη να δρουν ευεργετικά ως προς σημαντικά ζητήματα της

ζωής, όπως η γονιμότητα και η αναγέννησή της. Τιμώντας τη μνήμη τους συνολικά των προγόνων και όχι ως μεμονωμένων νεκρών συγγενών, συμπεραίνεται ότι οι κάτοικοι των προϊστορικών αγροτικών κοινοτήτων θα επικαλούνταν τη βοήθειά τους για την προστασία της παραγωγής της γης, των φυτών και των ζώων, της φύσης εν γένει (Branigan 1993: 120). Έτσι, η προγονολατρεία παραπέμπει συγχρόνως στην απόδοση τιμών στη φύση, και απέβλεπε κατά κάποιο τρόπο περισσότερο στην ευημερία των ζωντανών και όχι στους νεκρούς (Παπαδάτος 2011: 80-81).

Οι πρόγονοι, και ίσως και τα νεκροταφεία με τους μνημειακούς θολωτούς τάφους που θεωρούνται τόποι κατοικίας τους, έχουν επιπλέον συνδεθεί ανθρωπολογικά με τον έλεγχο και τη χρήση της γης και των πλουτοπαραγωγικών πηγών μιας περιοχής. Το ίδιο συμβαίνει περισσότερο ακόμη με τους οικισμούς. (Murphy 1998: 30-32, Παπαδάτος 2011: 81-82). Έτσι, φαίνεται ότι οι πρόγονοι και ο,τιδήποτε σχετίζεται με τη θύμησή τους, δηλαδή η διαχείριση της συλλογικής μνήμης και ιδιαίτερα οι τελετουργικές εκδηλώσεις της ήταν σημαντικές για τις αγροτικές κοινότητες της περιόδου - σπουδαιότητα που προσλάμβαναν και τα νεκροταφεία ως τόποι κατοικίας των προγόνων στη συνείδηση των απογόνων τους. Αυτό γίνεται περισσότερο φανερό από τη σχετικά κοντινή απόστασή τους από τους οικισμούς - στην πλειονότητά τους οι εγκαταστάσεις των νεκρών απέχουν λιγότερο από 200 μ. από εκείνες των ζωντανών και βρίσκονται, επομένως, σε μια στενή και μόνιμη συνύπαρξη αλλά και «αντιπαράθεση» μεταξύ τους.

Τα είδη τελετουργιών που προαναφέρθηκαν φαίνεται ότι ήταν το αποτέλεσμα μιας διαδικασίας εξέλιξης και όχι μιας ολοκληρωμένης, διαμορφωμένης πρακτικής που εμφανίσθηκε με τη δημιουργία των τάφων. Η προσθήκη των εξωτερικών θαλάμων-παραρτημάτων και η εμφάνιση περιβόλων, πλακόστρωτων και άλλων υπαίθριων χώρων συνιστούν ενδείξεις αλλαγών στην τελετουργική πρακτική και αντανακλούν μεταβολές στις κοινωνικές δομές. Μερικές κοινωνικά αναδυόμενες οικογενειακές ή συγγενικές ομάδες προσπάθησαν πιθανόν να ασκήσουν ένα είδος ελέγχου πάνω στις τοπικές πηγές των πρώτων υλών, επιδιώκοντας να νομιμοποιήσουν τις αυξανόμενες κοινωνικές ανισότητες μέσω της θεσμοθέτησης τελετουργιών μέσα και γύρω από τους τάφους, προς τιμήν των νεκρών προγόνων της κοινότητας (Murphy 1998: 36, Παπαδάτος 2011: 84).

Τάφοι-οικίες

Η άλλη μεγάλη κατηγορία τάφων, των μεμονωμένων ή των συμπλεγμάτων ορθογώνιων κτιστών τάφων-οικιών, ή ταφικών περιφραγμάτων, απαντάται ως επί το πλείστον στην Α Κρήτη (βλ. και παραπάνω). Τέτοιοι τάφοι έχουν βρεθεί, επίσης στην κεντρική Κρήτη, στην ενδοχώρα στο νεκροταφείο στο Φουρνί Αρχανών καθώς και στη βόρεια ακτή, στο Χρυσόλακκο των Μαλίων. Στο Ν τμήμα του νησιού τάφοι-οικίες έχουν εντοπιστεί μέχρι τώρα στην Αγία Τριάδα και στον Μύρτο-Πύργο. Πρωτοεμφανίζονται και αυτοί στην αρχή της Προανακτορικής περιόδου, ενώ πολλοί εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται και την Παλαιοανακτορική και μερικοί ακόμη και κατά τη Νεοανακτορική περίοδο.

Μικροί σχετικά, υπαίθριοι χώροι, με πλακόστρωση ή απλή διαμόρφωση του δαπέδου και κατασκευές που έχουν θεωρηθεί εξέδρες, βάθρα ή βωμοί βρέθηκαν μπροστά από την είσοδο των ορθογώνιων τάφων: α) της Προανακτορικής περιόδου στα Γουρνιά (Τάφος II) (**Εικ. 4**), στον Μόχλο (Ταφικό Κτήριο III και Ταφικό Σύμπλεγμα IV/V/VI, στις Αρχάνες (Ταφικό Κτήριο 6 και Τάφος Β), στον Μύρτο-Πύργο, β) της Παλαιοανακτορικής εποχής στο Χρυσόλακκο Μαλίων (Ταφικά Κτήρια I, II) και στις Αρχάνες (Ταφικό Κτήριο 19) και γ) της Νεοανακτορικής εποχής στην Κνωσό (Τάφος-Ιερό) (**Εικ. 13**), στην Αγία Τριάδα (Ταφικό Κτήριο 5) (**Εικ. 14**) και στις Αρχάνες (Κτήριο 4) (Soles 1992: 223).

Πλακόστρωτες μικρές περιοχές αποκαλύφθηκαν καταρχάς στο Δ Άνδρo του νεκροταφείου στη νησίδα του Μόχλου (**Εικ. 6**), συγκεκριμένα στο Ταφικό Σύμπλεγμα IV/V/VI (**Εικ. 7**), καθώς και στις Αρχάνες, στην Α πλευρά του Ταφικού Κτηρίου 6 και ανάμεσα στα Ταφικά Κτήρια 3, 5, 6, και 12 (**Εικ. 8**). Πλακοστρωμένες ήταν, επίσης, οι ζώνες στα ΒΑ του Ταφικού Κτηρίου στον Μύρτο-Πύργο, και στη Δ πλευρά του Ταφικού Κτηρίου I και περιμετρικά του επάλληλου Ταφικού Κτηρίου II στο Χρυσόλακκο Μαλίων. Τέλος, λιθόστρωτο υπήρχε στα Δ του Κτηρίου 4 στις Αρχάνες (**Εικ. 9**) αλλά και στην υπαίθρια αυλή του Τάφου-Ιερού στην Κνωσό. Τα δάπεδα των πιο πάνω χώρων ήταν στρωμένα κυρίως με πλακοειδείς ασβεστόλιθους ή σχιστόλιθους. Σε κάποιες περιπτώσεις, όπως στο Ταφικό Σύμπλεγμα IV/V/VI του Μόχλου, είχαν χρησιμοποιηθεί λίθοι διαφορετικού χρώματος, δίνοντας την εντύπωση «μωσαϊκού». Οι υπαίθριοι χώροι περιβάλλονταν συχνά από τους τοίχους

των κτισμάτων ή στηρίζονταν σε αναλήμματα, που διαμόρφωναν και χαμηλούς περιβόλους.

Στην πλευρά των πλακόστρωτων συναντώνται ενίοτε κτιστές, βαθμιδωτές κατασκευές από πλακοειδείς λίθους, σε συνδυασμό με λίθους με αβαθείς κοιλότητες («κέρνους»), που βρίσκονται κοντά ή δίπλα τους. Έχουν θεωρηθεί βωμοί, όπως και οι δομές στις αυλές των θολωτών τάφων. Έχουν βρεθεί: στα Γουρνιά μαζί με θραύσματα κωνικού κυπέλλου (Soles 1979: 161-164, 1992: 20), στον Μόχλο, με κομμάτια λίθινου αγγείου (Soles 1992: 56-57). Στη ΒΑ γωνία του Ταφικού Κτηρίου 19 στις Αρχάνες, τον βωμό αποτελούσε μεγάλη ασβεστολιθική πλάκα, με πολυάριθμα και ποικίλα αντικείμενα γύρω και πάνω της, μάλλον προσφορές (μια σφραγίδα από στεατίτη και άλλες ελεφαντοστέινες, τμήματα αγγείων, τεμάχια λεπίδων οφιανού, μαρμάρινα κυκλαδικά ειδώλια, μία πρόχου, πλήνιο ειδώλιο, μια ψήφο ορείας κρυστάλλου, τέσσερα οστέινα και ένα λίθινο περίαπτο (Μαγγίδης 1994: 47-52, Maggidis 1998: 95, 99, Σακελλαράκης, Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997: 261). Κέρνος υπήρχε στη ΒΔ γωνία του πλακόστρωτου στο Ταφικό Κτήριο 5 του Μύρτου-Πύργου (**Εικ. 10**) ενώ κατά μήκος της Ν πλευράς του υπήρχε θρανίο - για κάθισμα ή για την εναπόθεση προσφορών και τελετουργικών σκευών (Soles 1992: 178).

Την επόμενη, Παλαιοανακτορική, περίοδο βωμός κτιστός σε συνδυασμό με «κέρνο» βρέθηκε στα Ταφικά Κτήρια I και II στον Χρυσόλακκο Μαλίων: στο ΝΑ τμήμα του πλακόστρωτου χώρου που διέθετε το Κτήριο I και στο μέσον του Α τοίχου, εσωτερικά, στο Κτήριο II (Soles 1992: 163-169). Ενώ ο βωμός στο Κτήριο I ήταν μια επίπεδη ασβεστολιθική πλάκα με αποστρογγυλεμένες γωνίες (**Εικ. 11**) στο Κτήριο II ήταν μια κυλινδρική κατασκευή με βότσαλα και χώμα, επενδυμένα με γυψοκονίαμα που σχημάτιζε κατακόρυφες επιμήκεις οδοντώσεις (**Εικ. 12**).

Σε κάποιους ορθογώνιους τάφους μαζί με τους βωμούς υπάρχουν και πλατφόρμες ή κρηπίδες, πιθανές θέσεις τοποθέτησης προσφορών ή χώροι από όπου παρακολουθούσαν το ταφικό τελετουργικό οι συγγενείς ή οι άλλοι που συμμετείχαν σε αυτές. Έτσι, στο Ταφικό Σύμπλεγμα IV/V/VI του Μόχλου (**Εικ. 5**), βρέθηκε μια επιμήκης υπερυψωμένη λίθινη κατασκευή. Μερικοί τάφοι διέθεταν κλίμακες με πλακοειδείς βαθμίδες, που φανερώνουν ιδιαίτερη φροντίδα για την εκεί πρόσβαση, όπως στο ίδιο Σύμπλεγμα αλλά και στον Μύρτο-Πύργο.

Την ιδιαίτερη σημασία που είχαν κάποια ταφικά κτήρια για τις τοπικές τους κοινότητες υποδηλώνει η πολυτέλεια της κατασκευής των επάλληλων Κτηρίων Ι και ΙΙ στον Χρυσόλακκο Μαλίων, που θεωρούνται τάφοι-οστεοφυλάκια οικογενειών της ανώτερης τάξης στην Παλαιοανακτορική περίοδο με μνημειακό χαρακτήρα (Pelon 1996: 83-85). Μπροστά από την Α πρόσοψη, όπου θα πρέπει να βρισκόταν η είσοδος του Κτηρίου ΙΙ, υπήρχε μνημειακή στοά με λίθινους πεσσούς, ένα εντυπωσιακό σκηνικό για τελετουργίες ή για προστασία των παρευρισκομένων στις τελετές από τις καιρικές συνθήκες.

Στεγασμένος χώρος αποκαλύφθηκε επίσης εμπρός από την είσοδο στο Κτήριο 4 στις Αρχάνες, του οποίου η χρήση διαρκεί από το τέλος της Προανακτορικής και ίσως και τη Νεοανακτορική περίοδο. Στον στεγασμένο αλλά και στον υπαίθριο χώρο που απλωνόταν δυτικότερα αλλά και Β του Θολωτού Τάφου Β εντοπίστηκαν 250 ακέραια, άωτα κωνικά κύπελλα, τοποθετημένα ανάποδα ή όρθια στο έδαφος, καθώς και προχοΐσκες, 2 λίθινα αγγεία, 1 λίθινη τράπεζα προσφορών και τεμάχια από 2000 ακόμη κύπελλα προσφορών. Το εν λόγω κτήριο είχε χρησιμοποιηθεί, σύμφωνα με τους ανασκαφείς του, για λατρευτικούς σκοπούς, και συγκεκριμένα για να εξυπηρετήσει τη διεξαγωγή συμποσίων και συσσιτίων, την προετοιμασία φαγητού και την εστίαση των συνδαιτημόνων, που θα απέδιδαν τιμές στους νεκρούς κάνοντας σπονδές ή καταναλώνοντας ακόμη και συμβολικές μερίδες φαγητού (Soles 1992: 139-142, Σακελλαράκης, Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997: 223-229, 265).

Μερικά ευρήματα στο Φουρνί Αρχανών που προέρχονται από υπαίθριους χώρους, ανάμεσα στα κτήρια και τους τάφους και ενίοτε πλακόστρωτους, δεν μοιάζουν να σχετίζονται απόλυτα με ταφικές τελετές (Σακελλαράκης, Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997: 258, 261). Έτσι, εκτός από τις περιπτώσεις που προαναφέρθηκαν (Κτήριο 4 και Ταφικό Κτήριο 19), μια πλακόστρωτη εξέδρα υπήρχε ανάμεσα στο Θολωτό Τάφο Β και τα Ταφικά Κτήρια 3, 5 και 12, σε συνάρτηση με τέσσερα άωτα κωνικά κύπελλα, τα δύο ανεστραμμένα, μια λοπάδα, πλήθος οστράκων από σφαιρικά κύπελλα, τριποδικά και σφαιρικά γεφυρόστομα αγγεία, λεπίδες οψιανού και ένα ανθρωπόμορφο ειδώλιο (Σακελλαράκης, Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997: 213, 261-262).

Ένας πλακόστρωτος δρόμος οδηγούσε από την εξέδρα σε ένα στενό άνδηρο, επίσης πλακοστρωμένο, στα Α του Ταφικού Κτηρίου 6 πριν καταλήξει σε μια λιθόστρωτη κλίμακα. Ανάμεσα στο άνδηρο και στον Θολωτό Τάφο Β υπήρχε τυφλός διάδρομος, στις επιχώσεις του οποίου βρέθηκαν περίπου 300 αγγεία (άψα κωνικά, σφαιρικά και κυλινδρικά κύπελλα, ραμφόστομες πρόχοι, λοπάδες, ένας κέρνος, τεμάχια ειδωλίων ζώων και πήλινο ειδώλιο λατρευτή, ανθρώπινα οστά και δόντια, δόντια και κρανίο ταύρου, χάλκινος κοπέας και πήλινοι αγωγοί για την απορροή των υδάτων. Πρόκειται για ένα χώρο απόθεσης κατά τη διάρκεια τελετών στο βάθος του τυφλού διαδρόμου και πολύ πιθανόν και πάνω στην κλίμακα (Σακελλαράκης, Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997: 203-205).

Η φροντίδα με την οποία είχε γίνει η διευθέτηση των χώρων κατά τη ΜΜ ΙΑ περίοδο αλλά και το πλήθος των ευρημάτων υποδεικνύουν ότι αποτελούσε ακόμη μια περιοχή έξω από τους τάφους, όπου πραγματοποιούνταν τελετές, ταφικές και λατρευτικές, κυρίως τελετουργικές σπονδές και ίσως συμβολικά συμπόσια και προσφορές (Σακελλαράκης, Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997: 202-205). Η στενότητα του χώρου δεν παραπέμπει σε μεγάλο αριθμό συμμετεχόντων αλλά μάλλον σε τελετουργικές πομπές, όπως δείχνει η φροντίδα για την πλακόστρωση των ανδρών, των διαδρόμων και των κλιμάκων που οδηγούσαν στα ταφικά κτίσματα.

Το σίγουρο είναι ότι οι διευθετήσεις αυτές έγιναν μετά την αρχική κατασκευή του Ταφικού Κτηρίου 6, ενώ η χρονολόγηση των ευρημάτων από τη ΜΜ ΙΑ έως και τη ΜΜ ΙΙ περίοδο, προτείνει τη διατήρηση της συνήθειας για αρκετά μεγάλο διάστημα. Επιπλέον, χώρος απόθεσης προσφορών υπήρξε και ο τυφλός διάδρομος μεταξύ του Θολωτού Τάφου Β και του Ταφικού Κτηρίου 8 (Σακελλαράκης, Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997: 261).

Μια διαφορετική μεταχείριση των νεκρών στο Φουρνί υποδηλώνουν τα ευρήματα από τον υπαίθριο χώρο εμπρός από την είσοδο του Ταφικού Κτηρίου 18. Εκεί συλλέχθηκαν θρυμματισμένα τεμάχια ανθρώπινων οστών και κρανίων, μια χρυσή ψήφος περιδεραίου, 2 κυκλαδικά ειδώλια, εκατοντάδες τεμάχια λεπίδων και απολεπισμάτων οψιανού, που δείχνουν μάλλον ότι είχε προηγηθεί καθαρισμός των τάφων και των κτερισμάτων τους και στη συνέχεια τα οστά θρυμματιζόνταν. Αυτό ίσως γινόταν στη διάρκεια τελετής στη μνήμη των προγόνων και περιλάμβανε τη συμβολική «κατανάλωση» («φάγωμα») των νεκρών - σύμφωνα ίσως με μια

βαθύτερη πεποίθηση ότι έτσι θα προσλάμβαναν και τη δύναμή τους (Hamilakis 1998: 123).

1.2 Ιερά κορυφής

Στη διάρκεια της Προανακτορικής περιόδου (ΠΜ III-MM I) κάνουν την εμφάνισή τους στην Κρήτη χώροι λατρείας στις κορυφές υψωμάτων, τα λεγόμενα μινωικά ιερά κορυφής. Πρόκειται για υπαίθριους χώρους σε βραχώδεις προεξοχές και σε υψηλά πλατώματα λόφων ή βουνών. Η χρήση τους συνεχίζεται και στην Παλαιοανακτορική περίοδο ενώ στη Νεοανακτορική ο αριθμός τους μειώνεται δραστικά - εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται μόνο τα μεγαλύτερα εξ αυτών.

Μέχρι τώρα έχουν αναγνωριστεί πάνω από πενήντα τέτοιες θέσεις στο νησί, μολονότι ο χαρακτήρας πολλών έχει αμφισβητηθεί (Peatfield 1987: 90, Μαντζουράνη 2002: 104-106). Ο συνδυασμός των τοπογραφικών στοιχείων για την αναγνώρισή τους είναι συνήθως: η τοποθεσία να βρίσκεται ακριβώς πάνω σε φανερά εξέχουσα κορυφή, με υψόμετρο από 200 έως 1200μ., να υπάρχει σαφής και πλήρης ορατότητα του ιερού από τους οικισμούς της περιοχής και σχετικά άμεση πρόσβασή του από τους προσκυνητές, να βρίσκεται σχετικά κοντά στον κεντρικό οικισμό και στις περιοχές παραγωγικής εκμετάλλευσής του, να υπάρχει ορατότητα από και προς άλλα ιερά κορυφής της ευρύτερης περιοχής (Peatfield 2009: 253).

Χαρακτηριστικό γνώρισμα των ιερών αυτών είναι ο ανοικτός χώρος ποικίλων διαστάσεων και σχήματος, ένα είδος τεμένους δηλαδή, που μπορεί να περικλείεται ή όχι από κτιστό περίβολο και ενδεχομένως ένας βωμός, όπως στο ιερό κορυφής του Γιούχτα (Εικ. 15) - πλήλιο ομοίωμα βωμού έχει βρεθεί στον Πετσοφά. Στους επικλινείς χώρους των ιερών διαμορφώνονταν κατά κανόνα τεχνητά άνδηρα με τη βοήθεια ισχυρών αναλημματικών τοίχων, που χρησιμοποιούνταν ως ισόπεδοι χώροι για τελετουργικούς σκοπούς ή σπανιότερα για κάποιες κατασκευές, όπως μεμονωμένα δωμάτια ή σειρές δωματίων, βωμούς, περιβόλους-αναλήμματα. Τα ιερά κορυφής κατατάσσονται σε αυτά που αντιπροσώπευαν μια μεγαλύτερη περιφέρεια και εκείνα που εξυπηρετούσαν μικρότερες κοινότητες και χωριά (Rutkowski 1986: 75-76).

Το τοπίο των ιερών κορυφής χαρακτηρίζουν οι απογυμνωμένες από ψηλή βλάστηση κορυφές αλλά και φυσικά χάσματα, ρωγμές και σχισμές στους βράχους.

Στα τελευταία γινόταν απόθεση αναθημάτων αλλά και απόρριψη της τέφρας από τελετουργικές πυρές και θυσίες (Rutkowski 1986: 73-75). Στην αρχική φάση τους φαίνεται ότι διαμορφώθηκαν ίσως μόνο τα πρώτα άνδρα στα υψηλότερα σημεία. Βαθμιαία προστέθηκαν κάποια μικρά κτίσματα, που χρησιμοποιήθηκαν πιθανόν για την αποθήκευση των σκευών της λατρείας ή διαφόρων αναθημάτων. Θεωρείται γενικότερα ότι οι χώροι των ιερών κορυφής αναδιοργανώνονται και ανοικοδομούνται με μεγαλύτερη φροντίδα κατά τη MM III περίοδο (Rutkowski 1987: 76, 78-79, Peatfield 1987: 90): με μεγαλύτερα και ισχυρότερα άνδρα αλλά και κτίσματα με δύο ή τρία δωμάτια, μερικά από τα οποία διαθέτουν θρανία, όπως αυτό στον Πετσοφά (Εικ. 16), για την απόθεση σκευών και αντικειμένων ή για κάθισμα κατά την τέλεση ιεροπραξιών στο εσωτερικό. Στο κυρίως ιερό υπήρχε, όπως προαναφέρθηκε, ο βωμός, και στην περίπτωση του Πετσοφά ένα ιερό βήμα: μια κατασκευή από τρεις τοίχους με τη μία πλευρά ανοικτή που θα προοριζόταν για κάποιον θρησκευτικό ή διοικητικό λειτουργό. Σύμφωνα με εικονιστικές παραστάσεις ιερών κορυφής π.χ. στα λίθινα ρυτά της Ζάκρου και των Γυψάδων στην Κνωσό, το κεντρικό μέρος τους ήταν υπερυψωμένο και η οροφή και οι τοίχοι των περιβόλων είχαν επίστεψη από κέρατα καθοσιώσεως. Στο ρυτό της Ζάκρου υπάρχουν διάσπαρτοι τρεις βωμοί, ένας αμφίκιλος, ένας βαθμιδωτός και ένας τύπου εσχάρας. Ενώ στη σκευή των δωματίων βρέθηκαν λίθινες τράπεζες προσφορών και κέρνοι, υποδηλώνοντας ότι οι προσφορές, υγρές και στερεές, οι σπονδές και οι θυσίες ήταν από τις κυριότερες τελετουργίες που γίνονταν στον ανοικτό χώρο του τεμένους. Τα δε κτίσματα θεωρούνται ότι αποτελούσαν το κατάλληλο σκηνικό βάθος για τις ιεροπραξίες (Rutkowski 1987: 81-84).

Η κατεξοχήν λατρευτική δραστηριότητα θα πρέπει να λάμβανε χώρα στον υπαίθριο χώρο. Τα αντικείμενα που έχουν βρεθεί έξω κυρίως από τα κτίσματα, στους χώρους των ανδρήρων, γύρω από τους βωμούς αλλά και στις σχισμές ή τα χάσματα των βράχων δείχνουν ότι γίνονταν τελετουργίες θρησκευτικού χαρακτήρα. Η τέφρα, καταρχήν, και τα οστά ζώων υποδεικνύουν τη διεξαγωγή αιματηρών θυσιών, τις οποίες ακολουθούσαν ίσως συμπόσια ή και μικρά γεύματα από τα σφάγια. Τα πολυάριθμα αγγεία πόσεως, σερβιρίσματος, φαγητού αλλά και η αποθηκευτική σκευή προτείνουν επιπλέον τη συμμετοχή πολλών ανθρώπων στις εκδηλώσεις, που θα γίνονταν στη διάρκεια εορτών ορισμένες εποχές του έτους

(Rutkowski 1987: 87, Peatfield 1987: 93). Οι πιστοί, ωστόσο, θα πρέπει να επισκέπτονταν το ιερό όχι μόνο κατά τους εποχιακούς εορτασμούς αλλά και σε άλλες περιστάσεις, με δική τους πρωτοβουλία, όπως δείχνει μάλλον η συσσώρευση πολυάριθμων και ποικίλων αντικειμένων σε όλο το χώρο του τεμένους (Μαντζουράνη 2002: 110-111).

Τα πήλινα αλλά και ενίοτε χάλκινα, ανθρωπόμορφα ειδώλια από τις σχισμές των βράχων, οι αναθηματικοί και άλλοι πελέκεις, τα λίθινα αγγεία, τα ρυτά, τα λυχνάρια, τα πήλινα σφαιρίδια, οι πήλινοι δίσκοι προτείνουν μια μεγάλη γκάμα προσφορών αλλά και τελετουργικών σκευών που χρησιμοποιούνταν στη λατρεία. Πολύτιμα μεταλλικά σκεύη και αντικείμενα προέρχονται κυρίως από ιερά κορυφής στην περιφέρεια των μεγάλων ανακτορικών ή άλλων οικιστικών κέντρων (Rutkowski 1987: 85).

Η πολυάριθμη κατηγορία των ανθρωπόμορφων ειδωλίων, ανδρικών και γυναικείων, σε ποικίλα μεγέθη, τύπους και στάσεις, υποδηλώνουν σύμφωνα με πολλούς μελετητές σεβασμό ή ικεσία προς τη θεότητα (Rutkowski 1987: 85, Μαντζουράνη 2002: 110-111) ή αποτελούν μιμήσεις των κινήσεων αυτών που συμμετείχαν στις ιεροτελεστίες, στους χορούς, στις θυσίες ή στην τέλεση άλλων δρωμένων (Peatfield 2009: 54-55). Πολλά ομοιώματα ανθρώπινων μελών και ειδώλια με κάποια ανατομική δυσπλασία θα πρέπει να εικονίζουν κάποιο πάσχον τμήμα του σώματος, όπως τα σημερινά «τάματα», προσφορές δηλαδή για την ίαση της εκάστοτε πάθησης.

Ειδώλια χορευτών ή και νεαρών πυγμαίων οδηγούν στην υπόθεση ότι στα ισόπεδα άνδρα πραγματοποιούνταν χοροί ή και αγωνίσματα, όπως αυτό της πυγμαχίας. Λατρευτικά θα μπορούσαν να είναι μερικά ειδώλια μεγάλου μεγέθους, ακέραια ή τμηματικά, που θα απεικόνιζαν θεότητες ή αποτελούσαν τμήματα ξύλινων ξοάνων (Rutkowski 1987: 84-87), ανάλογων με το ζεύγος πήλινων ποδιών από τον ναό στα Ανεμόσπηλια Αρχανών (Σακελλαράκης, Σαπουνά-Σακελλαράκη 1987: 70-71, Μαντζουράνη 2002: 109-110).

Ιδιαίτερη και πολυάριθμη κατηγορία αναθημάτων αποτελούν τα ζωόμορφα ειδώλια που παριστάνουν, βοοειδή και σπανιότερα αιγοπρόβατα, χοίρους, σκύλους, αλλά και άγρια είδη, όπως αιγάγρους, νυφίτσες, και κυρίως σκαθάρια (Rutkowski 1987: 89, Μαντζουράνη 2002: 110). Η μεγάλη συχνότητα των ζωδίων

στα ιερά κορυφής δείχνει και πάλι συμβολική ικεσία από τους πιστούς προς τις θεϊκές δυνάμεις για την καλή υγεία, την παραγωγικότητα και την ευημερία των κοπαδιών τους αλλά και τη σημασία που είχε η κτηνοτροφία στην οικονομία. Για την καλή σοδειά της γης και τη γονιμότητα των ζώων τους θα προσεύχονταν και θα τελούσαν ιεροπραξίες σε τακτά χρονικά διαστήματα (Peatfield 1987: 92-93) - μάλλον και για την προστασία τους από την επιζήμια επίδραση εντόμων και άγριων ζώων (Rutkowski 1987: 89-91, Μαντζουράνη 2002: 109).

Η ευχή για τη διαφύλαξη ακριβώς της ανθρώπινης υγείας και γονιμότητας όσο και την καλή πορεία των καλλιεργειών και των κοπαδιών θεωρείται εξάλλου η γενεσιουργός αιτία της ίδρυσης και της ανάπτυξης των ιερών κορυφής. Οι ανοικτοί αυτοί χώροι με τη χαμηλή χορτολιβαδική βλάστηση, θα χρησιμοποιούνταν πιθανόν αρχικά ως λιβάδια από τους κτηνοτρόφους, θεωρήθηκαν ίσως μυστηριώδεις τόποι διαμονής και εμφάνισης θεοτήτων (τόποι θεϊκής «επιφάνειας») σε συνδυασμό με τα χάσματα και τις σχισμές των βράχων. Έτσι, βαθμιαία, θα προσέλκυαν τους ανθρώπους ως τόποι επίκλησης των ανώτερων δυνάμεων (Rutkowski 1986: 91, 93-95, Soetens 2009: 268).

Άλλοι ερευνητές υποστηρίζουν ότι τα ιερά κορυφής αποτέλεσαν τη συνέχεια των ιερών-λατρευτικών χώρων που είχαν διαμορφωθεί γύρω από τους θολωτούς τάφους της Μεσαράς, όταν πλέον αυτοί έπαψαν να λειτουργούν ως τέτοιοι, και ότι λειτούργησαν συμπληρωματικά ως προς τα αστικά κοινοτικά ιερά. Η ορατότητα των οικισμών από τους τάφους είναι ένα κοινό στοιχείο με τα ιερά κορυφής. Οι τάφοι, ελλείψει άλλων ιερών μέσα στα όρια των οικισμών της περιόδου, συνιστούσαν επομένως τα θρησκευτικά κέντρα των προανακτορικών κοινοτήτων. Τους τάφους διαδέχθηκαν τα ιερά κορυφής για να εξυπηρετούν τις θρησκευτικές ανάγκες των κατοίκων, όπως δείχνει ίσως και η χρονική συγκυρία της εγκατάλειψης της πλειονότητας των μεν και της εμφάνισης των δε, αντίστοιχα, δηλαδή την ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ Ι περίοδο, μολονότι για κάποιο διάστημα συνυπήρξαν και οι δύο μορφές (Peatfield 1987: 90, 92). Η «διαδοχή» αυτή δείχνει για τον Peatfield τη φύση της θεότητας της φύσης και της γονιμότητας των ιερών κορυφής, αλλά και των προγόνων ως μεσολαβητών ανάμεσα στους θνητούς και στις υπέρτερες δυνάμεις. Κάποιοι τάφοι ωστόσο, όπως προαναφέρθηκε, συνέχισαν να χρησιμοποιούνται ως λατρευτικοί χώροι και μεταγενέστερα, έως τη Νεοανακτορική περίοδο.

Η εμφάνιση των ιερών κορυφής συνδυάζεται από τους ερευνητές με εκείνη των ανακτορικών συγκροτημάτων και των αλλαγών που επήλθαν τότε στην οικονομική και τη διοικητική οργάνωση (Peatfield 1987: 89-90, Μαντζουράνη 2002: 112). Η ανάδυση, δηλαδή, του ανακτορικού συστήματος (την ίδια περίοδο με τη διαμόρφωση των ιερών στις κορυφές των βουνών και των λόφων) θα απαιτήσει νέους ιδεολογικούς μηχανισμούς και θεσμούς, για να ισχυροποιηθεί και να γίνει ευρύτερα αποδεκτό. Η θρησκεία και οι συνακόλουθες τελετουργίες της χρησιμοποιήθηκαν, επομένως, από τους φορείς του ανακτορικού συστήματος για να επιβάλλουν τις ιδέες για την ιεράρχηση, την οργάνωση και τη διοίκηση της κοινωνίας και της παραγωγής. Θεωρείται, επομένως, ότι τα ιερά κορυφής οργανώθηκαν εξ αρχής με πρωτοβουλία των ανακτορικών οικισμών (Peatfield 1987: 92-93). Σήμερα εξετάζεται και η περίπτωση η εμφάνιση των ιερών κορυφής να συνδέεται στενά με θέσεις με κάποια λατρευτική δραστηριότητα, που βρίσκονται όμως σε χαμηλότερο υψόμετρο από ό, τι τα μέχρι σήμερα γνωστά, τα λεγόμενα ιερά σε λόφους, όπως αυτά στο Κορακομούρι Ζάκρου και στον Τρόχιλα Σητείας (Nowicki 2009: 35-36).

2. Υπαίθριοι χώροι σε οικισμούς

2.1 Νεολιθική και Προανακτορική περίοδος

2.1.1 ΠΜ ΙΙ-ΜΜ Ι Βασιλική

Στη Βασιλική, στην περιοχή του Ισθμού Ιεράπετρας, ιδρύθηκε την ΠΜ ΙΙΑ περίοδο ο ομώνυμος προανακτορικός οικισμός (*Aerial Atlas* 1992: 276-281, Watrous 1994: 707-709, Μαντζουράνη 2002: 76-78, Ζώης 2007: 48-49, Mc Enroe 2010: 23). Τον αποκάλυψε ανασκαφικά στις αρχές του προηγούμενου αιώνα ο R. Seager, ενώ οι έρευνες συνεχίστηκαν μόλις τη δεκαετία του 1970 από τον Α. Ζώη. Στην εγκατάσταση εγγράφονται ένας μεγάλος και δύο μικρότεροι υπαίθριοι χώροι (**Εικ. 17**).

Στο κεντρικό τμήμα του λόφου, που φιλοξένησε αρχικά τη μικρή κοινότητα, διαμορφώνεται ενωρίς την ΠΜ ΙΙΒ περίοδο μεγάλος ανοικτός πλακόστρωτος χώρος, που θεωρήθηκε αυλή από τον Seager (Watrous 1994: 707, 709, Zois 1997: 276). Οι διαστάσεις του ξεπερνούν τα 20Χ20μ., είναι στρωμένος με μικρότερες και μεγαλύτερες πλάκες μαλακού ασβεστόλιθου (κούσκουρα) πάνω σε υπόστρωμα σκληρής λάσπης από χώμα λευκού χρώματος. Οι πλάκες είναι τοποθετημένες έτσι ώστε, σύμφωνα με τον Ζώη, να αποτελούν «ένα αδιόρατο πλέγμα». Δηλαδή οι πλευρές τους άλλοτε επικαλύπτονται ελαφρώς, άλλοτε έχουν μικρές πέτρες ως σφήνες που δεν φαίνονται, και, όταν οι αρμοί τους είναι ορατοί, τοποθετείται ανάμεσα, με προσεκτικό τρόπο, ένα συγκεκριμένο είδος χαλικιών, τα «σιδεροχάλικα» (λατύπη σκληρού ασβεστόλιθου) (Ζώης 2007: 140).

Προς τα ανατολικά ο χώρος οριοθετείται από την «Ερυθρά Οικία» (Ζώης 1976: 45-47, 72-73, 75-76, 82-83, 108), το μεγάλο σπίτι στην κορυφή του λόφου που έχει θεωρηθεί προδρομική μορφή των ανακτορικών κτηρίων (Ζώης 2007: 140). Η πλακόστρωση σταματούσε ακριβώς μπροστά από τη δυτική πρόσοψή του (Ζώης 1976: 86). Από τις νεώτερες έρευνες φάνηκε ότι το συγκρότημα αυτό, με τις μνημειακές δομικές τεχνικές και τα πολλά δωμάτια, ίσως δεν αποτελούσε μια αλλά δύο ξεχωριστές οικίες (Watrous 1994: 709). Η σύλληψη επομένως της ιδέας και η διαμόρφωση του υπαίθριου χώρου ήταν, φαίνεται, αποτέλεσμα κεντρικού σχεδιασμού και οργάνωσης από την πλευρά της κοινότητας.

Ο φροντισμένος τρόπος κατασκευής, η έκταση και η θέση του στο κεντρικό τμήμα του οικισμού αποπνέει, κατά τον Ζώη, μνημειακότητα (Ζώης 1976: 86, 2007:

140), ενώ η συλλογική προσπάθεια για την κατασκευή, και η χρήση του χώρου από όλη την κοινότητα θεωρείται δεδομένη (Zois 1994: 276). Παρά το γεγονός ότι περιβάλλεται από οικίες, ο Ζώης υποστηρίζει ότι δεν συνιστά τμήμα ενός μόνο μεγάλου κτηριακού συγκροτήματος ή μιας μόνο οικίας, όπως θα συνέβαινε με μια αυλή, και την χαρακτηρίζει πλατεία (Zois 1997: 276, 2007: 140). Δηλαδή, τόπο και εστία της ζωής του χωριού, στον οποίο λάμβαναν χώρα πολλές καθημερινές δραστηριότητες και όλες σχεδόν οι κοινωνικές εκδηλώσεις των κατοίκων - μάλλον το παιχνίδι των παιδιών και οι συναθροίσεις των μελών της κοινότητας σε ποικίλες περιστάσεις.

Την παραπάνω υπόθεση ενισχύει η ύπαρξη 15 περίπου λίθινων ακανόνιστων πλακών με ρηχές κυκλικές κοιλότητες στην επιφάνειά τους, των γνωστών «κέρνων» (Ζώης 1976: 75, 2007: 49, 185-189, Mc Enroe 2010: 24-25), που θεωρούνται συχνά βάσεις για επιτραπέζια, παιδικά (και όχι μόνο) παιχνίδια, όπως η τρίλιζα - άποψη που υιοθετεί και ο Ζώης. Σε όσους θεωρούν τους «κέρνους» λατρευτικά σκεύη για συμβολικές προσφορές σπόρων, καρπών κ.λπ. συντάσσεται η G. Gesell που ερμηνεύει την εν λόγω έκταση στη Βασιλική ως τη (Δυτική) αυλή ενός μόνο μεγάλου κτηριακού συγκροτήματος, όπου θα γίνονταν λατρευτικές τελετές (Gesell 1985: 8).

Ο «κέρνος» του ανακτόρου των Μαλίων, οι δύο «κέρνοι» στα Ταφικά Κτήρια I και II στην εγκατάσταση του Χρυσόλακκου είναι μεγαλύτερου μεγέθους, πιο επιμελημένης κατασκευής και βρίσκονται σε χώρους με θρησκευτική-λατρευτική και ταφική συνάφεια. Αποκτούν έτσι εκ των πραγμάτων τελετουργικό χαρακτήρα, ίσως και κάποιο θρησκευτικό συμβολισμό (Hillbom 2005: 117-124). Από τις 20-21 τέτοιες πέτρες με κοιλότητες που έχουν εντοπισθεί συνολικά στη Βασιλική, η συντριπτική πλειονότητα (15) είναι ενσωματωμένες στο πλακόστρωτο της λεγόμενης πλατείας, ενώ οι υπόλοιπες έχουν περισυλλεγεί από τον ευρύτερο χώρο της ανασκαφής. Ο αριθμός και η διάταξη των κοιλοτήτων σε αυτές ποικίλει: εκείνες με μόνο μια ρηχή κεντρική κοιλότητα, που είναι και αυτές ενσωματωμένες στο πλακόστρωτο της αυλής, έχουν θεωρηθεί βάσεις ξύλινων δοκών (παραστάδων ή άλλων στηριγμάτων) σε δεύτερη χρήση. Ο μεγάλος σχετικά αριθμός τους και η προχειρότητα στη διαμόρφωση των κοιλοτήτων δείχνουν, κατά τον ανασκαφέα, ότι αποτελούσαν παιδικά παιχνίδια.

Η σκοπιμότητα της πλακόστρωσης του ανοικτού αυτού χώρου εξυπηρετούσε, κατά τον Ζώη, και πιο πρακτικές ανάγκες, όπως την εύκολη και γρήγορη αποστράγγιση των ομβρίων υδάτων, και τη στεγανοποίηση και την προστασία των θεμελίων των οικιών από την υγρασία - αυτό ισχύει για όλους τους πλακόστρωτους υπαίθριους χώρους. (Ζώης 1976: 85-86). Γι' αυτό ίσως η πλακόστρωση στην προκειμένη περίπτωση φτάνει μέχρι τον τοίχο της Δ πρόσοψης της «Ερυθράς Οικίας».

Στη ΒΑ πλευρά της «Ερυθράς Οικίας», εκεί όπου βρίσκεται η κύρια είσοδος σε αυτήν, υπάρχει ένας ανοικτός χώρος που εκτεινόταν μέχρι την άκρη του λόφου στα Α, το λεγόμενο «βαθμιδωτό πλακόστρωτο 4α» (Ζώης 1972: 285-287, 1976: 11). Ήταν επενδυμένο με λίθινες πλάκες, μεγαλύτερου μεγέθους από αυτές της πλατείας, πάνω σε διαδοχικά υποστρώματα από καστανό και συμπαγές λευκό χρώμα (κουσκουρόχωμα). Έχει διατηρηθεί σε μικρή έκταση, πλάτους (Α-Δ) 1,85μ. περίπου, και ορατές είναι μόνο δύο βαθμίδες και ίσως η αρχή μιας τρίτης - διαταράχθηκε κατά τις αρχικές ανασκαφές (Ζώης 1976: 53). Η κατασκευή του θεωρείται σύγχρονη με αυτήν της οικίας και του πλακόστρωτου της πλατείας, παρά τη διαφορά στο μέγεθος των πλακών, ανήκει δηλαδή και αυτό στην αρχική φάση της ΠΜ ΙΙΒ (Ζώης 1976: 11, 114).

Η θέση του πλακόστρωτου στην Α πλευρά του λόφου, σε περιοχή με απρόσκοπτη θέα προς τη Β πλευρά της κοιλάδας του Ισθμού της Ιεράπετρας και τα βουνά του Καβουσιού, το κάνει, κατά τον Ζώη, ένα ξεχωριστό και ιδιαίτερα φροντισμένο χώρο αναψυχής και ξεκούρασης των ενοίκων του σπιτιού, τον οποίο χαρακτηρίζει επίσης μνημειακότητα λόγω της θέσης, του μεγέθους και των δομικών τους υλικών (Ζώης 1972: 287).

Ακόμη ένας υπαίθριος πλακόστρωτος χώρος μικρών διαστάσεων, ο χώρος ΡΒα, διανοίγεται, και πάλι, στη ΝΔ πλευρά του οικισμού (Ζώης 1997: 208-218, 2007: 146). Είναι στρωμένος με μεγάλες πλάκες πάνω σε υπόστρωμα από λάσπη λευκού χρώματος. Στην περιοχή του βρέθηκε ημικυκλική κατασκευή κτισμένη με μια σειρά λίθων. Ενώ, στο μέσον του, στον άξονα του ημικυκλίου είχε πέσει ένας μεγάλος και επιμήκης, ακανόνιστος ασβεστόλιθος - ένα κομμάτι βράχου, με μικρό ημικυκλικό λάκκο (διαμ. 10 X βάθ. 5εκ.), λαξευμένο σε μια από τις πλάκες. Ο χώρος ΡΒα βρίσκεται ανάμεσα σε άλλους παρακείμενους, πλακόστρωτους χώρους που είναι

ανάλογα διαμορφωμένοι βαθμιδωτά (Ζώης 1994: 215). Η συνολική διαμόρφωση με τον βράχο και την ημικυκλική κατασκευή χρονολογείται στο τέλος της ΠΜ III και τις αρχές της ΜΜ I περιόδου (Ζώης 1997: 213)

Σύμφωνα με τον P. Warren, ο μικρός αυτός βράχος αποτελεί «βαίτυλο», δηλαδή λίθινη ανεικονική παράσταση θεότητας. Τέτοιοι λίθοι θεωρούνταν ιεροί και συνήθως τοποθετούνται εντός περιβόλων (Warren 1990: 193-206). Την άποψη αυτή παραθέτει αλλά δεν υιοθετεί ο Ζώης, που θεωρεί ότι η μαλακή ασβεστολιθική πέτρα προοριζόταν για οικοδομική χρήση (Ζώης 1997: 215-218, 1998: 146). Δεν είναι ωστόσο εύκολο να ερμηνευθεί η συνύπαρξη του βράχου-«βαιτύλου», του λάκκου και της ημικυκλικής κατασκευής, και επομένως ο λίθος έχει αποκατασταθεί σε όρθια θέση, εν είδει «βαιτύλου» (Ζώης 1997: 209-210), ενώ η εν λόγω περιοχή του πλακόστρωτου στα ΝΔ του οικισμού, η ημικυκλική κατασκευή και ο «βαίτυλος» προτείνει ίσως ένα τελετουργικό, π.χ. για την τέλεση σπονδών γύρω από τον λίθο. Μήπως, επομένως, ο καθαυτός υπαίθριος χώρος, μαζί με τα παρακείμενα και υπερκείμενα πλακόστρωτα, συνιστούσε χώρο συγκέντρωσης πιστών για την τέλεση και παρακολούθηση λατρευτικών δρωμένων;

2.1.2 ΠΜ II Μύρτος-Φούρνου Κορυφή

Ο οικισμός στη θέση Φούρνου Κορυφή του Μύρτου βρίσκεται στη Ν ακτή της Α Κρήτης, μερικά χλμ. Δ της Ιεράπετρας. Ιδρύθηκε σε ένα βραχώδη λόφο την ΠΜ IIA περίοδο - ενώ τα περισσότερα οικιστικά κατάλοιπά του ανήκουν στην ΠΜ IIB περίοδο, στη διάρκεια της οποίας καταστράφηκε και εγκαταλήφθηκε (Warren 1972, *Aerial Atlas* 1992: 198-201, Watrous 1994: 705-706, Μαντζουράνη 2002: 75-76, Mc Enroe 2010: 19). Πρόκειται για ένα μικρό χωριό, τα δωμάτια και οι χώροι του οποίου συνδέονται μεταξύ τους με τέτοιο τρόπο, ώστε δεν διακρίνονται με απόλυτη σαφήνεια οι οικιστικές ή άλλες ενότητες (**Εικ. 18**). Οι νεώτερες μελέτες συγκλίνουν στην άποψη ότι την εγκατάσταση αποτελούσαν 6 έως 8 περίπου νοικοκυριά, ή πυρηνικές οικογένειες των τεσσάρων έως οχτώ ατόμων (Nowicki 2010: 224-225). Τα βασικά στοιχεία της οργάνωσης του οικισμού, δηλαδή το γενικό σχέδιο που περιέκλειε οχυρωματικούς περιβόλους, η χωρική κατανομή κάθε μονάδας, οι δύο είσοδοι προσπέλασης αλλά και οι εσωτερικοί διάδρομοί του, ήταν εξαρχής διαμορφωμένα, τουλάχιστον τη δεύτερη περίοδο (ΠΜ IIB) ζωής του αλλά η

επιμέρους αρχιτεκτονική μορφή του εξελισσόταν ανάλογα με τις ανάγκες που προέκυπταν κάθε φορά (Nowicki 2010: 224, Vasilakis 2010: 356).

Οι υπαίθριοι χώροι του Μύρτου ήταν και αυτοί αναλογικά μικροί. Πρόκειται για στενούς διαδρόμους, αυλές και ανοιχτούς χώρους, που επέτρεπαν και διευκόλυναν την επικοινωνία μέσα στον ίδιο τον οικισμό (Whitelaw 1983: 326, Mc Enroe 2010: 22). Δεν ήταν σχεδιασμένοι με απόλυτη ακρίβεια, εξαιτίας και της διαμόρφωσης του βραχώδους εδάφους, αλλά διατηρούνταν ανοιχτοί κυρίως για να επιτρέπουν την πρόσβαση σε όλο τον οικισμό.

Υπαίθρια έκταση αποτελούσαν και στις δύο περιόδους κατοίκησης οι Χώροι 2 και 3 (North Rubbish Area) στο Β άκρο του οικισμού, που είχαν μέγιστο πλάτος 4μ. Ο Χώρος 2 βρισκόταν σε χαμηλότερο επίπεδο από τον 3 εξαιτίας της κλίσης του εδάφους, και διέθετε ένα ακανόνιστο κυκλικό όρυγμα βάθους 0,90μ., με αργούς λίθους γύρω από το στόμιό του. Στην Α πλευρά των δύο χώρων βρέθηκαν εκτεταμένες περιοχές με ίχνη καύσης και πολλές στάχτες, χωρίς άλλες ενδείξεις, π.χ. για εγκατάσταση μαγειρείου εκεί. Στη μεγάλη ποσότητα κεραμικής που συλλέχθηκε εγγράφονται κύπελλα με στέλεχος ή χωρίς, φιάλες ποικίλων τύπων, πρόχοι και «τσαγιέρες», αλλά και αμφορείς, πιθαμθορείς και πίθοι, καθώς και πολλά όστρακα τριποδικών μαγειρικών σκευών και δίσκοι για την όπτηση της τροφής. Βρέθηκαν, επίσης, κεφάλι πήλινου γραπτού ειδωλίου, λίθινα βάρη, και ένα πήλινο υφαντικό βάρος, ένα σφονδύλι, ένα θραύσμα στεατίτη, ίσως προορισμένο για σφραγίδα, τέσσερα απολεπίσματα οψιανού, λίγα οστά ζώων και ένας ελαιοπυρήνας.

Οι χώροι είχαν χρησιμοποιηθεί διαχρονικά για την απόθεση απορριμμάτων οικιακού και εργαστηριακού χαρακτήρα (Warren 1972: 23, Ζώης 1998: 192). Τα είδη και η μεγάλη ποσότητα κεραμικής επιτραπέζιας, αλλά και για την παρασκευή φαγητού και την αποθήκευση υγρών και στερεών προϊόντων, προτείνουν τη χρήση τους και σε κοινωνικές εκδηλώσεις με τη συμμετοχή όλων των κατοίκων και συμπεριλάμβαναν πιθανόν κοινά συσσίτια και συμπόσια.

Μη στεγασμένους χώρους αποτελούσαν οι στενοί Διάδρομοι 13 και 14 με συνολικό μήκος 9,80μ. και πλάτος που κυμαίνεται από 0,70 έως 1,48μ. και 0,52 έως 0,82μ., αντίστοιχα. Επικοινωνούσαν με το Δωμάτιο 12, που διέθετε δύο ανοίγματα αφενός προς τους υπαίθριους χώρους 2-3 στα Β και αφετέρου τη Δ Είσοδο 15 του οικισμού (Warren 1972: 260). Μόνα κινητά ευρήματα σε αυτούς ήταν τα όστρακα

μιας απλής φιάλης και ένα λίθινο βάρος. Οι χώροι 12, 13, 14 προορίζονταν, κατά τον Warren, για σταβλισμό μικρού αριθμού αιγοπροβάτων: οι κάτοικοι μετρούσαν και τάιζαν τα ζώα τους στους Διαδρόμους 13, 14 και ίσως τα προστάτευαν στο Δωμάτιο 12 (Warren 1972: 29-30). Για τον Ζώη (Ζώης 1998: 194) ο διάδρομος χρησίμευε για την επικοινωνία των γειτονικών δωματίων (μεταξύ τους και έξω από τον οικισμό) και η μορφή του υπαγορεύτηκε από τους τοίχους των εκατέρωθεν χώρων.

Η ορθογώνια περιοχή της Δ Εισόδου 15 του οικισμού, με διαστάσεις 4,30X1,20-1,86μ., συνιστά έναν ακόμη υπαίθριο χώρο, με ομαλό, βραχώδες δάπεδο και ένα υποτυπώδες θρανίο από ένα υπερυψωμένο κομμάτι βράχου στα Ν για την αναμονή ή την ξεκούραση των εισερχομένων, την κοινωνική συναναστροφή και χαλάρωση των κατοίκων κ.λπ. Ο χώρος θα μπορούσε επίσης να εξυπηρετεί τη μεταφορά αγαθών από αυτή την πλευρά του οικισμού (ΒΔ). Μικρές κλίμακες στα Α και στα Β του θα μπορούσαν σε περίπτωση ανάγκης να συνεισφέρουν στην ασφάλεια της εισόδου του οικισμού, με την προσθήκη ενός τοίχου. Μάλλον αποθηκευτικό προορισμό είχε εξάλλου μία κυκλική κοιλότητα στο βράχο, διαμέτρου 0,30μ. (Warren 1972: 30, 259).

Ο κεκλιμένος Χώρος 21, διαστάσεων 4,50X1,80μ., αποτελούσε ένα είδος φυσικής υπαίθριας αναβάθρας προς το Δωμάτιο 20. Στο Β όριό του είχε κτιστεί μια κρηπίδα για να εξομαλύνει την κλίση από Ν προς Β και να διευκολύνει τη μεταφορά προϊόντων στο δωμάτιο αυτό (Warren 1972: 36). Ο Whitelaw (1983: 326) θεωρεί ιερό το Χώρο 21 που βρισκόταν κοντά σε μεγαλύτερη ανοικτή έκταση, την Αυλή 30-31 (Mc Enroe 2010: 22).

Ο Χώρος 30 είχε διαστάσεις 4,24X2,20-2,52μ. και ήταν σε χρήση και τις δύο περιόδους ζωής του οικισμού. Το δάπεδό του είναι επικλινές από Α προς Δ και ανώμαλο εξαιτίας και της διάβρωσης. Μια κυλινδρική οπή με ελλειπτικό στόμιο διαμέτρου 0,22-0,32μ. και βάθους 0,40μ., αποτελούσε πιθανόν οπή πασσάλου ή είχε αποθηκευτική χρήση (Warren 1972: 13-14, 41, 259-260). Στις επιχώσεις του βρέθηκε κυρίως θραυσμένη κεραμική ΠΜ ΙΙΑ και ΠΜ ΙΙΒ - φιάλες (και μια με ψηλό πόδι), ένα σχηματοποιημένο λίθινο ειδώλιο και τεμάχια τριών μεγάλων αμφορέων. Η αυλή αυτή (Χώρος 30) αποτελούσε τον μεγαλύτερο υπαίθριο χώρο εντός του οικισμού και θα είχε προφανώς χρησιμοποιηθεί για τις συγκεντρώσεις των

κατοίκων σε διάφορες περιστάσεις (αναψυχής και ξεκούρασης), και για εποχικές δραστηριότητες ποικίλου χαρακτήρα, γεωργικές ή οικοτεχνικές.

Αυλή - και μάλιστα στο κεντρικό τμήμα του οικισμού, δηλαδή κεντρική αυλή - φαίνεται ότι αποτελούσε και ο Χώρος 45, ανάμεσα στον διάδρομο 44 στα Α και στον Διάδρομο 67 στα Ν, που βρέθηκε εντελώς διαβρωμένη. Στις επιχώσεις της συλλέχθηκαν αρκετά όστρακα διακοσμημένων αγγείων -δύο από φιάλες. Συνιστούσε το όριο του Β και του Ν τομέα του οικισμού και έδινε πρόσβαση προς το Δωμάτιο 46 (Warren 1972: 46-47, 260), το δάπεδο του οποίου ήταν πλακοστρωμένο και μια από τις πλάκες έφερε ρηχές κοιλότητες, κυκλικά διατεταγμένες. Πάνω στο δάπεδο βρέθηκαν όστρακα τεσσάρων αγγείων, δύο φιαλών, μιας πρόχου με επιμήκη πρόχυση («τσαγιέρας») και μιας φιάλης με πρόχυση. Τα στοιχεία αυτά δείχνουν ότι το δωμάτιο θα μπορούσε να έχει λατρευτική χρήση (Warren 1972: 266, Gesell 1985: 7), αν η πλάκα με τις κοιλότητες συνιστά κέρνο, ή μέρος επιτραπέζιου παιχνιδιού με μαγικό-θρησκευτικό χαρακτήρα. Η γειτνίαση του Δωματίου 46 με την κεντρική αυλή του οικισμού (Χώρος 45) ενισχύει την άποψη για την ιερότητά του (Whitelaw 1983: 326, Watrous 1994: 706, Mc Enroe 2010: 22). Εικάζουμε ότι και η αυλή ετούτη θα εξυπηρετούσε ανάλογες ανάγκες των κατοίκων όπως αυτή των Χώρων 30-31.

Ο γωνιούμενος Διάδρομος 64-65 (διαστάσεις 14,5Χ0,86-1,00μ.) οδηγούσε από τη Ν είσοδο προς το κεντρικό τμήμα και την κεντρική πλατεία του οικισμού. Αποτελούσε μια ανοιχτή βασική δίοδο, χωρισμένη σε δύο σκέλη που σχημάτιζαν γωνία (Warren 1972: 57-60, 260). Οι λιθόκτιστοι τοίχοι που ορίζουν το χώρο είχαν φροντισμένη πρόσοψη, καλυμμένη με κόκκινο ασβεστοκονίαμα. Το Ν σκέλος διέθετε δύο κόγχες στον Α τοίχο (διαστάσεων 0,64Χ0,54μ. και 0,64Χ0,64μ. αντίστοιχα) και θρανίο στον Δ τοίχο (διαστάσεις 1,00Χ0,33Χ0,27μ.), πλάι στην είσοδο του Δωματίου 78.

Στις επιχώσεις του Ν σκέλους του Διαδρόμου (64) βρέθηκαν θραύσματα πίθου, φιάλης και αμφορέα, κοντά και πέριξ των κογχών και του θρανίου. Ενώ στο ευρύτερο Ν τμήμα του Διαδρόμου (65) στο παχύ στρώμα καταστροφής βρέθηκαν πολλά αγγεία πόσεως (φιάλες, κύπελλα), σερβιρίσματος (πρόχοι, «τσαγιέρες»), αποθηκευτικά (πιθαμφορείς, αμφορείς, πίθοι) και μαγειρικά σκεύη (τριποδικές χύτρες και πινάκια). Επίσης, κομμάτι πήλινου ρυτού με μορφή ταύρου, το οποίο ο

ανασκαφέας θεωρεί λατρευτικό σκεύος για σπονδές σε χθόνια θεότητα (Warren 1972: 266, Gesell 1985: 7).

Ο Διάδρομος 65 έχει πρόσβαση στα Α προς έναν ιδιότυπο διμερή χώρο, το Δωμάτιο 66, που περιείχε ανάλογου τύπου κεραμική με τον Διάδρομο 65, και αρκετά οστά ζώων (Warren 1972: 61), για τον ανασκαφέα απορρίμματα συμποσίων που γίνονταν εκεί, αλλά πιθανόν και στους Διαδρόμους 64 και 65.

Το Δωμάτιο 66 αποτελούσε συγχρόνως την κύρια επικοινωνία του οικισμού με την παραλία στα Ν και δίοδο για τη μετακίνηση ζώων, προϊόντων και ανθρώπων. Σε όλη τη διάρκεια του χρόνου αποτελούσε εξάλλου χώρο συγκέντρωσης και ανάπαυσης από τις καθημερινές δραστηριότητες και κοινωνικοποίησης των κατοίκων του Μύρτου.

Ο υπαίθριος Χώρος 63, μπροστά από τη Ν Είσοδο 64 του οικισμού αποτελούσε τη ΝΑ αυλή του. Το βραχώδες δάπεδό του καλυπτόταν με καλά πατημένο λευκό αργιλόχωμα και από σκόρπιες πλάκες πακτωμένες σε αυτό το υλικό (Ζώης 1998: 198). Κατά μήκος της Ν πλευράς της εγκατάστασης, παράλληλα με τον εξωτερικό τοίχο των Δωματίων 79-80 και 88, ένας πλακόστρωτος διάδρομος έφθανε μέχρι το Δωμάτιο 79 προς τα Δ και πιθανόν συνέχιζε, χωρίς πλακόστρωση, έως το Δωμάτιο 87 (Warren 1972: 57, 261).

Η αυλή 69 (διαστάσεων 6,16Χ2,50μ.) εξυπηρετούσε τα Δωμάτια 68 και 70-71, παρέχοντας τους φως και αερισμό (Warren 1972: 61-62, 260). Σε αυτήν βρέθηκε μία φιάλη και ένας σφραγιδόλιθος από σκούρο στεατίτη. Αρκετά μαγειρικά σκεύη (πινάκια, χύτρες) αλλά και αγγεία σερβιρίσματος δείχνουν ότι οι Χώροι 68-69, θα πρέπει να χρησιμοποιούνταν επιπλέον για υπαίθριο μαγείρεμα.

Οι Χώροι 63 και 85, έξω από το ΝΔ όριο του οικισμού, επικοινωνούσαν μέσω δύο βαθμίδων και αποτελούσαν μαζί μια ενιαία εξωτερική αυλή (Warren 1972: 78). Ο χώρος 85 ήταν πλακόστρωτος, ανοιχτός προς τα ΝΑ και διέθετε δύο θρανία. Εκεί βρέθηκαν πολλά υπολείμματα καύσης, ίσως επειδή χρησιμοποιήθηκε και για μαγείρεμα. Αποτελούσε ίσως, συγχρόνως, την πρόσβαση στο ΝΔ τμήμα του οικισμού, προς τα Δωμάτια 86 και 88. Ο Ν Διάδρομος 93 με τη σειρά του ενσωματώνεται στο παραπάνω υπαίθριο σύνολο (Χώροι 63 και 85). Ήταν στρωμένος με πλάκες πάχους 0,10μ. που εξείχαν από τη γύρω επιφάνεια και στερεώνονταν στο λευκό αργιλόδες χώμα, με το οποίο καλυπτόταν το βραχώδες

έδαφος. Όλη αυτή η προσεγγισμένη για τα δεδομένα της εποχής οργάνωση του χώρου στα Ν του οικισμού αποτελεί κατά τον ανασκαφέα μια εξωτερική αυλή με πολλαπλές χρήσεις. Οι πλάκες σε σειρά κατά μήκος του εξωτερικού της τοίχου, παραπέμπουν ίσως σε μία προδρομική μορφή των πομπικών δρόμων στις μετέπειτα Δυτικές Αυλές των ανακτόρων (Warren 1972: 87).

2.1.3 ΠΜ III-MM IA Τρυπητή

Ο προανακτορικός οικισμός της Τρυπητής (Βασιλάκης 1989: 52-56, Watrous 1994: 706-707, Μαντζουράνη: 2002: 81, Mac Enroe 2010: 24) στην καλύτερα διατηρημένη φάση του χρονολογείται στην ΠΜ III/MM IA περίοδο (Vasilakis 2010: 355). Έχει ανασκαφεί αλλά δεν έχει δημοσιευθεί πλήρως. Ένας φαρδύς εσωτερικός δρόμος που διασχίζει στο μέσον τον οικισμό με κατεύθυνση Α-Δ φαίνεται κεντρικός και αποτελεί τον μοναδικό κοινόχρηστο υπαίθριο χώρο του (**Εικ. 19**).

Ο δρόμος είναι ευθύγραμμος με πλάτος 1,5μ. (Βασιλάκης 1989: 53, Βασιλάκης 1995: 72) και χωρίζει την εγκατάσταση σε δύο τομείς, τον Β και τον Ν. Οι τρεις οικίες που απάρτιζαν τον καθένα είχαν την πρόσοψή τους στον δρόμο. Μια μεγάλη εστία με αρκετή ποσότητα στάχτης ήταν το μόνο εύρημα εκεί. Ο δρόμος που φαίνεται ότι ανήκε στον αρχικό σχεδιασμό της δεύτερης οικιστικής φάσης (Βασιλάκης 1989: 56) εξυπηρετούσε κυρίως την κυκλοφορία, τον αερισμό και τον φωτισμό του πυκνοχτισμένου οικισμού, αλλά και όλες τις εξωτερικές καθημερινές δραστηριότητες, και τις κοινωνικές συγκεντρώσεις των λιγοστών κατοίκων του. Σε αυτό συνηγορεί και το γεγονός ότι όλες οι είσοδοι των οικιών έβλεπαν προς τον δρόμο (Μαντζουράνη 2002: 81).

2.1.4 Νεολιθική Κνωσός

Στον νεολιθικό οικισμό της Κνωσού στις τομές που έγιναν τις δεκαετίες του 1950 και 1960 κάτω από την Κεντρική και τη Δυτική Αυλή και σποραδικά σε άλλους χώρους του μετέπειτα ανακτορικού συγκροτήματος, εντοπίστηκαν συνολικά δέκα στρώματα κατοίκησης (Evans 1964: 132-140, Warren et al. 1968: 267-269). Σύμφωνα με νεώτερες έρευνες, σε αυτά έχουν μέχρι στιγμής αναγνωριστεί έντεκα οικίες (Tomkins 2007: 9). Σε συνδυασμό με τις παλαιότερες έρευνες του Arthur Evans (Evans 1921: 32-55) σε κτίσματα κάτω από το κεντρικό τμήμα της Κεντρικής Αυλής (**Εικ. 20**) έγινε δυνατή η διαπίστωση ύπαρξης υπαίθριων χώρων στην

εγκατάσταση για πρώτη φορά στη Μέση Νεολιθική περίοδο (Στρώμα VIII/5900 - 5300 π.Χ.) (Tomkins 2007: 12).

Πρόκειται για χαλικόστρωτες περιοχές μικρών διαστάσεων και ακανόνιστου σχήματος ανάμεσα στις οικίες, ενίοτε και σε επαφή με την εξωτερική πλευρά των τοίχων τους. Σε μερικές βρέθηκαν θραύσματα οστών ζώων σε αυτά τα στρώματα. Εικάζεται ότι αποτελούσαν χώρους διαφόρων οικοτεχνικών δραστηριοτήτων (άλεση, ύφανση, κατασκευή και επεξεργασία οστέινων και λίθινων τεχνέργων), οι οποίες εκτελούνταν σε εξωτερικό χώρο. Επενδύονταν με χαλίκια για να προστατευθούν από τη λάσπη που θα τις κατέκλυζε μετά από βροχή (Evans 1964: 150-153, 166, 172, 176, 178, Warren et al. 1968: 268, Παπαδόπουλος 2016: 81).

Σε κατώτερα στρώματα (Στρώμα V έως IX) της Αρχαιότερης Νεολιθικής (6.500/6.400-5.900 π.Χ.) ακανόνιστες κυκλικές κοιλότητες στο δάπεδο ήταν επιχρισμένες με πηλό και έφεραν μέσα και γύρω ίχνη φωτιάς. Κάποιες ήταν αβαθείς και άλλες πιο σύνθετες, με στενό κυκλικό όρυγμα στον πυθμένα τους ενώ συχνά ο πηλός των τοιχωμάτων είχε λιπαρή υφή που προτείνει τη χρήση τους ως εστίες για την όπτηση της τροφής (μαγείρεμα) στον εξωτερικό χώρο (Evans 1964: 158-159, 174, 178, Warren et al. 1968: 268). Ανάλογες εστίες εντοπίστηκαν και στο εσωτερικό των οικιών.

Οι υπαίθριοι χώροι ανάμεσα στις οικίες χρησιμοποιήθηκαν επίσης για τα απορρίμματα οικιακού και οικοτεχνικού χαρακτήρα, όπως δείχνουν οι σωροί από στάχτη, υπολείμματα οστών από την τροφοκατανάλωση και τη δευτερογενή επεξεργασία τους ως εργαλείων, απολεπίσματα διαφόρων λίθινων τεχνέργων, καθώς και όστρακα αγγείων. Από τις σκουρόχρωμες αυτές επιχώσεις προέρχονται, εξάλλου, και τα περισσότερα κινητά ευρήματα της ανασκαφής (Evans 1964: 176, Warren et al. 1968: 268).

2.1.5 Νεολιθική Φαιστός

Οι αρχαιότερες μαρτυρίες για τον οικισμό στη Φαιστό χρονολογούνται στην Τελική Νεολιθική περίοδο, στα μέσα της 4^{ης} χιλιετίας (Tomkins 2007: 12). Σταθερά και κινητά ευρήματα, που αποτελούν ισχυρές ενδείξεις για την ύπαρξη υπαίθριων χώρων στον λόφο που κατέλαβε το μεταγενέστερο ανακτορικό συγκρότημα διαθέτουμε από δύο οικιστικές φάσεις της Τελικής Νεολιθικής III /3.600-3.300 π.Χ.

(φάση *Φαιστός Ι*), καθώς και από μια φάση της Τελικής Νεολιθικής IV /3.300-3.000 π.Χ. (φάση *Φαιστός ΙΙ*) (Todaro, Di Tondo 2008: 180, Todaro 2013: 221, 229).

Στην *πρώτη οικιστική φάση* (Φαιστός Ι/Τελική Νεολιθική ΙΙΙ) οι μαρτυρίες προέρχονται από την περιοχή ανάμεσα στη μετέπειτα Κεντρική Αυλή και τα νεοανακτορικά δωμάτια κατά μήκος της Δ της πλευράς (**Εικ. 21**).

Πρόκειται, καταρχάς, για εννέα κοιλότητες λαξευμένες στην επιφάνεια, στον φυσικό βράχο, μπροστά από τον Διάδρομο (Corridoio) ΙΙΙ/7. Αν και δεν είναι κυκλικά διευθετημένες, ίσως αποτελούν ωστόσο μια πρόδρομη μορφή των κέρνων της ΠΜ ΙΙ περιόδου. Βρέθηκαν καλυμμένες από στρώμα χώματος που περιείχε πολλά οστά ζώων και θραύσματα αγγείων πόσεως, ο χαρακτήρας και η ποσότητα των οποίων προτείνουν κατάλοιπα συλλογικών γευμάτων (συμποσίων) στο επίπεδο της κοινότητας (και όχι ενός απλού νοικοκυριού). Αυτά θα λάμβαναν χώρα επί τόπου στην ανοιχτή έκταση που διαμορφώθηκε για τον συγκεκριμένο σκοπό. Επιπλέον, έμμεση μαρτυρία για την ύπαρξη υπαίθριου χώρου συνιστά μια κοιλότητα κατάλληλα λαξευμένη στο φυσικό βράχο ώστε να αποτελέσει ίσως συλλεκτήρα ομβρίων υδάτων. Ενώ στην περιοχή ανάμεσα στα Δωμάτια 8 και 24 του νεοανακτορικού συγκροτήματος παχιά στρώματα με οστά, στάχτες και θραύσματα επιτραπέζιας κεραμικής εναλλάσσονται με άλλα χωρίς αρχαιολογικά κατάλοιπα, τα οποία δείχνουν μάλλον αλληπάλληλα επεισόδια περιόδων έντονης δραστηριότητας και εγκατάλειψης του χώρου. Στα πρώτα περιλαμβάνονταν τελετουργίες με προετοιμασία και κατανάλωση μεγάλων ποσοτήτων τροφής, δηλαδή συσσίτια και συμπόσια από κοινού (Todaro 2013: 221-222).

Στη *δεύτερη οικιστική φάση* (Φαιστός Ι/Τελική Νεολιθική ΙΙΙ) τον οικισμό αποτελούσαν ελεύθερες οικίες, η καθεμιά με περίβολο ή με κυκλικά προσκτίσματα. Τα ευρήματα μαρτυρούν την ύπαρξη τουλάχιστον δύο υπαίθριων χώρων τότε (Todaro 2013: 164, 223).

Η πρώτη ανοιχτή έκταση βρισκόταν στην περιοχή από τη Δ πρόσοψη έως το Δωμάτιο ΧΙΧ και τα Δωμάτια 28 και 29 του κατοπινού ανακτόρου. Εκεί εντοπίστηκαν μια πλακόστρωτη ορθογώνια εστία (1,20Χ1,80μ.), πολλά οστά ζώων, κομμάτι μαγνητικού σιδήρου και ένα πήλινο γυναικείο ειδώλιο με μεγάλα στήθη και εγχαράξεις για τη δήλωση της ηβικής ζώνης. Βρέθηκαν, επίσης, μια ομάδα αστραγάλων από πρόβατα και βοοειδή, αναρίθμητα θαλασσινά όστρεα και λίγα

θραύσματα από κελύφη τριτώνων βαμμένα με κόκκινη ώχρα, μερικά μικρογραφικά αγγεία και αρκετά όστρακα με κόκκινο αλοίφωμα (red encrusted ware). Τα περισσότερα ήταν από αγγεία πόσεως που σε συνδυασμό με τον μεγάλο αριθμό των οστών ζώων θα μπορούσαν να υποδηλώνουν τη διεξαγωγή τελετουργιών με κατανάλωση τροφής και υγρών σε ποσότητα που ξεπερνούσε εκείνη του απλού νοικοκυριού και θα αφορούσε, προφανώς, όλη την κοινότητα. Το είδος και η φύση των τελετουργιών αυτών δεν είναι δυνατόν να διασαφηνιστούν περαιτέρω, αλλά με βάση το ειδώλιο και τα κελύφη θαλασσινών οστρέων και τριτώνων, θα είχαν μάλλον θρησκευτικό χαρακτήρα (Todaro 2013: 223-224).

Ο δεύτερος ανοικτός χώρος συγκεντρώσεων εκτεινόταν κατά μήκος της Δ πλευράς της μετέπειτα Κεντρικής Αυλής, ανάμεσα στον όγδοο κίονα της παλαιοανακτορικής κιονοστοιχίας και στο Δωμάτιο 22. Εκεί δεν εντοπίστηκαν σταθερές κατασκευές και την τελετουργική χρήση του δείχνουν κινητά ευρήματα κυρίως οστά και αστράγαλοι ζώων, μικρογραφικά αγγεία και θαλασσινά όστρεα, ένα γυναικείο ειδώλιο, ένας ολόκληρος τρίτωνας διακοσμημένος με κόκκινη ώχρα και πολλά θραύσματα αγγείων με ερυθρό αλοίφωμα. Ανάμεσά τους ήταν αγγείο με ηθμωτό στόμιο, καθώς και μερικές φιάλες με τόσο παχύ κόκκινο αλοίφωμα σε όλο το εσωτερικό, που θεωρούνται χρωματοδοχεία και όχι αγγεία πόσεως (Todaro, Di Tondo 2008: 186).

Στα ευρήματα από τον εν λόγω χώρο συγκαταλέγονται ανθρώπινα οστά, μια ισχυρή ένδειξη για την τέλεση νεκρικών ιεροπραξιών (Todaro 2013: 224-225). Τα οστά βρέθηκαν κοντά στο Δωμάτιο 22 (στη ΝΔ γωνία της μετέπειτα Κεντρικής αυλής), στο δάπεδο οικήματος επιχρισμένου και αυτού με κόκκινη ώχρα και στο Ν τμήμα του υπαίθριου χώρου τελετουργιών. Αργοί λίθοι μεσαίου μεγέθους που βρέθηκαν μαζί με τα οστά οδηγούν τους νεότερους μελετητές του συνόλου να θεωρούν αυτήν τη συγκέντρωση υπόλειμμα ενός τύμβου και, κατά συνέπεια, μιας δευτερογενούς ταφής ή κατάλοιπο μιας λατρευτικής τελετουργίας που σηματοδότησε την έναρξη της επόμενης περιόδου, της Τελικής Νεολιθικής IV. Σε μια τέτοια τελετουργία θα περιλαμβανόταν και η ανακομιδή όχι μιας μεμονωμένης ταφής αλλά επιλεγμένων οστών που θα υποδήλωναν τη φυσική και νοητή παρουσία των προγόνων. Αυτό θα σφυρηλατούσε την κοινή ταυτότητα και θα ενίσχυε τις σχέσεις μεταξύ των ζωντανών μελών της κοινότητας (Παπαδόπουλος

2016, 111). Με την τέλεση συγκεκριμένων ιεροπραξιών θα εμποδιζόταν επιπλέον η απομόνωση των οικογενειών, ιδιαίτερα στα τέλη της Νεολιθικής περιόδου, όταν η κοινωνική και οικονομική άνοδος των ανεξάρτητων νοικοκυριών αποτελούσαν την κυρίαρχη τάση (Todaro, Di Tondo 2008: 188).

Ο κοινοτικός χαρακτήρας της ανακομιδής των οστών κοινών προγόνων ενισχύεται από την ύπαρξη και τον θρησκευτικό συμβολισμό του κόκκινου χρώματος (ώχρας) του δαπέδου του δωματίου και από τη γειννίαση του χώρου αυτού με τη δημόσια υπαίθρια ζώνη, στη συνάφεια της οποίας εντοπίστηκαν και τα άλλα τελετουργικά ευρήματα που προαναφέρθηκαν. Ανάλογη πρόθεση ενίσχυσης της κοινής συνείδησης και καταγωγής μέσα από σχετικές τελετουργίες αναγνωρίζονται πρόσφατα και στον Μύρτο (Φούρνου Κορυφή) και στη νησίδα του Μόχλου κατά την επόμενη Προανακτορική περίοδο (την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού).

Όπως συμβαίνει και με μεταγενέστερα ευρήματα το κόκκινο χρώμα, χρησιμοποιείται σε τελετουργικά αντικείμενα και σε τοίχους και δάπεδα λατρευτικών χώρων. Επομένως, ο τρίτωνας από τη νεολιθική Φαιστό θα μπορούσε να είχε χρησιμοποιηθεί τελετουργικά ως μουσικό όργανο, ως «βούκινο-σήμαντρο» ή και ως ρυτό, αφού κάποια στιγμή αποκόπηκε η κωνική απόληξή του (Todaro, Di Tondo 2008: 186-187, Todaro 2013: 226).

Επίσης, τα οστά αστραγάλων προερχόμενων από ποικίλα ζώα (πρόβατα, κατσίκια, χοίρους, βοοειδή) ενισχύουν την τελετουργική-λατρευτική χρήση των χώρων αυτών: έχουν ερμηνευθεί ως πεσσοί με θρησκευτικό συμβολισμό, σύμφωνα με εθνολογικές μελέτες ως φυλαχτά, ως αναθήματα γονιμότητας και καθοσιώσεως, ή ως «θησαυροί» με αξία κτερισμάτων ή ακόμη και ανταλλακτικού είδους. Στη νεολιθική Φαιστό έχει βρεθεί μια ομάδα από είκοσι αστραγάλους στην περιοχή των Δωματίων 28, 29 και 30, και τριάντα κάτω από την Κεντρική Αυλή (Cortile XXXIII/40), και έχουν θεωρηθεί παιχνίδια από τον Doro Levi (Todaro, Di Tondo 2008: 184-187). Επειδή, ωστόσο, έχουν εντοπισθεί κοντά σε υπαίθριους χώρους διεξαγωγής κοινοτικών συμποσίων, θα μπορούσαν να θεωρηθούν και ως ένα διατροφικό κατάλοιπο, αντιπροσωπευτικό των ποσοτήτων διανομής και κατανάλωσης κρέατος κάθε ανεξάρτητου νοικοκυριού (Todaro 2013: 227-228).

Στη δεύτερη νεολιθική οικιστική φάση εγγράφεται μια κυκλική κατασκευή (*Caranna Neolitica*), που βρέθηκε γεμάτη με απορρίμματα στον χώρο κάτω από το παλαιοανακτορικό Δωμάτιο 25. Έχει θεωρηθεί χώρος συγκέντρωσης αντικειμένων που χρησιμοποιούνταν σε δραστηριότητες που διεξάγονταν σε κάποιο γειτονικό της εξωτερικό χώρο (Todaro 2013: 222).

Στην επόμενη περίοδο (Φαιστός II/Τελική Νεολιθική IV) οι οικίες μετακινήθηκαν στη Ν και στη Δ πλαγιά του λόφου όπου αργότερα θεμελιώθηκε το ανακτορικό συγκρότημα, του οποίου όμως η κορυφή συνέχισε να χρησιμοποιείται, σύμφωνα με τους μελετητές, για κοινοτικές τελετουργίες. Γύρω από τις οικίες υπήρχε άφθονος υπαίθριος χώρος για καθημερινές ασχολίες και ρίψη απορριμμάτων. Ενώ όλος ο οικισμός θα πρέπει να ήταν οργανωμένος γύρω από δύο ανοικτούς χώρους συγκέντρωσης των κατοίκων, που είχαν, εκτός των άλλων, και τελετουργικό προορισμό (**Εικ. 22**), αφού φιλοξενούσαν συλλογικά γεύματα αλλά και κοινές οικοτεχνικές δραστηριότητες που θα ενίσχυαν τους δεσμούς μεταξύ των νοικοκυριών (Παπαδόπουλος 2016, 110-111).

Πιο συγκεκριμένα, στην κορυφή του λόφου, από τη Δυτική Πρόσοψη έως τα Δωμάτια XIX και 28-29 του μετέπειτα ανακτορικού συγκροτήματος, αποκαλύφθηκαν δύο ορθογώνιες εστίες, διαστάσεων περίπου 1,20x1,80μ., - μάλλον σε υπαίθριο χώρο, αφού δεν ήταν σε συνάφεια με τοίχους ή άλλες σταθερές δομές. Το δάπεδό τους ήταν πλακόστρωτο και τα τοιχώματά τους από αργούς λίθους. Πάνω και γύρω τους βρέθηκαν αρκετά όστρακα και ολόκληρα αγγεία (υψίλαιμοι πιθαμοφορείς, χονδροειδείς πιθαμοφορείς, μεγάλες πρόχοι, σκύφοι με ευθέα τοιχώματα, τροπιδωτοί με διευρυμένο χείλος και ένας ακόμη με ραμφόστομη πρόχυση), πολυάριθμα οστά ζώων (από 4 βοοειδή, 4 πρόβατα, 4 χοίρους, 2 κριάρια και 1 αγρίμι), λίθινοι τριπτήρες και ποσότητα καμένου χώματος που περιείχε οργανικά κατάλοιπα. Στην πρωιμότερη εκ των δύο εστιών βρέθηκε επίσης ένας πιθαμοφορέας με κερατοειδείς λαβές, 55 κομμάτια θαλασσινών οστρέων και κάτι που έμοιαζε με μάζα κράματος χαλκού. Τα δεδομένα δείχνουν κατανάλωση ποσοτήτων φαγητού και ποτού από μεγάλο αριθμό ατόμων (Todaro, Di Tondo 2008: 181-183, Todaro 2013: 229-230).

Επίσης, στην περιοχή που εκτείνεται κατά μήκος της Δ πλευράς της Κεντρικής Αυλής του ανακτόρου (*Cortile XXXIII/40*), ανάμεσα στα Δωμάτια 23 και 25,

εντοπίστηκε ένα ακόμη ζεύγος κοντινών εστιών, αυτή τη φορά κυκλικού σχήματος. Ήταν σε συνάφεια με δάπεδο από ορθογώνιες πλάκες, πολυάριθμα οστά ζώων (τουλάχιστον από 21 πρόβατα ή κατσίκια, 10 χοίρους, 10 αγρίμια και 8 βοοειδή) και ποσότητα καμένου χώματος με οργανικά κατάλοιπα. Τοποθετημένα γύρω από τη μια δομή ήταν μια πρόχους, ένας σκύφος και δύο πιθαμφορείς, ενώ ανάλογα αγγεία εντοπίστηκαν και στην άλλη μαζί με ένα κομμάτι χαλκού. Η ποσότητα και μόνο των οστών (1151 ζώων και 59 θαλασσινά όστρεα) δείχνει ότι η κατανάλωσή τους δεν αφορούσε μόνο αρκετά νοικοκυριά αλλά ένα είδος κοινού συσσιτίου (Todaro, Di Tondo 2008: 184-185).

Κατά τους μελετητές η διαφορά στο σχήμα των εστιών σε συνδυασμό με τους διαφορετικούς χώρους εντοπισμού τους προτείνει κοινά συμπόσια και συσσίτια δύο, ίσως ανταγωνιστικών μεταξύ τους, ομάδων (οικογενειών ή νοικοκυριών). Ή τους χώρους κοινής κατανάλωσης τροφής σε διαφορετικές περιστάσεις, που είχαν πιθανόν άλλο τελετουργικό. Η απουσία οικιστικών καταλοίπων και άλλων ενδείξεων οικιακής δραστηριότητας εκτός από την προετοιμασία και κατανάλωση μεγάλων ποσοτήτων τροφής, τα ζεύγη των εστιών και η μεγάλη ποσότητα καμένων χωμάτων και οργανικών καταλοίπων, δείχνουν ότι οι συγκεκριμένες περιοχές ήταν υπαίθριες.

Έτσι ερμηνεύεται εν μέρει και η ισοπέδωση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων της προηγούμενης περιόδου που σηματοδότησε την έναρξη της Τελικής Νεολιθικής IV περιόδου/φάσης Φαιστός II, και άλλαξε τον προορισμό της κορυφής του λόφου από οικιστικό σε τελετουργικό (Todaro, Di Tondo 2008: 185-186). Οι νεότεροι μελετητές των παλαιότερων φάσεων του ανακτορικού συγκροτήματος και της ευρύτερης περιοχής της Φαιστού προχωρούν, ωστόσο, ακόμη πιο πέρα. Θεωρούν ότι η έλλειψη προχυτικών σκευών και αγγείων από τις άλλες νεολιθικές θέσεις της περιοχής ενισχύει την υπόθεση ότι ο χώρος στην κορυφή του λόφου αποτέλεσε τότε αλλά και έκτοτε το κοινοτικό τελετουργικό κέντρο της πεδιάδας της Μεσαράς (Todaro 2013: 230-231).

Στο στρώμα της οικιστικής φάσης Φαιστός IV, που χρονολογείται στην ΠΜ ΙΑ περίοδο, μια εντυπωσιακή συγκέντρωση οστών ζώων και οστράκων αγγείων πόσεως προήλθαν από τομές κατά μήκος της ΝΔ πλευράς της μετέπειτα Κεντρικής Αυλής. Ο τρόπος δημιουργίας των επιχώσεων αυτών, δηλαδή αν πρόκειται για

μεταγενέστερο γέμισμα του χώρου σε μια συγκεκριμένη στιγμή ή για σταδιακή συγκέντρωση των καταλοίπων επιτόπιων κοινών γευμάτων και συμποσίων, δεν μπορεί να διασαφηνισθεί εύκολα. Η εύρεσή τους στον χώρο αυτό, σε συνδυασμό με συγκεντρώσεις κεραμικής συμποτικού χαρακτήρα (υψίποδες κύλικες, πρόχους, προχοΐσκες και αμφορείς) και οστά ζώων και σε άλλα σημεία του λόφου, υποδηλώνει έναν υπαίθριο χώρο περιτριγυρισμένο από κτήρια, εδώ όπου γινόταν επίσης προετοιμασία και κατανάλωση τροφής - από την περίοδο αυτή και εξής συνιστά ένα καθιερωμένο και τυπικό τόπο τελετουργιών (Todaro 2013: 234-235), ίσως μάλιστα όχι μόνο για τους κατοίκους της Φαιστού αλλά και της ευρύτερης Μεσαράς. Αυτοί θα συγκεντρώνονταν για να τιμήσουν τη μνήμη της συλλογικής τους καταγωγής στον χώρο όπου βρίσκονταν παλαιότερες ταφές πολύ πιθανόν των κοινών τους προγόνων (Todaro, Di Tondo 2008: 188, Todaro 2013: 236-237).

2.2 Παλαιοανακτορική περίοδος

2.2.1 Μάλια

Στη μινωική πόλη των Μαλίων οι ανασκαφές της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής από τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αι. έχουν φέρει στο φως πλήθος κτηρίων και συγκροτημάτων. Εκτός από το ίδιο το ανάκτορο οι υπαίθριοι χώροι άλλοτε ενσωματώνονται στα κτηριακά σύνολα και άλλοτε ακουμπούν ή γεινιάζουν με αυτά. Αποτελούν πάντως αναπόσπαστα τμήματα των ίδιων των κτηρίων και του πολεοδομικού ιστού της πόλης. Εδώ παρουσιάζονται οι ανοικτοί χώροι στην πόλη και στη Συνοικία Μ που διαμορφώθηκαν στην Παλαιοανακτορική περίοδο.

Η Συνοικία Μ βρίσκεται στα ΒΔ του ανακτόρου και αποτελείται από τα δύο μεγάλα Κτήρια Α και Β και επτά πιο μικρά, πέντε από τα οποία αναγνωρίστηκαν ως εργαστήρια (**Εικ. 23**). Όλα οικοδομήθηκαν στη ΜΜ ΙΙ και καταστράφηκαν στη ΜΜ ΙΙΙΑ περίοδο. Τα δύο μεγαλύτερα κτήρια αποτελούσαν μάλλον κατοικίες υψηλά ιστάμενων προσώπων που θα πρέπει να είχαν μια σχετική αυτονομία από την κεντρική εξουσία (Roursat 1996: 73-74, 197-200, Μαντζουράνη 2002: 89-91, Mc Enroe 2010: 64-65).

Ανάμεσα στα Κτήρια Α, Β, το «Εργαστήριο του Κεραμέα» και το «Εργαστήριο του Χαλκουργού» διανοίγεται μεγάλος, πλακόστρωτος ανοιχτός χώρος, η Βόρεια Πλατεία. Έχει σχήμα τραπεζίου και πρόσβαση από την στενή Α της πλευρά μέσω ενός δρόμου από Β προς Ν, του Ανατολικού Δρόμου, ο Ν βραχίονας του οποίου διέτρεχε την Α πρόσοψη του Κτηρίου Α και ο Β την Α πρόσοψη του «Εργαστηρίου του Κεραμέα» και του «Εργαστηρίου του Σφραγιδογλύφου». Ένας αποχετευτικός αγωγός κατά μήκος της Β πλευράς της πλατείας απομάκρυνε τα όμβρια ύδατα προς τα ΒΔ και, μέσω της αίθουσας ΙV 14 του Κτηρίου Β, τα οδηγούσε σε ένα πλατύ αυλάκι έξω από τη Β πρόσοψη του κτηρίου αυτού. Η πλατεία θα πρέπει να φιλοξενούσε οικοτεχνικές δραστηριότητες και ξεκούραση ή συναθροίσεις των ενοίκων των γύρω κτισμάτων, όταν το επέτρεπε ο καιρός. Φυσικά, θα εξασφάλιζε τον απαραίτητο φωτισμό και αερισμό στα κτήρια, και τη συγκέντρωση και διευθέτηση του βρόχινου νερού από τις στέγες. Επιπλέον, θα εξυπηρετούσε τη συγκέντρωση και διανομή προϊόντων, πρώτων υλών και προμηθειών που θα έφθαναν από τον Β, από την πλευρά της θάλασσας, προκειμένου να κατανεμηθούν ανάλογα με τον προορισμό τους στα αντίστοιχα οικοδομήματα. Αυτό δείχνει η

ύπαρξη δευτερεύουσας εισόδου στη ΒΑ πτέρυγα του Κτηρίου Α από το Δωμάτιο Ι 22, όπως και η πρόσβαση προς την Α αυλή του Κτηρίου Ε, το οποίο πιθανόν συνιστούσε παράρτημα-πτέρυγα του ίδιου οικοδομήματος.

Στη Ν προέκτασή του ο Ανατολικός Δρόμος, κατά μήκος της Α πρόσοψης του κτηρίου Α διευρύνεται σχηματίζοντας ένα μικρότερο ανοιχτό χώρο, την Ανατολική Πλατεία. Αυτή ήταν πλακόστρωτη και σχηματιζόταν εμπρός από τα ημιυπόγεια δωμάτια της ΝΔ πτέρυγας του κτηρίου Α, που διέθεταν χαμηλούς φεγγίτες και έχουν ερμηνευθεί ως μικροί χώροι σταβλισμού. Επίσης, από την πλατεία - μέσω κλίμακας - γινόταν η πρόσβαση προς τον ημιόροφο της ίδιας πτέρυγας, όπου θα υπήρχαν αποθήκες και αρχεία, καθώς εκεί βρέθηκαν πεσμένα αγγεία, σφραγίδες, σφραγίσματα, πινακίδες και πήλινα δισκία με σύμβολα στην κρητική ιερογλυφική γραφή.

Στη Ν πρόσοψη του Κτηρίου Β, ο χώρος μεταξύ του Δυτικού Δρόμου και της ΒΔ γωνίας του Κτηρίου Α αποτελεί τη Δυτική Πλατεία της Συνοικίας Μ. Ο δρόμος διέθετε ένα υπερυψωμένο διάδρομο (σαν «πομπικό δρόμο») από πλάκες αμμούδας (ψαμμόλιθου), ο Α βραχίονας του οποίου κατέληγε στην κύρια είσοδο του Κτηρίου Β, που διέθετε προστώ με δύο κίονες. Η Πλατεία ήταν πλακόστρωτη, και σε εσοχή στη ΒΔ γωνία του τοίχου του Κτηρίου Α υπήρχε λίθινο θρανίο, στο Β άκρο του οποίου βρέθηκε λίθος με κοιλότητες (κέρνος).

Στη Δυτική Πλατεία θα πρέπει να κατέληγαν τελετουργικές πομπές προς το Κτήριο Β, όπως δείχνουν η φροντίδα για την πλακόστρωσή της αλλά και ο υπερυψωμένος διάδρομος με τη διακλάδωσή του. Εκεί διεξάγονταν και κάποιες τελετουργικές προσφορές ή παίζονταν τελετουργικά και άλλα παιχνίδια, αν κρίνει κανείς από τον κέρνο.

Σε κάποια μεταγενέστερη χρονική στιγμή ιδρύθηκε στα Ν, στο χώρο της Πλατείας, το διμερές οικιακό ιερό στους χώρους Ι 11-Ι 12 στη Δ πρόσοψη του Κτηρίου Α. Πομπές και τελετουργίες θα πρέπει να σχετίζονταν και με το ιερό αυτό (Gesell 1985: 10). Το εκεί θρανίο πιθανόν λειτουργούσε για την εναπόθεση προσφορών και τελετουργικών σκευών ή για πιο πρακτικούς λόγους, όπως τη στάση και την ανάπαυση των οδοιπόρων, την αναμονή των εισερχομένων και των επισκεπτών προς το Κτήριο Β κ.λπ. Οπότε, ο κέρνος θα μπορούσε να συνιστά παιχνίδι για τις ώρες ξεκούρασης και αναψυχής των ενοίκων του κτηρίου.

Στα ΒΔ του ανακτόρου και Α της Συνοικίας Μ βρίσκεται μία μεγάλη ορθογώνια υπαίθρια έκταση με προσανατολισμό από Α προς Δ και διαστάσεις 40Χ30μ. περίπου (39,80 Χ29,10), η λεγόμενη «Αγορά» (Van Effenterre 1969: 23-53, Μαντζουράνη 2002: 89). Η διαμόρφωσή της χρονολογείται στη ΜΜ ΙΙ περίοδο (Εικ. 24). Πλαισιώνονταν και στις τέσσερις πλευρές από ισχυρές λιθοδομίες που ίσως υποβάσταζαν έδρανα (σειρές εδωλίων). Μια στοά, η Γωνιούμενη Στοά, καταλάμβανε το Ν μισό της Δ πλευράς του χώρου. Η βάση των λίθινων όγκων ήταν επενδεδυμένη με ορθοστάτες από λευκό ασβεστόλιθο που διακόπτονταν σε τρία σημεία από τις κλίμακες προς τα εδώλια.

Στα ΝΑ υπήρχε πλατιά πλακόστρωτη είσοδος (Είσοδος της Δυτικής Πλατείας) που επικοινωνούσε με τον Βόρειο Πλακόστρωτο Δρόμο του ανακτόρου ενώ στα ΒΑ μια ακόμη πλακόστρωτη είσοδος (Είσοδος της Νεκρόπολης) άνοιγε Β, προς τον Χρυσόλακκο και τη θάλασσα. Τέλος, στη ΝΔ γωνία της διέθετε ακόμη μια είσοδο (Είσοδος των Αποθηκών) που επικοινωνούσε με τη λεγόμενη «Υπόστυλη Κρύπτη». Στο πλακόστρωτο αυτής της εισόδου ήταν ενσωματωμένος ένας κέρνος με είκοσι τρεις κοιλότητες. Στη ΒΑ είσοδο κατέληγαν εξάλλου τρεις δρόμοι που διέθεταν υπερυψωμένους διαδρόμους («πομπικούς δρόμους») από αμμούδα ή ανοιχτόχρωμο ασβεστόλιθο: στη συμβολή τους διαμορφωνόταν μικρή λιθόστρωτη πλατεία. Υπερυψωμένος διάδρομος υπήρχε και κατά μήκος του λιθόστρωτου δρόμου, που ξεκινούσε στη Δυτική Αυλή του ανακτόρου και κατέληγε στη ΝΔ είσοδο της «Αγοράς».

Η σύνδεση της «Αγοράς» με την «Υπόστυλη Κρύπτη» οδήγησε τον Η. Van Effenterre να ερμηνεύσει την πρώτη ως πλατεία λαϊκών συνελεύσεων και τη δεύτερη ως αίθουσα συγκεντρώσεων της πολιτικής εξουσίας της πόλης, ενός είδους γερουσίας. Κατά άλλους, η πρώτη συνιστούσε πλατεία, χώρο συγκέντρωσης μάλλον για τελετές και γιορτές που προσείλκυαν ένα ευρύτερο κοινό, για τελετουργικούς χορούς, πομπές αλλά και τα ταυροκαθάψια (Πλάτων 1972: 144-146). Ο J. W. Graham θεωρεί την «Αγορά» χώρο άσκησης των ταυροκαθαπτών και των εκπαιδευτών τους - το ίδιο το αγώνισμα τοποθετεί στις Κεντρικές Αυλές των ανακτόρων (Graham 1977:70-73).

Κάποιοι μελετητές βλέπουν στην «Αγορά» στοιχεία (κερκίδες, στοά, κέρνο, τοπογραφία στη διασταύρωση δρόμων στα Β-ΒΔ της Δυτικής Αυλής του ανακτόρου)

των Θεατρικών Χώρων της ίδιας περιόδου στην Κνωσό και στη Φαιστό (Mc Enroe 2010: 59-60). Ενώ ο περικλειστος χαρακτήρας, οι ελεγχόμενες προσβάσεις, η στοά και οι εξέδρες της συγκρίνονται με αυτά των Κεντρικών Αυλών (Ραίγνου 2002: 168, Vansteenhuyse 2002: 241). Το μέγεθος, η μνημειακότητα της κατασκευής, οι μεγάλες είσοδοι και η σύνδεσή της με την «Υπόστυλη Κρύπτη» και τις αποθήκες της δείχνουν ότι θα χρησιμοποιήθηκε από πλήθος για συγκεντρώσεις και εκδηλώσεις - θρησκευτικές, αθλητικές, πολιτικές που θα περιλάμβαναν και τελετουργίες και κυρίως πομπές. Μια παράλληλη πρακτική χρήση των πομπικών δρόμων, θα αφορούσε τη διευκόλυνση των πεζών, την απομάκρυνση των νερών τις βροχερές ημέρες ή την καθοδήγηση των ξένων επισκεπτών του ανακτόρου και της πόλης (Mc Enroe 2010: 57).

Η μεγάλη πλακόστρωτη Ανατολική Πλατεία (Εικ. 25) βρίσκεται Α του ανακτόρου στην πόλη των Μαλίων και έχει διαμορφωθεί ήδη στην ΠΜ ΙΙΙ περίοδο (Demargne, Santerre 1953: 64-65, Deshayes, Dessenne 1959: 1-5, 81-84, Graham 1972²: 46, Van Effenterre 1980: 259). Πρόκειται για μια μερικά ανεσκαμμένη έκταση με διαστάσεις περίπου 68μ.(Α-Δ)Χ40-50μ.(Β-Ν). Ορίζεται στα Α από καμπυλούμενο λίθινο περίβολο από Β προς Ν και στα Δ από τα προανακτορικά και παλαιοανακτορικά κτήρια που υπήρχαν στη θέση του νεοανακτορικού συγκροτήματος. Εγγράφει: α) ένα λαξευτό αγωγό για την απομάκρυνση των ομβρίων υδάτων που διέσχιζε τον χώρο από Β προς Ν και κατέληγε σε ένα χαντάκι στα Ν και β) μια μεταγενέστερη λιθόκτιστη ελλειπτική δεξαμενή στα δυτικά (διάμετρος 1,70Χ2,30μ., βάθος 0,85μ.), που δεν σχετίζεται με τον παραπάνω αγωγό (Charouthier, Demargne, Dessenne, 1962: 16-17). Τμήμα της Ανατολικής Πλατείας καταλήφθηκε πριν από το τέλος της Παλαιοανακτορικής (ΜΜ ΙΙΒ), από τις Οικίες Ζα και Ζβ, και ίσως επιχώσθηκε.

Σύμφωνα με τους μελετητές, πρόκειται για τη μεγαλύτερη και πρωιμότερη ανοικτή έκταση που έχει έρθει στο φως μέχρι σήμερα στην Κρήτη. Σε συνάρτηση με το μεταγενέστερο (ΜΜ ΙΒ-ΙΙ) οδικό δίκτυο των Μαλίων αποτελεί μια από τις βασικές ενδείξεις πρώιμης αστικοποίησης (Van Effantere 1980: 259). Είναι ίσως η πρώτη διευθέτηση χώρου σε κοινοτικό επίπεδο, η απόπειρα δημιουργίας μιας ελεύθερης έκτασης κοντά στον βασικό προανακτορικό πυρήνα του οικισμού. Εικάζεται, χωρίς ωστόσο ισχυρές ενδείξεις, ότι είχε περισσότερες χρήσεις. Έτσι, σε συνδυασμό με

τον περίβολο, θεωρήθηκε χώρος καταφυγίου των πληθυσμών των γειτονικών περιοχών σε περίπτωση εξωτερικού κινδύνου. Αυτοί θα συνέρρεαν στην Ανατολική Πλατεία μέσα από την Α πύλη του εκεί περιβόλου. Θα μπορούσε, επίσης, να συνιστά χώρο για συναθροίσεις των κατοίκων σε γιορτές ή για τη συγκέντρωση των κοπαδιών των προβάτων την εποχή του κουρέματος (Van Effanterre 1980: 259) ή ίσως τις ανταλλαγές των εμπορευμάτων που προέρχονταν από τις Α περιοχές του νησιού. Η εκεί ελλειπτική λίθινη κατασκευή έχει θεωρηθεί δεξαμενή, πισίνα ή αποθηκευτικός χώρος (Van Effanterre 1980: 259).

2.2.2 Γαλατάς

Στον Γαλατά Πεδιάδος, στη Β-κεντρική Κρήτη, στα ΝΑ της Κνωσού, εκεί όπου στη Νεοανακτορική περίοδο ιδρύθηκε το κτήριο ανακτορικού τύπου, τα πρώτα ίχνη κατοίκησης χρονολογούνται στην Προανακτορική περίοδο (ΠΜ Ι-ΙΙΑ) (Μαντζουράνη 2002: 146). Οι πρώτοι υπαίθριοι χώροι που αποκαλύφθηκαν στην εγκατάσταση ανήκουν σε δύο παλαιοανακτορικά κτήρια (ΜΜ ΙΒ) (Εικ. 26).

Στην πρώτη αυτή περίοδο ανήκει η αυλή Η ενός συγκροτήματος (Rethemiotakis, Christakis 2011: 198-204), το οποίο κτίστηκε στην περιοχή της μετέπειτα Δ πτέρυγας του Νεοανακτορικού κτηρίου. Πρόκειται για ένα μεγάλο υπαίθριο χώρο και ανοικτό προς τα Δ, με τοίχους στις τρεις πλευρές. Το δάπεδό του αποτελούσε ο διαμορφωμένος φυσικός βράχος και στις επιχώσεις του δεν εντοπίστηκαν χαρακτηριστικά ευρήματα (Rethemiotakis 2002: 55). Αξίζει όμως να αναφερθεί ότι στα Β της αυλής υπήρχαν τρία ορθογώνια δωμάτια (Α, Δ, Ε) που επικοινωνούσαν μεταξύ τους και περιλάμβαναν ορθογώνιες κρηπίδες, δηλαδή επιφάνειες εργασίας, κυρίως άλεσης δημητριακών και καρπών. Αυτό δείχνουν οι περίπου 70 λίθινοι τριπτήρες και τα τριβεία που βρέθηκαν στο εσωτερικό των δωματίων, και ένας μυλόλιθος, στερεωμένος στην επιφάνεια της μιας κρηπίδας.

Στις επιχώσεις των δωματίων εντοπίστηκαν, πεσμένα από τον όροφο, πολυάριθμα αγγεία πόσεως (κύπελλα με ψηλό χείλος, μόνωτα, κυλινδρικά, και τροπιδωτά), αμφορείς, πιθαμφορείς, βαθιά καλαθόσχημα πινάκια). Ο αριθμός και το είδος της σκευής ξεπερνούν τις καθημερινές ανάγκες ενός απλού νοικοκυριού και ως εκ τούτου θα εξυπηρετούσαν μάλλον κοινά γεύματα και συμπόσια των κατοίκων του οικισμού στα δωμάτια του άνω ορόφου. Βασική λειτουργία της Αυλής Η ήταν η εξυπηρέτηση της κυκλοφορίας στις πτέρυγες και τα δωμάτια του κτηρίου,

ο αερισμός και ο φωτισμός τους. Φιλοξενούσαν όμως και εργαστηριακές και οικοτεχνικές ασχολίες, όπως δείχνουν τα απολεπίσματα και οι λεπίδες οψιανού, καθώς και τα οστά ζώων που βρέθηκαν στις επιχώσεις της. Συνιστούσε, επίσης, ενδεχομένως βοηθητικό χώρο μαγειρείου για τις εργασίες παρασκευής των γευμάτων αυτών κατά τη διάρκεια των τελετουργιών.

Στην ίδια περίοδο ανήκει και η αυλή του Κτηρίου 3 (Χώροι Γ, Δ), στα ΒΔ της Β πτέρυγας του νεοανακτορικού συγκροτήματος (Rethemiotakis, Christakis 2011: 204-207). Έχει διαστάσεις 9Χ7μ. και βρίσκεται ΝΔ του ισχυρού Κτηρίου 3, μέρος του οποίου διατηρήθηκε και ξαναχρησιμοποιήθηκε την επόμενη περίοδο (Κτήριο 3/5), και διέθετε και άλλο όροφο. Η Α πλευρά της αυλής ήταν πλακόστρωτη, ενώ στις επιχώσεις της εντοπίστηκαν επιτραπέζια σκεύη και οστά ζώων (Rethemiotakis 2002: 61).

Το Κτήριο 3 ανήκε πιθανόν σε εύπορο μέλος του οικισμού, όπως φαίνεται από το μέγεθος και την ποιότητα της κατασκευής του, αλλά και από τα αγγεία αποθήκευσης και τα άλλα αντικείμενα δηλωτικά κύρους που βρέθηκαν σε όλους τους χώρους του. Είναι, λοιπόν, αρκετά πιθανόν ότι η εν λόγω αυλή (υπαίθριοι Χώροι Γ, Δ) χρησιμοποιήθηκε για να καλύψει τις ανάγκες του για χώρους συνεστίασης. Ίσως λειτούργησε και ως χώρος αναμονής ή/και υπαίθριων τελετών σε ένα πιθανό οικιακό ιερό με θρανία στο δωμάτιο Α στα ΝΑ της αυλής. (Rethemiotakis, Christakis 2011: 207).

2.2.3 Φαιστός

Το πρώτο ανάκτορο της Φαιστού ιδρύθηκε τη ΜΜ ΙΒ περίοδο στον λόφο όπου βρισκόταν ο προανακτορικός οικισμός μετά από εκτεταμένες εργασίες ισοπέδωσης και διαμόρφωσης τριών μεγάλων ανδρήρων στις πλαγιές του (Pernier 1935: 159, Levi 1964: 3-4, La Rosa 1992: 236-242). Το κτηριακό αυτό σύνολο καταστράφηκε στα τέλη της ΜΜ ΙΙΒ περιόδου (Mc Enroe 2010: 82). Στους ισόπεδους χώρους των ανδρήρων ανεγέρθηκε κατόπιν (εν μέρει στη ΜΜ ΙΙΙ και κυρίως στην ώριμη ΥΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ περίοδο) το νεοανακτορικό συγκρότημα (Mc Enroe 2010: 82) και, συγχρόνως, διαμορφώθηκαν κατάλληλα οι αναγκαίες ανοικτές εκτάσεις - οι πλατείες και οι αυλές του ανακτόρου (**Εικ. 27**). Να υπενθυμίσουμε ότι η χωροταξική επιλογή κάποιων εκτάσεων από την τοπική κοινότητα φαίνεται ότι είχε γίνει ήδη από την Τελική Νεολιθική περίοδο (βλ. παραπάνω 2.1.5).

Η Ανώτερη Δυτική Αυλή διαμορφώθηκε στο υψηλότερο άνδηρο του λόφου. Ήταν πλακόστρωτη και κατά μήκος της Δ της πλευράς υπήρχαν δεκαεπτά κυκλικές οπές, πολύ πιθανόν για τη στήριξη ξύλινων κίωνων αβαθούς κιονοστοιχίας (Pernier 1935: 191-194, Αλεξίου 1964: 230-231, Gadogan 1976: 95). Διέθετε πομπικό δρόμο από Β προς Ν. Στη ΝΑ γωνία της υπήρχε μάλλον κλίμακα, που τη συνέδεε με την καθεαυτή Δυτική Αυλή στο μεσαίο άνδηρο. Μια βάση κίονα Α της σκάλας αυτής μπορεί να δηλώνει την ύπαρξη ακόμη μιας κιονοστοιχίας και κατά μήκος της Α της πλευράς.

Η αυλή αυτή λειτουργούσε ως πλατεία και ως είσοδος στην περιοχή του ανακτόρου όσων έφταναν από την ενδοχώρα στα ΒΔ. Τελετουργικές εκδηλώσεις δείχνει ο πομπικός δρόμος. Εκεί θα συγκεντρώνονταν και προϊόντα με προορισμό το ανακτορικό συγκρότημα, οπότε θα λειτουργούσε και ως κάποιου είδους αγορά, ενώ οι κίονες ίσως στήριζαν υπόστεγα για την έκθεση αγαθών ή την προφύλαξη των μετεχόντων και των ζώων τους από τις καιρικές συνθήκες. Εδώ θα μπορούσαν να στέκονται επίσης όσοι παρακολουθούσαν τα τελετουργικά δρώμενα στην υποκείμενη Δυτική Αυλή (Hitchcock 2000: 70).

Από την Ανώτερη Δυτική Αυλή είχε κανείς πρόσβαση μέσω κλιμάκων στη Β πτέρυγα του ανακτόρου, στο ανώτερο επίπεδο του λόφου. Εκεί βρισκόταν η Αυλή του Περιστευλίου που οδηγούσε στα συστήματα αιθουσών με τα πολύθυρα και τις δεξαμενές καθαρμών που θεωρούνται χώροι ενδιαιτημάτων των ενοίκων του (Αλεξίου 1964: 246-247).

Η πλακόστρωτη Δυτική Αυλή της Φαιστού αποτελούσε πλατεία, την πιο σημαντική για το ανάκτορο, τον κατεξοχήν χώρο «συνάντησής» του με την πόλη (Pernier 1935: 177-179, 181-184, 185-190, Αλεξίου 1964: 231-232, Cadogan 1976: 95-96, *Aerial Atlas* 1992: 234).

Με διαστάσεις 36μ.(Β-Ν)Χ40μ.(Α-Δ), οριζόταν στα Β από τον λεγόμενο «Θεατρικό Χώρο» με τις εννιά σειρές βαθμίδων του, μήκους 22μ. Στις βαθμίδες αυτές ήταν ενσωματωμένες είκοσι τέσσερις πέτρες με ρηχές κοιλότητες (κέρνοι), ενώ πίσω τους υψωνόταν υψηλός αναλημματικός τοίχος με κατακόρυφες αβαθείς εσοχές και εξοχές που συγκρατούσε το άνδηρο της Ανώτερης Δυτικής Αυλής. Την αυλή διέσχιζαν πομπικοί δρόμοι που σχημάτιζαν τρίγωνο: εκείνος που κατευθυνόταν βόρεια συνέχιζε σε αμβλεία γωνία την πορεία του και πάνω στις

βαθμίδες της κλίμακας. Ο ίδιος κλάδος κατευθυνόταν και προς τη Δ είσοδο του ανακτόρου και έφερε στο εκεί πρώτο τμήμα του ακανόνιστες πλάκες. Πριν τη είσοδο σε αυτό οι πλάκες του πομπικού δρόμου ήταν ορθογώνιες ασβεστολιθικές ενώ μπροστά από το Πρόπυλο χρησιμοποιήθηκε γυψόλιθος.

Στο ΝΔ τμήμα της αυλής κτίστηκαν σε άλλη φάση της Παλαιοανακτορικής περιόδου τέσσερις υπόσκαφες κυκλικές κατασκευές («Κουλούρες») διαμέτρου 4μ. έκαστη, και μια πιο ρηχή ορθογώνια, επιχρισμένη εσωτερικά με κονίαμα (**Εικ. 28**). Στο εσωτερικό τους βρέθηκε κεραμική και οστά ζώων (Levi 1976: 349-358). Ένας πιο στενός κλάδος του πομπικού δρόμου οδηγούσε προς αυτές. Στα Δ εντοπίστηκε τμήμα περιβόλου που έκλεινε την αυλή από την πλευρά αυτή.

Στο ΒΑ τμήμα της αυλής διανοίγονταν μικρό ιερό συγκρότημα από δύο διαδοχικά δωμάτια (VIII, IX) και ένας ορθογώνιος υπαίθριος χώρος στα Β αυτού. Σε μεταγενέστερη φάση της ίδιας περιόδου προστέθηκαν ακόμη τρία δωμάτια (V, VI, VII): το μεσαίο θεωρήθηκε ανυψωμένο, σχηματίζοντας έτσι ένα Τριμερές Ιερό (Αλεξίου 1964: 233-234). Το δωμάτιο VIII διέθετε τρία θρανία. Σε αυτό βρέθηκαν: πακτωμένη στο δάπεδο, μία πήλινη ορθογώνια τράπεζα προσφορών ή φορητή εστία με κεντρική κοιλότητα. Δύο θρανία διέθετε και το Δωμάτιο VI, ένα από τα οποία είχε δύο κοιλότητες και στο ένα άκρο ορθογώνια κατασκευή από λίθινες πλάκες. Στη μία άκρη του δωματίου υπήρχε αποχετευτικός αγωγός. Στο Δωμάτιο V βρέθηκε λίθινο τριβείο ενώ στον υπαίθριο χώρο Β του συμπλέγματος βαθύ ορθογώνιο λάξευμα στο βράχο με κεντρική κυκλική κοιλότητα που περιείχε στάχτες, κάρβουνα, οστά ζώων, λύχνους, κομμάτια οψιανού, λίθινα αγγεία, και πήλινα αγγεία καμαραϊκού ρυθμού (Pernier 1935: 196-208).

Η Δυτική Αυλή στη Φαιστό, όπως σε όλα τα ανάκτορα, είχε δημόσιο, κοινοτικό χαρακτήρα. Ήταν ανοιχτός χώρος συγκέντρωσης όλων των κατοίκων, η κύρια πλατεία της πόλης (Hitchcock 2000: 63). Είχε ελεύθερη προσπέλαση χωρίς ελεγχόμενη είσοδο. Συνιστούσε τον τόπο συνάντησης και σύνδεσης των κατοίκων της πόλης με τους ενοίκους του ανακτόρου και τους θεσμούς που αυτοί αντιπροσώπευαν. Ήταν διαμορφωμένη μπροστά από την πιο εντυπωσιακή πρόσοψη του κτηρίου, με τη μνημειακή Δ πρόσοψη (**Εικ. 29**). Η μνημειακότητά της επιτυγχανόταν με το μεγάλο μέγεθος των τοίχων, τη χρήση πολύτιμων υλικών κατασκευής, τα παράθυρα, αλλά και τις εσοχές και εξοχές στην πρόσοψή της, τις

φωτοσκιάσεις που δημιουργούσαν αυτές οι λεγόμενες οδοντώσεις καθώς και με το μέγεθος και τη μεγαλοπρέπεια των κτηρίων.

Η φροντισμένη πλακόστρωση και το σύστημα πομπικών δρόμων αποτελούσαν αναπόσπαστα στοιχεία του χώρου και των δραστηριοτήτων και εκδηλώσεων σε αυτούς, οι οποίες θα συμπεριλάμβαναν πομπές, χορούς, γεύματα, παραστάσεις με συμβολικά δρώμενα κ.λπ. Το ιερό, με τη μεταγενέστερη τριμερή του διαμόρφωση και τα εκεί κινητά ευρήματα, συνηγορούν στην παραπάνω άποψη (Gesell 1985: 11-12), ενώ το ίδιο κάνουν και οι πομπικοί δρόμοι καθώς και η διαμόρφωση του εννιάβαθμου «Θεατρικού Χώρου» στα βόρεια, όπου θα κάθονταν ή θα στέκονταν οι μετέχοντες (Hitchcock 2000: 69-71).

Αρκετοί μελετητές υποστηρίζουν ότι στη Δυτική Αυλή λάμβαναν χώρα εκδηλώσεις για τον εορτασμό του κύκλου της αγροτικής παραγωγής, κυρίως της ετήσιας συγκομιδής των δημητριακών, με πομπές και χορούς (*Aerial Atlas* 1992: 234-235). Οι κυκλικές κατασκευές («Κουλούρες»), που έχουν θεωρηθεί αποθήκες δημητριακών του ανακτόρου ενισχύουν την παραπάνω υπόθεση (Marinatos 1987: 135-138). Για άλλους όμως αυτές απαρτίζουν χώρους απόρριψης ή κυκλικούς περιβόλους μέσα στους οποίους φύονται δένδρα - σαν αυτά που δείχνει η μικρογραφική τοιχογραφία του «Ιερού Άλσους» από την Κνωσό (Preziosi 1983: 85). Η παρουσία δένδρων στη Δυτική Αυλή της Φαιστού θα είχε και μια πιο πρακτική πλευρά αφού θα προστάτευε τον χώρο και τους παρευρισκόμενους από τους ΝΔ ανέμους (Preziosi 1983: 121) ή θα είχαν ένα συμβολικό χαρακτήρα ως σιταποθήκες για κάποιες σύντομες περιόδους που θα συνδέονταν καταρχήν με την εποχή της συγκομιδής (Hitchcock 2000: 63, 64-65). Ενδέχεται, εξάλλου, να συνιστούσαν φρέατα για τη συλλογή και απορροή των ομβρίων υδάτων που θα ήταν πολλά, αν σκεφτεί κανείς τη συνολική έκταση των αυλών αλλά και το μεγάλο εμβαδόν των στεγών του κτηριακού συγκροτήματος (Mc Enroe 2010: 60).

Η Δυτική Αυλή στη Φαιστό θα χρησιμοποιήθηκε, τέλος, ως χώρος ανοικτών συγκεντρώσεων και συνελεύσεων των κατοίκων («Αγορά») και εμπορικών συναλλαγών, άποψη που συνάδει με τις υποθέσεις για την αντίστοιχη αυλή στα Μάλια και λιγότερο στηριγμένη σε ασφαλείς ενδείξεις (*Aerial Atlas* 1992: 234).

Η Κατώτερη Δυτική Αυλή (διαστάσεις 11,85Χ5,20μ.) ήταν ο ανοικτός πλακόστρωτος χώρος που είχε διαμορφωθεί στο κατώτερο άνηδρο του λόφου,

εμπρός από τη νοτιότερη είσοδο στη Δ πρόσοψη του πρώτου ανακτόρου (Αλεξίου 1964: 232-233, Levi 1976: 285-288, Watrous 1994: 739-740). Από το Β άκρο της ξεκινούσε ανηφορική πλακόστρωτη οδός που οδηγούσε σε δύο διαφορετικά σημεία της Δυτικής Αυλής (στο μεσαίο άνδηρο): α) στη Δυτική Είσοδο του ανακτόρου διαμέσου του «Προμαχώνα» και μερικών βαθμίδων και β) στη ΝΔ πλευρά της μέσω μιας ανηφορικής οδού, η οποία διέθετε και πομπικό δρόμο στο μέσον (**Εικ. 30**).

Η Δ πρόσοψη σε αυτό το τμήμα του ανακτόρου ήταν μνημειακή, κατ' αναλογία με αυτήν του μεσαίου ανδρήρου. Είχε τριμερή διαμόρφωση και σύστημα εσοχών και εξοχών (οδοντώσεων) και ορθοστατών στο κατώτερο τμήμα των εξωτερικών τοίχων της. Εκτός βέβαια από την πρόσβαση, τον αερισμό και τον φωτισμό των δωματίων όλων των ορόφων της ΝΔ πτέρυγας, η αυλή αυτή θα διασφάλιζε και τις εδώ συγκεντρώσεις των κατοίκων μπροστά από αυτό το τμήμα του ανακτόρου. Η Δ πτέρυγα προοριζόταν για την αποθήκευση προϊόντων, για την προετοιμασία τροφής και για εργαστηριακή χρήση (Watrous 1994: 740). Τα τελετουργικά σκεύη που βρέθηκαν στις επιχώσεις κάποιων δωματίων μαζί με την υπόλοιπη σκευή τους προτείνουν, για μερικούς μελετητές, την ύπαρξη ενός ακόμη ιερού (Gesell 1985: 11-12). Η Κατώτερη Δυτική Αυλή θα αποτελούσε έτσι τον χώρο συγκέντρωσης των πιστών που θα παρακολουθούσαν και θα συμμετείχαν στις τελετουργικές εκδηλώσεις στο ύπαιθρο.

2.2.4 Κομμός

Ο παράλιος μινωικός οικισμός του Κομμού ιδρύθηκε σε ένα χαμηλό λόφο της Ν Κεντρικής Κρήτης στα ΝΔ της Φαιστού και της Αγίας Τριάδας. Τα παλαιότερα κτίσματά του χρονολογούνται στη ΜΜ Ι περίοδο. Αναπτύχθηκε ιδιαίτερα στη ΜΜ ΙΒ έως και τη ΜΜ ΙΙΙ περίοδο (**Εικ. 31**), στο τέλος της οποίας καταστράφηκε μάλλον και εγκαταλείφθηκε. Στη λεγόμενη Κεντρική Πλαγιά του Λόφου (Central Hillside Area) αποκαλύφθηκε ένας υπαίθριος χώρος της αρχικής φάσης εγκατάστασης.

Ο χώρος 52 του Νότιου Κτηρίου (South Building), που ανήκει στην αρχή της Παλαιοανακτορικής περιόδου (ΜΜ ΙΒ-ΜΜ ΙΙ) (**Εικ. 32**), αποτελούσε μια αυλή ή/και το πρόπυλο εισόδου προς τα δωμάτια του κτηρίου που την οριοθετούσαν από τα Β (Wright 1996: 181, 190, 198, Shaw 2006: 18, 23). Βρίσκεται εμπρός από το Χώρο 48, στο Δ τμήμα του οποίου βρέθηκε μια κυπριακή πρόχους. Σε άλλο γειτονικό δωμάτιο

ήρθε στο φως ένα ρυτό σε σχήμα ταυροκεφαλής διακοσμημένο στον καμαραϊκό πολύχρωμο ρυθμό. Ενώ πλάι στους τοίχους του Δωματίου 25 (στα Β του 48), αποκαλύφθηκαν ικανός αριθμός μεγάλων πίων πάνω σε λίθινες πλακοειδείς βάσεις, αρκετές γεφυρόστομες πρόχοι, κύπελλα και ρυτά όλων των ειδών (κωνικά, αλαβαστροειδή, σε σχήμα αυγού στρουθοκαμήλου, απιόσχημα). Επίσης, διάφορα λίθινα εργαλεία από βότσαλα, κυρίως για την παρασκευή/άλεση τροφής.

Όλα αυτά παραπέμπουν στη διεξαγωγή τελετουργιών, στις οποίες θα συμμετείχε σχετικά μεγάλος αριθμός ατόμων. Σε συνδυασμό με το γεγονός ότι πολλά από τα δωμάτια ήταν ημιυπόγεια και διέθεταν και όροφο, τα ευρήματα υποδηλώνουν ότι η οικία είχε ιδιαίτερο χαρακτήρα, πιθανόν κοινοτικό. Σε αυτό συνηγορούν οι μεγάλες αποθηκευτικές της δυνατότητες και η συγκέντρωση πολλών τροφοπαρασκευαστικών αλλά και τελετουργικών σκευών. Στους χώρους του και στην Αυλή 52, θα φιλοξενούνταν κάποιες συλλογικές δραστηριότητες - η διεξαγωγή συσσιτίων και συμποσίων κατά τη διάρκεια ξεχωριστών περιστάσεων.

Το εισηγμένο κυπριακό αγγείο φανερώνει εκτός των υπερπόντιων ανταλλαγών και επαφών (Rehak, Younger 1998: 135), ενδεχομένως κάποιον ιδιαίτερο ρόλο των ενοίκων του κτηρίου στο εμπόριο και τις ανταλλαγές με διάφορες (ανάμεσά τους και υπερπόντιες) περιοχές. Να προστεθεί ότι η αυλή θα εξυπηρετούσε προφανώς την προσπέλαση, τον φωτισμό και τον αερισμό στο συγκρότημα. Σε αυτή θα μπορούσαν να εκτελούνται και πρακτικές οικιακές εργασίες που απαιτούσαν κάποια ευρύτητα χώρου, όπως το άλεσμα δημητριακών από αρκετά άτομα και η προετοιμασία κοινών γευμάτων, ενώ θα κάλυπτε τις ανάγκες καθημερινής συνάντησης, επαφής και επικοινωνίας των ενοίκων του κτηρίου και των άλλων κατοίκων του οικισμού.

2.2.5 Μοναστηράκι

Το συγκρότημα στο Μοναστηράκι και ο οικισμός γύρω από αυτό καταλαμβάνουν ένα λόφο που δεσπόζει της κοιλάδας του Αμαρίου στην κεντρική Κρήτη. Μετά από μια περιορισμένη ΠΜ κατοίκηση, το κτήριο ιδρύθηκε στις αρχές της ΜΜ ΙΙΑ και καταστράφηκε στις αρχές της ΜΜ ΙΙΒ περιόδου πριν ανοικοδομηθεί, καταστραφεί και εγκαταλειφθεί οριστικά στο τέλος της ΜΜ ΙΙΒ (Kanta 1999: 387-383). Στο εκτεταμένο αυτό κέντρο έχουν αποκαλυφθεί μέχρι τώρα έξι υπαίθριοι χώροι (Kanta 2006: 31-33), τρεις στον Α και τρεις στον Δ-ΒΔ τομέα (**Εικ. 33**). Οι

πρώτοι ανήκουν στην αρχική φάση του κτηριακού συγκροτήματος, από τα τέλη της MM IIA έως την αρχή της MM IIB περιόδου (Kanta, Di Tonto, Festuccia 2013: 136-137).

Στο κεντρικό περίπου τμήμα του Α τομέα της εγκατάστασης (**Εικ. 34**), στην περιοχή του μεγάλου συγκροτήματος δωματίων με τα αρχαία σφραγισμάτων (Kanta 2006: 17-22) σχηματίζεται ο μικρός πλακόστρωτος Χώρος 80 στη συμβολή δύο κεκλιμένων, λιθόστρωτων δρόμων (Kanta 2006: 22, Como 2013: 188-189). Ο ένας, με κατεύθυνση από Α προς Δ, αποτελεί την κύρια οδική αρτηρία, στον τομέα αυτόν του οικισμού (Kanta 2006: 17). Ο δεύτερος, με κατεύθυνση από Β προς Ν, συναντά κάθετα την ίδια κεκλιμένη οδό (ράμπα) προκειμένου να παρακάμψει τη συγκεκριμένη πτέρυγα του κτηρίου (**Εικ. 35**). Ο ανοικτός Χώρος 80 έχει ακανόνιστο τραπεζιόσχημο σχήμα και απέδωσε καμένα υπολείμματα ξύλων, οστά ζώων και (απανθρακωμένα;) σύκα. Τον διασχίζει διαγώνια το κτιστό αυλάκι απορροής των ομβρίων υδάτων, που διατρέχει και τον δρόμο στη μια πλευρά του.

Πρόκειται μάλλον για μια μικρή πλατεία, ουσιαστικά μια απλή διαπλάτυνση του δρόμου, κυρίως για να διευκολύνεται η κυκλοφορία ανθρώπων και ζώων στα στενά καλντερίμια. Παρείχε επίσης τον απαραίτητο φωτισμό και αερισμό στους γύρω χώρους του πυκνού πολεοδομικού ιστού, ενώ ο ανοικτός αγωγός (αυλάκι) απομάκρυνε τα νερά της βροχής από τις στέγες των κτισμάτων προς τα ΝΔ, έξω από τον οικιστικό ιστό.

Παρόμοιος, σχεδόν ορθογώνιος, μικρός χώρος (Como 2013: 180-182, 189) πιθανόν μια δεύτερη πλατεία σχηματίζεται κοντά και Α της προηγούμενης. Βρίσκεται στην άλλη πλευρά του κεκλιμένου δρόμου που παρακάμπτει, όπως προαναφέρθηκε, την εξέχουσα στο σημείο αυτό πτέρυγα του κτηρίου.

Μια εσωτερική αυλή υπάρχει, επίσης, στο κεντρικό τμήμα του κτηριακού συγκροτήματος. Την έκτασή της κατέλαβαν σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση δωμάτια και αποθηκευτικοί χώροι. (Kanta, Marazzi 2013: 55-56, 59, Como 2013: 186-188, 190). Είναι σχεδόν ορθογώνια, με τον μακρύ της άξονα από Α προς Δ (**Εικ. 36**). Όπου το έδαφος είναι πιο ομαλό είναι στρωμένη με λίθινες πλάκες συνδεδεμένες με λευκό ασβεστοκονίαμα, το σύνολο πάνω σε υπόστρωμα πηλοχώματος. Όπου το βραχώδες έδαφος παρουσιάζει βαθύνσεις και προεξοχές, χρησιμοποιήθηκε μόνο ασβεστοκονίαμα στο ίδιο υπόστρωμα. Από το μέσον σχεδόν

της Β πλευράς της αυλής ξεκινά κτιστό αυλάκι για την απορροή των ομβρίων υδάτων στα Β προς την προηγούμενη (δεύτερη) μικρή πλατεία, κάτω από τον τοίχο, ενώ στην περίμετρό της δύο ανοίγματα οδηγούν σε ανοικτούς χώρους προς τα Α-ΒΑ, ένα τρίτο, στα ΝΔ, οδηγεί με βαθμίδες στον άνω όροφο και ένα τέταρτο στα ΒΔ, στο εσωτερικό του κτηρίου. Η υπό μελέτη αυλή στα ΒΑ εφάπτεται στη λιθόστρωτη κεκλιμένη οδό, κύρια οδική αρτηρία σε αυτόν τον τομέα του οικισμού (Como 2013: 189, 195).

Δεν υπάρχουν επιπλέον στοιχεία για τη χρήση της αυλής. Μόνο ίσως ότι στο δώροφο κτηριακό αυτό συγκρότημα βρέθηκαν πεσμένα από τον όροφο αρχαία σφραγισμάτων και αγνύθες ενώ γύρω από τον ανοιχτό χώρο υπήρχαν δωμάτια αποθήκευσης με πίθους (για λάδι και κρασί), αμφορείς, πρόχους και μεγάλη ποικιλία τροπιδωτών και κωνικών κυπέλλων (Kanta, Di Tonto, Festuccia 2013: 137). Η αυλή διασφάλιζε φως και αέρα σε αυτά, ενώ αποτελούσε βασικό και πολυσύχναστο κόμβο επικοινωνίας και κυκλοφορίας αγαθών και ανθρώπων στη συγκεκριμένη πτέρυγα. Εξυπηρετούσε, εξάλλου, τη συγκέντρωση και αναδιανομή προϊόντων στους αποθηκευτικούς χώρους του. Ο εξαιτίας των σφραγισμάτων διαχειριστικός χαρακτήρας του εδώ συγκροτήματος και η γειτνίαση και η επικοινωνία με την κύρια οδική αρτηρία και είσοδο στο κτήριο (Como 2013: 202), συνηγορούν υπέρ των παραπάνω χρήσεων.

Ο Δ-ΒΔ τομέας του οικισμού, που ανασκάφηκε αρχικά από Γερμανούς αρχαιολόγους κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, διερευνάται τις τελευταίες δεκαετίες από μια ελληνο-ιταλική επιστημονική ομάδα. Δύο σχετικά μεγάλοι υπαίθριοι χώροι (αυλές) διανοίγονται στα όρια ενός μνημειακού συγκροτήματος (Watrous 1994: 742-744, Kanta 2006: 30-31), που έχει ανασκαφεί πολύ περιορισμένα (**Εικ. 37**). Η μια αυλή βρίσκεται στο κεντρικό τμήμα του κτηρίου - είναι η «Κεντρική Αυλή» του. Ορίζεται από Β και Ν από αναλημματικούς τοίχους ανδρών κτισμένους με μεγάλες πέτρες και δίνει την εικόνα μιας πλατείας με θέση ανάλογη με αυτήν στα Γουρνιά (2.3.7) (Watrous 1994: 744). Η δεύτερη υπαίθρια περιοχή εκτείνεται στα Δ του εν λόγω κτηρίου και θα μπορούσε να επέχει θέση «Δυτικής Αυλής». Δεν είναι γνωστά περισσότερα στοιχεία για τις αυλές αυτές.

Προς τα Β και τα Ν του προαναφερόμενου κτηρίου, στο Δ-ΒΔ τομέα του χώρου, υπάρχουν εκτεταμένα άνδηρα που συγκρατούν αναλημματικοί τοίχοι

κτισμένοι με πολύ μεγάλους λίθους και φαίνεται ότι σχετίζονται άμεσα με το κτήριο. Μερικά από αυτά συνιστούν, κατά τους ανασκαφείς, κήπους, οι επιχώσεις των οποίων σε κάποιες περιπτώσεις έχουν καλύψει παλαιότερα κτίσματα αποθηκευτικού χαρακτήρα (Kanta 2006: 31).

Το Μοναστηράκι αποτελεί ένα σημαντικό επαρχιακό κτηριακό συγκρότημα, που διαθέτει στοιχεία οργάνωσης και διαχείρισης ανακτορικού τύπου, δηλαδή συγκέντρωσης και αναδιανομής της παραγωγής. Διαθέτει ένα οργανωμένο και καλά σχεδιασμένο οδικό δίκτυο και υπαίθριους, κοινόχρηστους χώρους που εξασφάλιζαν στους ενοίκους και τους διαχειριστές του τις προϋποθέσεις για τις καθημερινές παραγωγικές και άλλες δραστηριότητές τους. Μαζικές κοινωνικές εκδηλώσεις θα μπορούσαν να πραγματοποιούνται στις εσωτερικές αυλές και στους άλλους ανοιχτούς χώρους, στα τεχνητά άνθηρα του Δ-ΒΔ τομέα, όπως συνέβαινε και στα κεντρικά ανάκτορα. Η συνέχιση των ανασκαφών θα αποκαλύψει την έκταση των υπαίθριων χώρων και θα διασαφηνίσει περαιτέρω τον χαρακτήρα αυτών όσο και του κτηριακού συγκροτήματος συνολικά.

2.3 Νεοανακτορική περίοδος

2.3.1 Παλαικάστρο

Στη θέση «Ρουσόλακκος» Παλαικάστρου, στη ΒΑ ακτή της Κρήτης, θεμελιώθηκε κατά την Παλαιοανακτορική εποχή ο οικισμός που εξελίχθηκε σε μια από τις μεγαλύτερες νεοανακτορικές πόλεις (Driessen 2000a: 35) (Εικ. 38). Η εγκατάσταση κατοικείται ήδη από την ΠΜ ΙΙΑ περίοδο, αλλά ακμάζει κατά την ΥΜ ΙΒ, στο τέλος της οποίας καταστρέφεται. ΥΜ ΙΙ και ΥΜ ΙΙΙ επανεγκατάσταση παρατηρείται σε μεγάλο τμήμα της πριν την οριστική καταστροφή της στο τέλος της ΥΜ ΙΙΙΒ (Driessen, Mac Donald 1997: 228, 231). Η πόλη αναπτύχθηκε σε οικοδομικά τετράγωνα, το καθένα με 4-5 οικίες κατά μήκος μιας μεγάλης κύριας οδού, που διακόπτουν κατά διαστήματα τρεις (ή περισσότεροι) μικρότεροι, κάθετοι δρόμοι (Mac Gillivray, Driessen 1990: 395-412, Driessen 2000a: 35).

Κοινόχρηστος υπαίθριος χώρος, η αποκαλούμενη Πλατεία, διαμορφώνεται ανάμεσα στα Κτήρια 1, 3, 4 και 5 στα ΒΔ της πόλης (Εικ. 39). Όταν δημιουργήθηκε στα τέλη της ΜΜ ΙΙΙΒ περιόδου είχε διαστάσεις 10μ.(Α-Δ)Χ5μ.(Β-Ν), ενώ με τις ΥΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ ανακατασκευές συρρικνώθηκε κατά το ήμισυ (5Χ5μ.). Μεσαίου μεγέθους κροκάλες και ποταμίσια άμμος αποτελούσαν το δάπεδό της, ήταν πλακόστρωτη κατά μήκος της ΝΔ πρόσοψης του Κτηρίου 1 ενώ στο δρόμο ανάμεσα στα Κτήρια 4-5 είχε ισοπεδωθεί κατάλληλα ο φυσικός βράχος. Πλαισιωνόταν στα Β από την πρόσοψη του Κτηρίου 3, η είσοδος του οποίου ήταν στεγασμένη. Στα Α της εισόδου κατά την πρώτη περίοδο διαμορφωνόταν ένα είδος προπύλου-προθαλάμου, με κτιστά θρανία επιχρισμένα με πηλό στις δύο πλευρές. Στα Δ της βρισκόταν η Α πρόσοψη του Κτηρίου 1 και στα Ν η είσοδος της ΒΔ πτέρυγας του Κτηρίου 5, όπου την ΥΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ περίοδο ιδρύθηκε το πρώτο αστικό ιερό του οικισμού (Mc Enroe 2010: 111).

Μπροστά από την πρόσοψη του Κτηρίου 1, κατά μήκος του δυτικού κρασπέδου του δρόμου, κτιστός αποχετευτικός αγωγός που καλυπτόταν με πλάκες αμμούδας έβαινε από Ν προς Β προς την Οδό Λιμένος (Driessen 2000a: 35). Το πιο χαρακτηριστικό εύρημα στην Πλατεία, ήταν τα θραύσματα από τον κορμό και τα μαλλιά από σερπεντινίτη λίθο του χρυσελεφάντινου ανδρικού ειδωλίου, του «Κούρου του Παλαικάστρου», που θα ανήκε στο πεσμένο υλικό από τα γύρω

Κτήρια (Mac Gillivray et al. 1988: 265-267, Mac Gillivray et al. 1989: 426-427, 445, Mac Gillivray et al. 1991: 129, 147).

Η Πλατεία ήταν καταρχήν ο αναγκαίος ελεύθερος χώρος μέσα στο πυκνά δομημένο αυτό τμήμα του οικισμού. Ανάμεσα στα ψηλά κτίσματα που την πλαισιώναν, καθώς όλα διέθεταν όροφο, διευκόλυνε την κυκλοφορία του αέρα και παρείχε τον απαραίτητο φωτισμό. Η ταύτιση του Κτηρίου 5 στα νότια της Πλατείας με το πρώτο αστικό ιερό της πόλης, σε μια εποχή που η λατρεία από τα ιερά κορυφής σταδιακά μετατοπίζεται σε αστικό περιβάλλον, προσδίδει στη χρήση της και τελετουργικό χαρακτήρα (Mac Gillivray, Driessen 1990: 404, Driessen 2000b: 89). Η αναγνώριση ιερού στα Δωμάτια 1, 2 και 13 (ΒΔ πτέρυγα) ενισχύεται από την εκεί εύρεση των υπολοίπων θραυσμάτων του χρυσελεφάντινου, λατρευτικού κατά τους ανασκαφείς, ανδρικού ειδωλίου, που παριστάνει μάλλον νεαρό θεό (Εικ. 40).

Ο προθάλαμος του ιερού με το διακοσμημένο σαν «μωσαϊκό» δάπεδο, το κυκλικό όρυγμα για τις προσφορές και ο μεγάλος σερπεντινίτης λίθος στο μέσον του Δωματίου 2 αποτελούν ενδείξεις που σε συνδυασμό με την αξονική διάταξη των χώρων του ιερού, συνηγορούν υπέρ της ανωτέρω ταύτισης (Driessen 2000b: 88). Το ίδιο και η ιδιαίτερη φροντίδα που δείχνει η πρόσοψη των εν λόγω δωματίων με την επένδυση των παλαιότερων τοίχων με πελεκητούς ψαμμόλιθους (αμμούδες), αλλά και ο καλλωπισμός των εσωτερικών όψεων με χρωματιστά κονιάματα. Στους πελεκητούς μάλιστα λίθους της ΝΔ πρόσοψης, πεσμένους στον δρόμο ανάμεσα στα Κτήρια 4-5, βρέθηκαν πέντε τεκτονικά σημεία με το σύμβολο του διπλού πέλεκυ, που ενισχύουν την άποψη για την ιερότητα του κτηρίου ή τουλάχιστον ενός τμήματός του (Mac Gillivray et al. 1992: 124-125, Driessen 2000a: 36, 2000b:87).

Η Πλατεία θα εξυπηρετούσε, επομένως, συγκεντρώσεις λατρευτών αφού εκεί θα κατέληγαν οι πομπές, και άλλα δρώμενα που απαιτούσαν εξωτερικό χώρο, καθώς το ιερό ήταν περιορισμένης χωρητικότητας. Και πάλι, όμως, ο αριθμός των συμμετεχόντων δεν θα ήταν μεγάλος, εξαιτίας του περιορισμένου μεγέθους της Πλατείας. Ωστόσο, κατά τους ανασκαφείς, η ΒΔ πτέρυγα του Κτηρίου 5 θα μπορούσε να συνιστά ένα αστικό ιερό προσιτό σε μεγάλο αριθμό ανθρώπων, αφού μάλιστα βρισκόταν πάνω σε έναν πολυσύχναστο δρόμο, την Οδό Λιμένος (Driessen 2000b: 88-89).

Άλλος ένας υπαίθριος χώρος υπήρχε στη Περιοχή 6 (Area 6), στο οικοδομικό τετράγωνο που διαμορφωνόταν στα Ν των Κτηρίων 5 και 7, όταν σε κάποια χρονική στιγμή της ΥΜ ΙΑ περιόδου διακόπηκε απότομα η μέχρι τότε οικοδομική δραστηριότητα (Εικ. 41). Η πτέρυγα τότε εγκαταλείπεται, ενώ αδόμητη παραμένει μια έκταση περίπου 47Χ31μ. που περιβάλλεται μόνο από έναν ισχυρό τοίχο-περίβολο (Mac Gillivray et al. 1998: 224, 226, 242, Knappet, Cunningham et al. 2012: 92, 219, 319). Οι μόνες κατασκευές που υπήρξαν κατά την επόμενη ΥΜ ΙΒ περίοδο ήταν δύο φρέατα για την άντληση πόσιμου νερού (τα Πηγάδια 606, 576), ένα κυκλικό (διαμέτρου 1,20μ.) στα ΒΑ και ένα ελλειψοειδές (2,00Χ1,50μ.) στα ΝΔ της έκτασης αυτής.

Αυτά εγκαταλείφθηκαν και σταδιακά, στην ΥΜ ΙΙ-ΥΜ ΙΙΙΑ/Β, γέμισαν με απορρίψεις οικοδομικού υλικού αλλά και κάποια αντικείμενα λατρευτικού χαρακτήρα (Knappet et al. 2012: 219). Στις επιχώσεις τους εντοπίστηκαν: α) τμήμα κωνικού ρυτού από σερπεντινίτη με παράσταση δελφινιών (Πηγάδι 605 στα ΒΑ) και β) θραύσματα από τρία ζεύγη κεράτων καθοσιώσεως διαφορετικού μεγέθους (ΝΔ φρέαρ 576) (Mac Gillivray et al. 1998: 226-227). Αυτά θα μπορούσαν να προέρχονται από τον όροφο της ΝΔ πτέρυγας του Κτηρίου 5, από το κοντινό αστικό ιερό, ή από τη ΜΜ ΙΙΙΒ/ΥΜ ΙΑ μεγάλη οικία, που καταλάμβανε το ΝΑ τμήμα (ζώνη) της περιοχής 6 (Driessen, Mac Donald 1997: 233, Driessen 2000b: 87).

Η μεγάλη αυτή και περικλειστη - με κτιστό περίβολο - έκταση χρησίμευε επομένως και για την άντληση ύδατος που θα εξυπηρετούσε όλους τους κατοίκους της πόλης, όπως δείχνει η διάμετρος των πηγαδιών, ιδίως του 576 στα ΝΔ (Mac Gillivray et al. 1998: 227). Συνιστούσε επίσης ένα μεγάλο χώρο για τον σταβλισμό ζώων την περίοδο μετά την έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας (Cunningham 2007: 109, Knappet, Cunningham et al. 2012: 319). Οι ανασκαφείς αναφέρουν ότι στο στρώμα της ΥΜ ΙΒ χρήσης είχε χώμα μαλακό, σαν αυτό που χρησιμοποιείται σε κήπους, που θα μπορούσε να οφείλεται στη συνεχή κίνηση των ζώων αλλά και στη συσσώρευση της κοπριάς τους (Mac Gillivray et al. 1998: 226). Ο στιβαρός τοίχος του περιβόλου θα χρησίμευε για τον περιορισμό της εισόδου και εξόδου των ζώων, ενώ τα πηγάδια θα ήταν ιδιαίτερα χρήσιμα για το πότισμά τους.

2.3.2 Ζάκρος

Τα πρώτα ίχνη κατοίκησης στην παραθαλάσσια μινωική πόλη της Κάτω Ζάκρου, τον ανατολικότερο όρμο της Κρήτης, μαρτυρούνται από την Προανακτορική εποχή (ΠΜ ΙΙΙ). Ο οικισμός ξεκίνησε να αναπτύσσεται τη ΜΜ περίοδο στα ισόπεδα και στις κλιτύες των λόφων που περιβάλλουν την παραλιακή ζώνη και επεκτάθηκε σταδιακά και στην κοιλάδα χαμηλότερα. Στη ζώνη αυτή ιδρύθηκε, σύμφωνα με τον Ν. Πλάτωνα τη ΜΜ Ι-ΙΙ το πρώτο συγκρότημα ανακτορικού χαρακτήρα, κατάλοιπα του οποίου εντοπίστηκαν στα Α και στα Ν του νεώτερου ανακτόρου (Πλάτων 1974: 225-227, *Aerial Atlas* 1992: 299). Το δεύτερο συγκρότημα κτίζεται τη ΜΜ ΙΙΙΒ-πρώιμη ΥΜ Ι περίοδο, καταστράφηκε, επισκευάστηκε και ανοικοδομήθηκε την ΥΜ ΙΒ (Εικ. 42), στο τέλος της οποίας καταστράφηκε και εγκαταλείφθηκε οριστικά - τμήματα της πόλης επανακατοικήθηκαν σποραδικά την ΥΜ ΙΙΙΑ2 (*Aerial Atlas* 1992: 299, Driessen, Mac Donald 1997: 235-237). Τα τελευταία χρόνια έχει αναθεωρηθεί, ωστόσο, η χρονολόγηση της ίδρυσης και της κύριας ανοικοδόμησης του ανακτόρου που τοποθετείται τώρα στην ώριμη ΥΜ ΙΑ έως και την ΥΜ ΙΒ περίοδο, ενώ η Ν πτέρυγά του είχε εγκαταλειφθεί ενωρίτερα μέσα στην ΥΜ ΙΑ (Πλάτων 2004: 389-390, Mc Enroe 2010: 83).

Ο μεγαλύτερος υπαίθριος χώρος του ανακτόρου είναι η Κεντρική Αυλή με διαστάσεις περίπου 30Χ12μ. και δάπεδο από πατημένο πηλόχωμα ανακατεμένο με ασβέστη (Εικ. 43). Στο ΒΔ τμήμα της, απέναντι από τον προθάλαμο της εισόδου προς τη Δ πτέρυγα υπήρχε κτιστή, τετράγωνη κρηπίδα, με πλευρά 1μ. περίπου κατασκευασμένη από πωρόλιθους, και δάπεδο από το ίδιο πατημένο πηλόχωμα της αυλής. Στο μέσον της σχηματιζόταν κυκλική κοιλότητα που περιείχε χώμα και αποτελούσε πιθανόν βωμό, στην είσοδο προς τον χώρο των ιερών της πτέρυγας αυτής (Preziosi 1983: 141).

Οι προσόψεις των πτερύγων που περιβάλλουν την αυλή είναι από πελεκητούς πωρόλιθους, κτισμένες κατά το ψευδοϊσόδομο σύστημα. Στη ΒΑ πλευρά της υπήρχε πλακόστρωτος ορθογώνιος χώρος με στέγη που στηριζόταν σε δύο κίονες σχηματίζοντας στοά. Στη ΒΔ γωνία του πλακόστρωτου διαμορφώνεται θρανίο με ψηλό ερεισίνωτο από όρθιες πλάκες. Στην ίδια γωνία βρισκόταν η κύρια είσοδος προς την Κεντρική Αυλή για όσους έρχονταν από τη ΒΑ πύλη, μέσω της

παρακείμενης ΒΑ αυλής. Στην Α πρόσοψη υπήρχε στοά που σχηματιζόταν από την εναλλαγή πεσσών και κιόνων και κατόπιν τα διαμερίσματα διαμονής, δηλαδή ένα Σύστημα Αιθουσών με πολύθυρα.

Στη ΝΑ πλευρά της αυλής βρισκόταν ακόμη μία είσοδος προς αυτήν που περιέκαμπτε τα κτίσματα της ΝΑ πλευράς. Εκεί βρέθηκαν σκόρπια θραύσματα λίθινου ζεύγους κεράτων καθοσιώσεως, ίσως πεσμένα από το γείσο του ορόφου (Πλάτων 1974: 82-87, Hitchcock 2000: 101). Στη ΝΑ γωνία της αυλής υπήρχε η είσοδος προς το φρέαρ-πηγή, προς το οποίο οδηγούσε κλιμακωτή κάθοδος. Εδώ βρέθηκαν κύπελλα και λοπάδια και το κωνικό κύπελλο με τους φρέσκους καρπούς ελιάς. Σκόρπιες στο φρέαρ βρέθηκαν πολλές ακόμη ελιές, καθώς και κουκούτσια σταφυλιού, κλαδάκια θάμνων αρωματικών φυτών και κλημάτων, τεμάχια ηφαιστειακής κισήρεως (ελαφρόπετρας) μέσα σε άωτα κύπελλα, και κομμάτια μεγάλων πήλινων σκευών για την άντληση νερού, όπως υδρίες, στάμνοι, πρόχοι, πιθίσκος, χύτρες, αρκετά εκ των οποίων προέρχονταν ίσως από τα δωμάτια του ορόφου. Επίσης, καμένα οστά ζώων, τμήματα τριποδικών τραπεζών προσφορών από ασβεστοκονίαμα, ένα πήλινο ειδώλιο μαζί με τεμάχια από δάπεδο χαλικιάσβεστου, μάλλον αυτό του επάνω ορόφου (Πλάτων 1966: 158-159, Πλάτων 1974: 184-185).

Αμέσως Β του φρέατος στην τελική φάση του ανακτόρου ένα τμήμα του παρακείμενου δωματίου μέσω ενός πλίνθινου τοίχου χρησιμοποιήθηκε ως αποχωρητήριο (Πλάτων 1974: 183, Hitchcock 2000: 95-96). Ενώ τα δωμάτια πίσω από τη Ν πρόσοψη ανήκαν στον Εργαστηριακό Τομέα. Στη ΝΔ γωνία υπήρχε πλατιά είσοδος προς την αυλή για όσους προσέγγιζαν το ανάκτορο από Ν, Δ και ΝΑ, αφού εκεί συνέκλιναν τρεις δρόμοι από τις παραπάνω κατευθύνσεις (Hitchcock 2000: 87). Τέλος, πίσω από τη Δ πρόσοψη βρίσκονταν επίσημες αίθουσες υποδοχής αλλά και τελετουργιών. Ενώ, στο ΒΔ τμήμα της πρόσοψης υπήρχαν τρία ανοίγματα: ένα στη ΒΔ γωνία προς τις Δ αποθήκες και τον χώρο των μαγειρειών, το δεύτερο και το τρίτο προς τον προθάλαμο των ιερών και των επίσημων αιθουσών όσο και προς τον όροφο εκεί (Πλάτων 1974: 83-86, Cadogan 1976: 126, Preziosi 1983: 139- 140).

Όπως και στα άλλα ανάκτορα, η Κεντρική Αυλή αποτελούσε τον βασικό και τον πιο κεντρικό κόμβο κυκλοφορίας προς όλες τις πτέρυγες του ανακτόρου και επικοινωνίας μεταξύ τους. Παρείχε σε αυτές αέρα και φως μέσω των ανοιγμάτων

και των παραθύρων στις προσόψεις τους. Συνιστούσε, επιπλέον, τον κύριο χώρο συναθροίσεων των ενοίκων και χρηστών του ανακτόρου, τον τόπο διεξαγωγής τελετουργιών με πομπές, χορούς και θυσίες εμπρός από την είσοδο των ιερών της δυτικής πτέρυγας (Driessen 2002: 9-10).

Εάν η συγκεκριμένη κατασκευή (κρηπίδα) πριν από την πιο πάνω είσοδο δεν αποτελεί βωμό ή εσχάρα, θα μπορούσε να είναι περίφραγμα για να δεχθεί ιερό δέντρο ή βάση διπλού πέλεκου ή ιστού σημαίας ή λάβαρου (Preziosi 1983: 141-142). Θυσίες και προσφορές γίνονταν ίσως και στην περιοχή του κυκλικού φρέατος-πηγής, όπως δείχνουν τα ευρήματα από αυτό (Πλάτων 1974: 185, Gesell 1985: 31), προς εξευμενισμό ίσως κάποιας θεότητας που προστάτευε το υδάτινο στοιχείο, πιθανόν και τους ίδιους τους ναυτικούς και τους εμπόρους και τους εν γένει ταξιδιώτες (Hitchcock 2000: 88, 96-97). Το ότι αποτελούσε ένα πολυσύχναστο τόπο υποδηλώνεται, τέλος, και από τη διαμόρφωση του αποχωρητηρίου στην τελική της φάση.

Στη στοά με το θρανίο στη ΒΑ πρόσοψή της οι ένοικοι του συγκροτήματος θα είχαν τη δυνατότητα στάσης και ανάπαυσης, συζήτησης και επικοινωνίας αλλά μαζί και αναψυχής, προφυλαγμένοι από τη βροχή, τον αέρα ή τον δυνατό ήλιο. Ενώ οι επισκέπτες του ανακτόρου θα έβρισκαν έναν ξεχωριστό χώρο αναμονής πριν τις συναντήσεις τους στα ενδότερα του κτηρίου.

Η Δυτική Αυλή της Ζάκρου δεν έχει αποκαλυφθεί σε όλη της την έκταση και έτσι δεν είναι γνωστές οι διαστάσεις της, που είναι μικρότερες ωστόσο από αυτές των άλλων ανακτόρων. Δύο φάσεις στην κατασκευή της ανήκουν αμφότερες στην Νεοανακτορική εποχή. Στην αρχή ήταν ένας πλακόστρωτος ανοικτός χώρος με ελαφρά ανηφορική κλίση προς τα ΒΔ, ακολουθώντας τη διαμόρφωση του λόφου. Κατόπιν διαμορφωνόταν σε διαδοχικά κλιμακωτά άνδηρα με δάπεδο στρωμένο με χαλικάσβεστο (Πλάτων 1981: 288-294). Η μεταξύ τους επικοινωνία ίσως γινόταν με κλίμακες κατά μήκος της Δ πλευράς της αυλής, εκεί περίπου που άρχιζε η κλιμακωτή ανάβαση (δρόμος) προς τον ΒΔ λόφο του οικισμού.

Η Δ πρόσοψη του κτηρίου ήταν κτισμένη με μεγάλους αδρά εργασμένους ασβεστόλιθους και όχι με ξεστούς πωρόλιθους ή ψαμμόλιθους όπως στα άλλα ανάκτορα - μερικοί έφεραν χαραγμένο το τεκτονικό σημείο του διπλού πέλεκου (Πλάτων 1974: 88). Από τη Δ πρόσοψη στο ύψος των Δ αποθηκών, ξεκινούσε

αγωγός με κατεύθυνση προς τα Δ ανάμεσα σε δύο κατακόρυφες πλάκες. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα απομάκρυνε τα όμβρια ύδατα των οροφών του κτηρίου ή τις υγρές προσφορές από σπονδές που λάμβαναν χώρα στη Δυτική Αυλή, κατά αναλογία προς τα άλλα ανάκτορα (Πλάτων 1974: 81-82, Cadogan 1976: 127, Preziosi 1983: 146).

Όπως και αλλού, η Δυτική Αυλή ήταν ο χώρος επαφής και επικοινωνίας της πόλης με το ανάκτορο (βλ. και τη ΒΔ κλιμακωτή οδό, αλλά και τους δρόμους από τα νότια και τα δυτικά που κατέληγαν εδώ). Η αρχική διαμόρφωσή της σε κεκλιμένο επίπεδο και κατόπιν ανδηρωτά, υπακούει στον περιορισμένο χώρο όπου ιδρύθηκε το σχετικά όψιμο ανάκτορο αλλά και στην ιδιαίτερη φυσιογνωμία του ανακτορικού οικισμού της Ζάκρου. Δηλαδή μιας πόλης στο Α άκρο, στη θαλάσσια δίοδο επικοινωνίας όλου του νησιού με τη Εγγύς Ανατολή και την Αίγυπτο, όπου το εμπόριο θα αποτελούσε μια από τις κύριες οικονομικές δραστηριότητες της (Hitchcock 2000: 66) - που θα ήταν εν πολλοίς στη δικαιοδοσία και τη διαχείριση όσων διέμεναν στο ανάκτορο. Σύμφωνα με τον Ν. Πλάτωνα, αυτές θα αφορούσαν κυρίως το εξωτερικό θαλάσσιο εμπόριο, γι' αυτό και το συγκρότημα ήταν κτισμένο κοντά στη θάλασσα, στον όρμο της Ζάκρου, με την κύρια είσοδό του από τα ΒΑ, μέσα από την κεντρική «Οδό Λιμένος». Το πλήθος και η μεγάλη ποικιλία των εξωτικών πρώτων υλών και προϊόντων που βρέθηκαν στο εσωτερικό του ανακτόρου ενισχύουν τη συγκεκριμένη άποψη (Πλάτων 1974: 69-70).

Προκύπτει έτσι ένας δευτερεύων ρόλος της θέσης της Δυτικής Αυλής, στην οποία μάλιστα την τελευταία περίοδο ζωής του συγκροτήματος προστέθηκε ένα μικρό βιοτεχνικό συγκρότημα που κατέλαβε περίπου το 1/3 της ΝΔ της πλευράς. Αυτό διέθετε και αποχωρητήριο με βόθρο που σκεπαζόταν με πλάκες και που επεκτεινόταν στη Δυτική Αυλή (Πλάτων 1974: 88-90).

Ωστόσο, στο πλαίσιο της μινωικής πολιτιστικής «κοινής» το ανάκτορο και οι αυλές του θα φιλοξενούσαν εν γένει εκδηλώσεις, ανάλογες με αυτές των άλλων τέτοιων συγκροτημάτων. Τη χρήση της Δυτικής αυλής για λατρευτικούς σκοπούς δείχνουν μάλλον τα εγχάρακτα σημεία του διπλού πέλεκου αλλά και ο ιδιόμορφος αποχετευτικός αγωγός, που θα μπορούσε να χρησιμοποιείται και για υγρές προσφορές.

Η Βορειοανατολική Αυλή βρισκόταν αμέσως μετά την είσοδο προς το ανάκτορο από τη ΒΑ πύλη - της θάλασσας. Ήταν πλακόστρωτη, είχε διαστάσεις 13,50μ.(Α-Δ)Χ14μ.(Β-Ν) και περιβαλλόταν από ισχυρούς τοίχους σε όλες τις πλευρές της. Στα Β το πλακόστρωτο πατούσε στον ισοπεδωμένο βράχο και νοτιότερα σε επίχωση από μικρές πέτρες και πηλόχωμα. Κάτω από το δάπεδό της αποκαλύφθηκε σύστημα αποχετευτικών αγωγών ομβρίων υδάτων που έρχονταν από τις διαφορετικές πτέρυγες του ανακτόρου ή και έξω από αυτό και συνέκλιναν ακριβώς στη Βορειοανατολική Αυλή πριν απομακρυνθούν προς τα ΝΑ (Πλάτων 1974: 76, 87, 186, 207-209, Cadogan 1976: 126, Preziosi 1983: 141-142).

Στη ΒΑ γωνία της αυλής κατέληγε ο κλιμακωτός, πλακόστρωτος και στεγασμένος διάδρομος της ΒΑ εισόδου, που αν και όχι υπερυψωμένος, ήταν όμως κτισμένος με ορθογώνιες πλάκες άλλου είδους και χρώματος. Δευτερεύουσα στενή είσοδος υπήρχε και στη ΒΔ πλευρά της, που κλείστηκε μάλλον σε μεταγενέστερη φάση. Η ΝΔ γωνία της έβλεπε στον πλατύ πλακόστρωτο διάδρομο στη ΒΑ γωνία της Κεντρικής Αυλής, ενώ τη νότια πρόσοψή της αποτελούσε ο Β τοίχος της αίθουσας της Κυκλικής Δεξαμενής. Όλοι οι τοίχοι περί τη Βορειοανατολική Αυλή ήταν με πελεκητούς πωρόλιθους.

Η ευρύχωρη αυτή υπαίθρια έκταση ήταν στην ουσία ο προθάλαμος του ανακτόρου γι' αυτούς που εισέρχονταν από την πλευρά του λιμανιού. Συνιστούσε, επομένως, το «πρόσωπό» του προς τον εξωτερικό κόσμο γι' αυτό και οι προσόψεις της είναι ιδιαίτερα φροντισμένες. Εδώ θα έφταναν οι ξένοι έμποροι και απεσταλμένοι, πριν μπουν στο ανάκτορο, καθώς και τα εμπορεύματα και τα άλλα προϊόντα εισαγωγής, εξαγωγής ή αναδιανομής. Η αυλή παρείχε άφθονο φως και αέρα στις πτέρυγες και τις αίθουσες που την περιβάλλουν μέσω ποικίλων ανοιγμάτων, παραθύρων κ.λπ. στο ισόγειο και στον όροφό τους. Θα ήταν, επίσης, για τους ενοίκους αλλά και το άλλο προσωπικό που θα διέμενε ή θα εργαζόταν στο ανάκτορο χώρος ξεκούρασης και επικοινωνίας μεταξύ τους.

Στην κατάληξη της «Οδού Λιμένος», Δ της Βορειοανατολικής Εισόδου, ένας υπαίθριος πλακόστρωτος χώρος, κατέληγε στην πρώτη φάση του ανακτόρου σε κεκλιμένο επίπεδο (ράμπα) προς τη Βορειοανατολική Αυλή. Η περιοχή προς τα Β του πλακόστρωτου, προς το ΒΑ λόφο, ήταν ανηφορική και ανδηρωτή. Ο πλακόστρωτος δρόμος που κατέληγε εκεί διέθετε τμήμα με διαφορετικές πλάκες

κοκκινωπού χρώματος. Στην τελευταία φάση ζωής του ανακτόρου, μετά τη δημιουργία της ΒΑ εισόδου με την επιβλητική πρόσοψη κτίστηκε ένας αναλημματικός τοίχος, παράλληλος με την «Οδό Λιμένος». Το τμήμα με τα παλαιότερα άνθηρα είχε φυτευτεί με άνθη, σύμφωνα με τον ανασκαφέα που βλέπει κηπάρια να πλαισιώνουν τη μικρή πλατεία εκεί. Στην επίχωση του δρόμου βρέθηκαν λίθινα αγγεία, μια σφραγίδα από σαρδόνυχα με παράσταση βουκρανίου πάνω σε βωμό με κλαδιά. Επίσης, λίγα άωτα κύπελλα, όστρακα αβαφών αγγείων, ένας πυρήνας μετεωρίτη λίθου, χάλκινη αγκιστροειδής ακμή και δύο τεμάχια πήλινης καμένης πινακίδας που όμως δεν έφεραν σημεία γραφής (Πλάτων 1970: 153, 1974: 78-80).

Αυτός ο χώρος αποτελούσε την αρχική διαμόρφωση της Βορειοανατολική Εισόδου προς το ανάκτορο όπου κατέληγαν άνθρωποι και προϊόντα από το λιμάνι. Οι διαφορετικού χρώματος πλάκες στο μεσαίο τμήμα της οδού θα έδειχναν και τη διαδρομή στους επισκέπτες. Αν και οι πλάκες αυτές δεν ήταν υπερυψωμένες, όπως οι πομπικοί δρόμοι, οδηγούσαν ωστόσο στην κύρια είσοδο του συγκροτήματος, όπως στην περίπτωση του ανακτόρου των Μαλίων. Δεν αποκλείουν, επίσης, και κάποιες τελετές εκεί - π.χ. τελετουργικές προσφορές ή/και σπονδές, πριν την είσοδο στον χώρο του ανακτόρου.

Μικρός πλακόστρωτος χώρος υπήρχε πέρα από τη ΒΑ γωνία της Δυτικής Αυλής και στα ΝΔ του «Βορειοδυτικού Κτηρίου», έξω από το ΒΔ τμήμα του ανακτόρου. Αποτελούσε ίσως τμήμα του ανώτερου ανδρήρου της αρχικής φάσης της Δυτικής Αυλής, που παρέμεινε σε λειτουργία και αποκόπηκε με τη προσθήκη τοίχου από πελεκητούς πωρόλιθους στα Δ. Δημιουργήθηκε έτσι μια μικρή εξωτερική αυλή που περιβαλλόταν από ισχυρούς τοίχους. Ένας αποχετευτικός αγωγός διέτρεχε τη Β πλευρά της, ενώ στη ΒΑ γωνία της κατέληγε μία στενωπός ανάμεσα στο «Βορειοδυτικό Κτήριο» και εκείνο του «Κτηρίου Άνω Διαμερίσματος Μαγειρείου» (Πλάτων 1974: 87).

Συνιστούσε αρχικά αναπόσπαστο τμήμα της Δυτικής Αυλής αφού έδινε πρόσβαση προς τον ΒΔ τομέα της πόλης μέσω κλιμακωτής ανόδου. Αργότερα απόκτησε τον πιο πρακτικό ρόλο να παρέχει φωτισμό και αερισμό στα τμήματα των μεγάλων κτηρίων που την περιέβαλλαν («Βορειοδυτικό Κτήριο», «Κτήριο Άνω Διαμερίσματος Μαγειρείου», ΒΔ αποθήκες ανακτόρου): ίσως μέσω παραθύρων

στους άνω ορόφους τους. Ο αποχετευτικός αγωγός στόχευε στην απορροή των ομβρίων υδάτων από τις οροφές των εν λόγω κτηρίων.

Η Αυλή ανατολικά της Βορειοανατολικής Εισόδου ήταν ακανόνιστα πολυγωνική και οριζόταν στα Β από τοίχο περιβόλου, παράλληλου με το οδόστρωμα της «Οδού Λιμένος» (Εικ. 44). Θα πρέπει να δημιουργήθηκε κατά την πρώτη φάση της Νεοανακτορικής περιόδου. Είχε είσοδο από ένα άνοιγμα πλάι στην Α παραστάδα του πυλώνα της ΒΑ Εισόδου και περιλάμβανε μικρές, κοινόχρηστες κατά τον ανασκαφέα, δομές. Πρώτον, μια εστία από πλακοειδείς λίθους στη ΝΔ γωνία του, πάνω στην οποία περισυλλέχθηκαν μαγειρικά σκεύη από τη φάση της τελικής καταστροφής. Βορειότερα, πλάι στον Α τοίχο του πυλώνα της εισόδου, αποκαλύφθηκε αποθήτης, κατασκευασμένος πρόχειρα από μικρούς λίθους. Στις επιχώσεις του βρέθηκε ποσότητα άωτων κωνικών κυπέλλων, λοπαδίων και μικρών πρόχων. Ένα δωμάτιο ακανόνιστου τραπεζοειδούς σχήματος με είσοδο στα Α του έβλεπε προς τον υπαίθριο χώρο και είχε πιθανόν κάποια εργαστηριακή χρήση. Στα Β του τελευταίου βρισκόταν ένα μικρό τετράγωνο κτίσμα, μάλλον αποχωρητήριο. Ανατολικά αυτού και του εργαστηρίου υπήρχε άλλος υπαίθριος χώρος που περιβαλλόταν από τοίχους και έχει χαρακτηριστεί εργαστηριακός χώρος λιθοξόου λόγω των πολυάριθμων πρισματικών κομματιών στεατίτη, των θραυσμάτων κυάνου (Iapis lazuli) και μερικών χάλκινων μικροεργαλείων που απέδωσε (Πλάτων 1970: 153-156, 1971: 201-204, 1974: 187-188).

Η Αυλή πλάι στη Βορειοανατολική Είσοδο ήταν επομένως στην τελική φάση του ανακτόρου ένας κοινόχρηστος χώρος στάσης για όσους έφταναν στο ανάκτορο, όσο και χώρος εργασίας κάποιων ειδικευμένων τεχνιτών. Πρόκειται ίσως για ένα παράρτημα του ανακτόρου με κύριο προορισμό την παραγωγή ειδικών αντικειμένων που θα διαχειρίζονταν οι ένοικοί του.

Στην πρώτη φάση του ανακτόρου ο χώρος είχε διαφορετική διαμόρφωση: ήταν πλακόστρωτος, διέθετε θρανίο πλάι στον τοίχο στα Β - παράλληλα με τον δρόμο - και ήταν κλειστός από τα Δ με ένα κάθετο τοίχο. Στις κατώτερες επιχώσεις του βρέθηκαν μερικά κομμάτια από τράπεζες προσφορών από κονίαμα με γραπτές ταινίες. Σε συνδυασμό με το θρανίο, τα θραύσματα κωνικών κυπέλλων, λοπαδίων και μικρών πρόχων που περιείχαν, θα μπορούσαν να φιλοξενούν κάποιες τελετουργίες που περιλάμβαναν σπονδές. Επρόκειτο δηλαδή για έναν ιερό χώρο

από όπου περνούσαν ή/και σταματούσαν οι πομπές από τον ιερό χώρο του ανακτόρου. Συγχρόνως θα μπορούσε να συνιστά τόπο υποδοχής, στάσης και ανάπαυσης ξένων και ντόπιων που εισέρχονταν από την πλευρά της θάλασσας.

Μπροστά στη ΝΔ πρόσοψη του ανακτόρου μια σχετικά μεγάλη αδόμητη υπαίθρια έκταση περικλείεται από τραπεζιόσχημο περίβολο, με δύο εισόδους: μια στο ΒΔ τμήμα της έκτασης και ήταν σε επικοινωνία με το Ν τμήμα της Δυτικής Αυλής, και μια στα ΒΑ, σε επικοινωνία με διάδρομο προσπέλασης στα Ν του ανακτόρου και τη ΝΔ είσοδο στην Κεντρική Αυλή.

Η μόνη ερμηνευτική υπόθεση για τη χρήση του χώρου αυτού, για τον οποίο ελλείπουν οι ενδείξεις, είναι ότι πρόκειται για κήπο, ίσως φυτεμένο με δέντρα και λουλούδια (οπωρόκηπο) (Πλάτων 1974: 245, 1979: 283-288) - όπως εικάζεται και για τον ΒΑ υπαίθριο χώρο των Μαλίων (2.3.10), που περιβάλλεται και αυτός από χαμηλό τοίχο. Όπως στις περισσότερες ανάλογες περιπτώσεις, ωστόσο, τα επιχειρήματα προέρχονται κυρίως από τις αρνητικές ενδείξεις παρά από συναφή ευρήματα. Τέτοιες απόψεις ενισχύουν έμμεσα οι μεμονωμένες τοιχογραφίες, με κιονωτά άνδηρα που διακοσμούνται με ανθοδοχεία και λουλούδια, όσο, επίσης, και μερικά αγγεία με οπή στον πυθμένα που έχουν ερμηνευθεί ως γλάστρες - τέτοια έχουν βρεθεί και στη Ζάκρο, όχι όμως στον εν λόγω χώρο.

Ο χώρος αυτός, μολοντί αδόμητος, εγγράφεται στο ανακτορικό συγκρότημα, καθώς είναι περικλειστος και σε ένα βαθμό ελεγχόμενος με τις μικρές εισόδους-εξόδους που διαθέτει. Συνιστούσε εξάλλου, όπως προαναφέρθηκε, τη μόνη δίοδο προσπέλασης από τη Δυτική Αυλή προς το ανάκτορο και εξυπηρετούσε κατά τον ανασκαφέα υπηρεσιακές ανάγκες (Πλάτων 1974: 80). Θα αποτελούσε, λοιπόν, έναν ευχάριστο «καλλωπισμένο» χώρο αναψυχής και ξεκούρασης με θέα τη θάλασσα για τους ενοίκους, τους εργαζόμενους και κάθε εισερχόμενο στο ανάκτορο (Πλάτων 1974: 83). Επιπλέον, ήταν η βασική ζώνη επικοινωνίας του εργαστηριακού συγκροτήματος του ΝΔ τομέα - που κατέλαβε τμήμα της Δυτικής Αυλής στην τελική φάση - με την πόλη αλλά και το ίδιο το ανάκτορο. Ενδέχεται, επομένως, να φιλοξενούσε προσωρινά και πρώτες ύλες και τελικά προϊόντα, ως βοηθητικός χώρος του εργαστηρίου, που εξειδικευόταν ίσως, κατά τον ανασκαφέα, στη βαφή υφασμάτων (Πλάτων 1974: 88-90).

Στη Δ πλαγιά του λόφου του Αγίου Αντωνίου (ΝΔ λόφος), κάτω από το ομώνυμο εκκλησάκι αποκαλύφθηκαν τρία διαδοχικά άνδηρα που σχημάτιζαν αντίστοιχους υπαίθριους χώρους με προσανατολισμό από Β προς Ν (Εικ. 45). Η διαμόρφωσή τους ανάγεται στη ΜΜ ΙΙΒ-ΥΜ ΙΑ περίοδο κατασκευής του ανακτόρου. Το μεσαίο άνδηρο είχε διαστάσεις 12,60Χ4,85μ., και οριζόταν από όλες τις πλευρές από τοίχους κυκλώπειας κατασκευής - με ακανόνιστους μεγάλους λίθους. Από τις επιχώσεις συλλέχθηκαν όστρακα από άνωτα κωνικά κύπελλα, κιάθια, τριποδικές χύτρες, αμφορείς και πρόχους. Επίσης, αρκετά οστά ζώων και θαλασσινά όστρεα, ένας τρίτωνας, τμήμα λεπίδας οψιανού, υφαντικά βάρη. Καθαρίστηκε εξάλλου και μία εστία, που περιείχε στάχτες, κάρβουνα, ίχνη φωτιάς και τμήμα ενός ζωόμορφου ειδωλίου.

Στις επιχώσεις του ανώτερου ανδρήρου βρέθηκαν πολλά όστρεα από πορφύρες, ανάλογοι τύποι αγγείων με αυτούς από το μεσαίο άνδηρο με, επιπλέον, όστρακα από κάδους, πιθαμφορείς και πίθους, καθώς και μικρογραφικά αγγεία, θραύσματα ζωόμορφων ειδωλίων, τμήμα κισήρεως (ελαφρόπετρα), κομμάτια οψιανού και ένα υφαντικό βάρος. Επίσης, πολλά ακέραια κωνικά κύπελλα και οστά ζώων, κάτω από ένα λιθοσωρό. Τέλος, από το κατώτερο άνδηρο προήλθαν και πάλι τέτοια αγγεία μικρού και μεγάλου μεγέθους, καθώς και ένα υφαντικό βάρος και ένα κομμάτι πήλινου αντικειμένου - ίσως από ζεύγος κεράτων καθοσιώσεως (Πλάτων 1990: 439, 1991: 256-259).

Τα ευρήματα στηρίζουν μια λατρευτική χρήση του κλιμακωτού υπαίθριου χώρου, με τελετουργικά γεύματα, όπως δείχνουν τα σκεύη, τα οστά ζώων και τα όστρεα, όσο και τα άλλα τελετουργικά αντικείμενα. Αυτό ενισχύεται από το γεγονός ότι στο γειτονικό Κτήριο Ν της Οικίας Β βρέθηκαν τρία κομμάτια λίθινων αμφικωνικών κυπέλλων του τύπου εκείνων της «ιερής κοινωνίας», κομμάτια από αρκετές τριποδικές τράπεζες προσφορών ορθογώνιου τύπου και ένας εντυπωσιακός αριθμός οστρέων και χερσαίων μαλακίων (κοχλιών), που του προσδίδουν σημαντικό ρόλο στη λατρεία, η οποία θα σχετιζόταν με την ύπαρξη ενός ιερού στην κορυφή του εν λόγω λόφου (Πλάτων 1991: 439).

2.3.3 Πετράς

Το μεγάλο κτηριακό συγκρότημα της μινωικής πόλης στον Πετρά έξω από τη Σητεία είναι ανακτορικού τύπου, με αναλογίες με εκείνα στην Κνωσό, τη Φαιστό, τα

Μάλια κ.ά. (Rehak, Younger 1998: 100, 101, 102, 103-104, Tsiropoulou 1999: 847-855, 2002: 133-144, Μαντζουράνη 2002: 162-164, Tsiropoulou 2003: 44-51, 2012: 45-56). Οικοδομήθηκε τη ΜΜ ΙΙΑ και καταστράφηκε για πρώτη φορά στα τέλη περίπου της ΜΜ ΙΙΒ περιόδου. Κτίστηκε εκ νέου την ΥΜ ΙΑ ακολουθώντας παρόμοιο σχέδιο και ξανακαταστράφηκε στο τέλος εκείνης της περιόδου (**Εικ. 46**). Στην αρχή της ΥΜ ΙΒ ανακατασκευάζεται με κάποιες διαφοροποιήσεις, πριν καταστραφεί οριστικά στα τέλη της ίδιας περιόδου, όπως όλα σχεδόν τα μινωικά ανάκτορα, οι επαύλεις και οι οικισμοί με εξαίρεση την Κνωσό. Οι υπαίθριοι χώροι του συγκροτήματος είναι τέσσερις με προεξάρχουσα την κεντρική αυλή.

Η κεντρική αυλή στην Παλαιοανακτορική και τις αρχές της Νεοανακτορικής περιόδου (ΜΜ ΙΙΑ-ΥΜ ΙΑ) είχε διαστάσεις 17,6Χ7,6μ., προσανατολισμό από Β προς Ν, με ελαφριά απόκλιση προς τα ΒΑ και ήταν στρωμένη με καλής ποιότητας λευκωπό κονίαμα (πάχους 6-7εκ.), με υπόστρωμα από μικρά βότσαλα (Tsiropoulou 2007: 49-59). Πήλινος αγωγός σχήματος U για την απομάκρυνση των ομβρίων υδάτων την διατρέχει κάτω από το δάπεδο παράλληλα με το Β τμήμα της Δ πρόσοψης. Καταλήγει σε λίθινο στέλεχος και απορροή ίδιου σχήματος, πέρα από τη μνημειακή κλίμακα στο ΒΔ της άκρο. Από το ίδιο σημείο της Δ πρόσοψης εκκινεί και ένας δεύτερος λαξευτός στο βράχο αγωγός ομβρίων που καλύπτεται με πλάκες, διασχίζει εγκάρσια την αυλή σε αμβλεία γωνία με τον προηγούμενο και οδηγεί Α, έξω από τον μεγάλο αναλημματικό τοίχο του Α ανδρήρου του κτηρίου (Tsiropoulou 1999: 849)

Κατά την Παλαιοανακτορική και την πρώιμη Νεοανακτορική περίοδο ιδιαίτερο ρόλο στη λειτουργία της αυλής παίζει καταρχήν η μνημειακή κλίμακα στη ΒΔ πλευρά. Έχει πλάτος 4,1μ., είναι πλακόστρωτη και κονιαμένη, και αποτελούσε την κύρια διάβαση και την είσοδο από την πλευρά της πόλης. Σημαντικό ήταν, επίσης, το ορθογώνιο δωμάτιο στη ΒΑ πλευρά της αυλής: πιθανόν ένα σημείο ελέγχου της εισόδου, στάσης και προσωρινής ανάπαυσης των επισκεπτών. Στο στρώμα καταστροφής που κάλυπτε το πλατύσκαλο της κλίμακας και το δωμάτιο ελέγχου, βρέθηκαν πολυάριθμα κωνικά κύπελλα, πιθανόν κατάλοιπα από θρησκευτικές τελετουργίες υποδοχής αλλά και συμβολικής φιλοξενίας των εισερχομένων στο κτήριο (Tsiropoulou 2003: 49, Tsiropoulou 2007: 56).

Αποκαλύφθηκαν συγκεκριμένα περίπου 691 κωνικά κύπελλα, ακέραια και αποσπασματικά, και περίπου 8531 θραύσματα άλλων ανάλογων. Επίσης, αρκετά όστρακα ημισφαιρικών κυπέλλων, 12 μόνωτα σφαιρικά κύπελλα με γραπτή διακόσμηση, 3 κύπελλα με ευθέα τοιχώματα, κύπελλο με πόδι, τέσσερις κάλαθοι, μικρό λυχνάρι, τέσσερις φιάλες. Τέλος, υπήρχαν κομμάτια δύο αμφορέων, ενός μικρού κραυευτή, δύο μικρών πιθαμφορέων, τριών χυτρών, μιας πρόχου και ενός χωνιού. Η προέλευση των ευρημάτων αυτών από τον όροφο προτείνει ένα δωμάτιο τελετών πάνω από τη σκάλα και το δωμάτιο ελέγχου - για συμπόσια, παρασκευή και κατανάλωση τροφής κ.λπ. από όσους επισκέπτονταν το κτήριο και για ντόπιους επίσημους αξιωματούχους, π.χ. ενοίκους του κτηρίου, στους οποίους πιθανόν ανήκε η διακοσμημένη κεραμική (Tsiroroulou 2007: 56-58).

Κατά τη δεύτερη Νεοανακτορική φάση, την ΥΜ ΙΒ περίοδο, το κτήριο γνώρισε κάποιες μετατροπές όπως η μετασκευή της κεντρικής αυλής, στο Α ήμισυ της οποίας διαμορφώθηκε μια σχετικά βαθειά στοά (πλάτους 4,8μ.), με εναλλασσόμενες βάσεις κίωνων και πεσσών. Έτσι, η ανοικτή αυλή είχε διαστάσεις 14,6Χ5,1μ. και δάπεδο από λευκωπό κονίαμα κατώτερης ποιότητας από εκείνο της προηγούμενης περιόδου με ρηχά αυλάκια απορροής ομβρίων, διαμορφωμένα πάνω σε αυτό. Στην ίδια θέση και πορεία με τους παλαιότερους αγωγούς, κάνουν χρήση και των πρώιμων εκρών, της λίθινης και της πήλινης αντίστοιχα. Μετά την κατάργηση της μνημειακής κλίμακας και του δωματίου ελέγχου της εισόδου, η Β πλευρά της αυλής με τη βοήθεια ενός κίονα και ενός χαμηλού τοιχίσκου για τη στήριξη κιονοστοιχίας μετατρέπεται και αυτή σε στεγασμένο χώρο ίδιου πλάτους με την Α στοά, με συνέπεια η τελευταία να αποκτήσει σχήμα L.

Η ανασκαφέας θεωρεί τη στοά παράρτημα της κεντρικής αυλής, ως μια ισόγεια ημιπαιθρία προέκτασή της. Το μεγάλο σχετικά βάθος της συνηγορεί στην υπόθεση αυτή (Tsiroroulou 2007: 54). Στη ΝΑ γωνία της αυλής μεγάλος πίθος με εγχάρακτη επιγραφή σε Γραμμική Α στο χείλος δείχνει, σε συνδυασμό με τη γενικότερη αύξηση των αποθηκευτικών χώρων στο τότε κτήριο, την ανάγκη των ενοίκων για μεγαλύτερη ποσότητα προϊόντων και για πλεόνασμα, στο πλαίσιο μιας περιόδου αστάθειας, ανασφάλειας και ανησυχίας (Tsiroroulou 2012: 54-55). Ο ενεπίγραφος πίθος θα είχε και έναν άλλο, πιο πρακτικό λόγο, πιθανόν για τη συλλογή των ομβρίων από την οροφή της στοάς (Tsiroroulou 2007: 58).

Πιο ρηχή στεγασμένη διαμόρφωση, ως προέκταση της Α στοάς, αποκτά την ΥΜ ΙΒ και το Ν τμήμα της αυλής. Από εδώ υπάρχει πρόσβαση προς πλακόστρωτο δωμάτιο στα ΝΔ του κτηρίου, το μοναδικό αυτής της περιόδου, ίσως προθάλαμο ενός μικρού δυτικότερου δωματίου, με μάλλον λατρευτική χρήση - απέδωσε κομμάτια τράπεζας προσφορών από ασβεστοκονίαμα. Κατά την Παλαιοανακτορική εποχή στη θέση του προαναφερόμενου χώρου και στο Ν τμήμα της αυλής (Τσιροπούλου 1999: 850-851) υπήρχε δωμάτιο με επίχριστο θρανίο και ορθοστάτες, ίσως ένα ιερό σε άμεση επικοινωνία με την κεντρική αυλή. Κατά την ανασκαφέα, η ΥΜ ΙΒ διαμόρφωση αυτή (η στέγασση του τμήματος της αυλής και η πλακόστρωση του δωματίου) δείχνει ότι οι χώροι αυτοί ίσως εξακολούθησαν να έχουν λατρευτική χρήση, παρόλο που δεν απέδωσαν σχετικά κινητά ευρήματα (Τσιροπούλου 2003: 46, Τσιροπούλου 2007: 53-54).

Σημαντική για το ρόλο της κεντρικής αυλής είναι και η μνημειακή είσοδος στη ΝΑ γωνία της στοάς, με βαθμίδες από μεγάλους κυβόλιθους και πλακόστρωτο το κατώτερο τμήμα της, φανερώνοντας μια αλλαγή τότε στο σύστημα κυκλοφορίας και επικοινωνίας του κτηρίου με τον οικισμό (Τσιροπούλου 1999: 852-853). Είναι ταπεινότερης κατασκευής από εκείνη της προηγούμενης περιόδου και διαθέτει κλίμακα ανόδου στον όροφο που θα υπήρχε σε αυτή την πλευρά του κτηρίου (Τσιροπούλου 2003: 45). Η φροντισμένη της ωστόσο διαμόρφωση και όσα προαναφέρθηκαν (δημιουργία της στοάς, του επιχρισμένου δαπέδου της, των αγωγών και της στεγασμένης Ν εισόδου στο προθάλαμο του ιερού(;) δείχνουν ότι η κεντρική αυλή ήταν ακόμη και τη σύντομη αυτή περίοδο σημαντική για τη λειτουργία του κτηρίου, που θα πρέπει να ήταν σε μεγάλο βαθμό τελετουργική.

Δρώμενα στην αυλή αλλά και σε άλλους χώρους του κτηρίου (ιερά ή επίσημες αίθουσες στον όροφο) θα γίνονταν σε διαφορετικές περιστάσεις και εποχές του χρόνου. Θα τα παρακολουθούσε μεγάλος αριθμός ανθρώπων, που όταν χρειαζόταν θα προφυλάσσονταν στη στοά από τη ζέστη και τον ήλιο ή τη βροχή. Δεν πρέπει όμως να μας διαφεύγει ότι ιδιαίτερη σημασία αυτή την εποχή αποκτά και ο αποθηκευτικός χαρακτήρας του κτηρίου (Τσιροπούλου 1999: 852-853, Τσιροπούλου 2012: 54-55), και κατά συνέπεια ο ρόλος της αυλής στη διακίνηση, κυκλοφορία και προσωρινή εναπόθεση των προϊόντων ή των πρώτων υλών.

Υπαίθριος φαίνεται ο χώρος πέρα από τη Δ πτέρυγα του κτηριακού συγκροτήματος, η συνεχής όμως χρήση του δεν άφησε παρά μόνο κάποια υπολείμματα πλακόστρωτου. Επέιχε πιθανόν τη θέση Δυτικής Αυλής, ήδη από την πρώτη οικοδομική φάση, που εκτεινόταν από τη ΒΔ είσοδο έως τη ΝΔ γωνία του κτηρίου (Tsiropoulou 1999: 851, Παπατσαρούχα 1999: 12). Πριν την τελική δημοσίευση της ανασκαφής, δεν μπορούμε ωστόσο να μιλήσουμε με ασφάλεια για τη χρήση της. Το μικρό τμήμα πλακόστρωτου που διασώθηκε δεν αποκλείει έναν εκτεταμένο υπαίθριο χώρο συναθροίσεων, μια Δυτική Αυλή.

Στα ΝΔ του κτηρίου, υπήρχε μάλλον ένας υπαίθριος χώρος χωρίς κτίσματα, κάτω από το ψηλότερο πλάτωμα (άνδηρο), εκεί όπου υπήρχε ένα διώροφο κτίσμα με εργαστηριακές δραστηριότητες (λιθοτεχνίας ίσως), παράρτημα πιθανόν του ανακτορικού κτηρίου. Ο ανοικτός χώρος ανάμεσα στο κεντρικό κτήριο με αυλή και στο διώροφο κτίσμα έχει ερμηνευθεί ως κήπος του συγκροτήματος (Tsiropoulou 2012: 55).

Στα Α της κεντρικής αυλής και της μετέπειτα στοάς διανοιγόταν φαίνεται ένας σχεδόν ορθογώνιος υπαίθριος χώρος. Τον διέσχιζε εγκάρσια ο λαξευτός αγωγός της κεντρικής αυλής και, μολονότι ανασκάφηκε μέχρι το επίπεδο του φυσικού βράχου, δεν απέδωσε κάποιο ενδεικτικό της χρήσης του εύρημα της Παλαιοανακτορικής ούτε της Νεοανακτορικής περιόδου (Tsiropoulou 1999: 849, 2003: 45, 2012: 55). Εκεί εντοπίστηκαν μόνο λαξευτές αβαθείς, σχεδόν κυκλικές ΠΜ ΙΒ κοιλότητες (γούρνες) και ρηγά αυλάκια που επικοινωνούσαν με αυτές. Πρόκειται μάλλον για υπαίθριες κατασκευές που σχετίζονταν με τη βαφή του μαλλιού, σε μια περιοχή χωρίς επιχώσεις της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ. λόγω των αλληπάλληλων παρεμβάσεων σε μεταγενέστερες περιόδους.

2.3.4 Μακρύγιαλος

Το κτηριακό συγκρότημα στη θέση «Πλακάκια» του Μακρύγιαλου Ιεράπετρας στην Α Κρήτη, έχει θεμελιωθεί στο κεκλιμένο ισόπεδο ενός βραχώδους λόφου, σε μικρή απόσταση από τη Ν ακτή του νησιού. Οικοδομήθηκε στις αρχές της ΥΜ ΙΒ, καταστράφηκε και εγκαταλείφθηκε στο τέλος της ίδιας περιόδου. Διαθέτει Κεντρική Αυλή και μερικά άλλα ανακτορικά χαρακτηριστικά και κατατάσσεται με δυσκολία σε μια από τις γνωστές κατηγορίες των μεγάλων οικιών, των λεγόμενων «επαύλεων» - ο ανασκαφέας την αποκαλεί «ιερή έπαυλη» (Εικ. 47), για παράδειγμα

έχει περισσότερους υπαίθριους χώρους σε σύγκριση με αυτές θυμίζοντας ένα ανάκτορο σε μικρογραφία. (*Aerial Atlas*: 172-174, Davaras 1997: 117-119, Driessen, Mac Donald 1997: 221-222, Μαντζουράνη 2002: 160-161).

Η Κεντρική Αυλή συνιστά τον κυριότερο ανοικτό χώρο του κτηρίου. Είναι ορθογώνια, με τον μακρύ άξονα προσανατολισμένο και έχει διαστάσεις 12,5Χ6μ. - είναι περίπου 4 φορές μικρότερη από αυτήν του ανακτόρου της Κνωσού. Δάπεδό της είχε τον ισοπεδωμένο βράχο ή το πατημένο χώμα. Διέθετε στοές με πεσσούς από ωμές πλίνθους που πατούσαν σε ακανόνιστες λίθινες βάσεις (5 ή 6 στη Β και 5 στη Α πλευρά) κατά μήκος της Β και του Β τμήματος της Α πλευράς. Στο μέσον της Β πλευράς, στον άξονα της Δ εισόδου προς την αυλή υπήρχε κτιστός, ορθογώνιος βωμός με διαστάσεις 1,80Χ0,70μ., διαβρωμένος. Ενώ απέναντί του στα Δ, ένα μεγάλο θρανίο διέτρεχε την εξωτερική πλευρά του Δωματίου 7 (Davaras 1997: 119-121).

Στα Ν η αυλή έκλεινε από τοίχο με εξωτερική οδόντωση. Στα Β πλαισιωνόταν από τους Χώρους 4-5 που διέθεταν πολύθυρα, είσοδο προς τις Δ αποθήκες 7-9 (Hitchcock 2000: 113), και έδιναν πρόσβαση στους Χώρους 10-11. Ο πρώτος από αυτούς έχει θεωρηθεί βάσει των κινητών ευρημάτων και της πλακόστρωσής του αίθουσα συσσιτίων, καθώς και πρόσβαση στον όροφο. Στα ΒΔ της αυλής, πίσω από τη στοά, υπήρχε η μεγαλύτερη Αίθουσα 16 με κεντρικό κίονα, που είχε αρχικά θεωρηθεί Αίθουσα Συμποσίων ο ανασκαφέας, κατά αναλογία προς τα ανάκτορα, με βοηθητικό χώρο μαγειρείου το Δωμάτιο 17 στα Ν (Davaras 1997: 117-119). Στα ΝΑ υπήρχε ακόμη μια μεγάλη ανοικτή δίοδος προς την Κεντρική Αυλή από τον ανοικτό χώρο που αποκαλείται Ανατολική Αυλή (βλ. παρακάτω). Η πρόσβαση προς την Κεντρική Αυλή, μπορούσε να γίνει, επίσης, μέσω μιας διαδρομής από τα Δωμάτια 18-19. Στο ΝΔ τμήμα της αυλής βρισκόταν το Δωμάτιο 22, με ελεύθερο τοιχίσκο στο μέσον που το διαιρούσε σε δύο μέρη: δύο θρανία ακουμπούσαν στις πλευρές του και δύο άλλα υπήρχαν εξωτερικά, εκατέρωθεν της εισόδου του δωματίου (Davaras 1997: 124).

Όπως και για τα άλλα ανακτορικά κτήρια, η Κεντρική Αυλή θα συνιστούσε τον βασικό πυρήνα και τον προορισμό του συγκροτήματος: τον χώρο συγκέντρωσης όσων συμμετείχαν σε θρησκευτικές και άλλες εορταστικές τελετές-θυσίες, πομπές, χορούς, αγωνίσματα, συσσίτια και συμπόσια. Αυτό δείχνουν ο βωμός στα ΒΔ και το

θρανίο απέναντί του, ίσως για την απόθεση προσφορών, οι χώροι συμποσίου (το Δωμάτιο 10 ή/και η Αίθουσα 16), καθώς και το ιερό με τα εσωτερικά και εξωτερικά θρανία (το μεγάλο Δωμάτιο 22) - από τα δεύτερα θα μπορούσε κανείς να παρακολουθεί τα δρώμενα στην αυλή (Davaras 1997: 124-125, 126-134).

Στα ΒΔ των Αποθηκών είχε διαμορφωθεί ακόμη ένας ανοικτός χώρος, η Δυτική Αυλή ή Βορειοδυτική Αυλή, αφού στην πραγματικότητα καταλαμβάνει μόνο τμήμα της Δ πτέρυγας, που έχει καταστραφεί αρκετά από την εντατική σύγχρονη άρση (Davaras 1997: 121-122).

Βλέπει στη Δ πρόσοψη του συγκροτήματος, που σώζει μόνο μια σειρά αδρά πελεκημένων λίθων από την κρηπίδα της. Παρουσιάζει όμως το γνωστό σύστημα εσοχών ή εξοχών και κλείνει τις αποθήκες για τα αγροτικά προϊόντα που κάλυπταν τις ανάγκες των χρηστών του οικοδομήματος. Εικάζεται, επομένως, ότι και αυτή η αυλή θα μπορούσε να εξυπηρετεί πρακτικές αλλά και τελετουργικές ανάγκες, όπως οι αντίστοιχες των ανακτόρων.

Ακόμη μια μεγάλη υπαίθρια αδόμητη έκταση με περίβολο ανοιγόταν στο Α τμήμα του κτηρίου. Οι καταστροφές των τοίχων και στις τρεις πλευρές της δεν επιτρέπουν να καθοριστούν οι διαστάσεις της - ίσως προσέγγιζε εκείνες της «Αγοράς» των Μαλίων (περίπου 30μ.(Α-Δ)Χ40μ.(Β-Ν). Θα μπορούσε ωστόσο να έχει τη θέση Ανατολικής Αυλής. Η πρόσβαση σε αυτήν γινόταν από την ιδιόμορφη Β είσοδο, την κύρια είσοδο στο συγκρότημα. Γενικότερα, η πρόσβαση στο κτήριο ήταν δαιδαλώδης και έδινε την εντύπωση λαβυρίνθου (Davaras 1997: 122-123).

Παρά την απουσία πληροφοριών η αυλή αυτή θα μπορούσε να φιλοξενήσει μεγάλο αριθμό ανθρώπων και από την ευρύτερη περιοχή που θα συμμετείχαν σε τελετουργικά δρώμενα στην έπαυλη. Θα αποτελούσε επίσης χώρο για τη στάση και ξεκούραση των ζώων και προσωρινής απόθεσης προϊόντων που προορίζονταν για το κτήριο. Η θλαστή διαδρομή που θα ακολουθούσαν οι επισκέπτες με τελικό προορισμό την Κεντρική Αυλή θα αποτελούσε και αυτή κάποιο είδος μύησης πριν την ενσωμάτωσή τους στον χώρο και στις εκεί τελετουργίες, που γίνονταν στο συγκρότημα. Με βάση τις κατά προσέγγιση διαστάσεις της αυλής και τη μέριμνα για την κατασκευή ισχυρού περιβόλου σε αυτήν ο ανασκαφέας υπαινίσσεται μάλλον ότι στην Ανατολική Αυλή ενδέχεται να γίνονταν τα ταυροκαθάψια και οι άλλοι

αγώνες με τους ταύρους, στην κατεύθυνση της υπόθεσης του Graham (Davaras 1997: 122-123).

Για πιο πρακτικές ανάγκες των χρηστών του κτηρίου, στο Β τμήμα της αυλής θα γινόταν η τροφοδοσία με αγαθά που έφθαναν από την περιοχή του λιμανιού. Εκεί θα μπορούσαν ακόμη να ξεκουράζονται οι κάτοικοι και οι προσφέροντες υπηρεσίες στο κτήριο. Ενώ από την κύρια Δ είσοδο με το πρόπυλο θα γινόταν η υποδοχή των επισκεπτών και εν γένει των εισερχομένων στο κτήριο.

2.3.5 Μόχλος

Η νησίδα του Μόχλου βρίσκεται πολύ κοντά στην ακτή της ΒΑ Κρήτης, στον κόλπο του Μιραμπέλλου. Εκεί έχει έρθει στο φως μεγάλο μέρος του παλαιονακτορικού νεκροταφείου (Μαντζουράνη 2002: 155-156, Soles, Davaras 2010: 2-3) αλλά και οικισμός με συνεχή κατοίκηση από την Προανακτορική έως την ΥΜ ΙΒ περίοδο, και ανιχνεύονται επίσης οικιστικά κατάλοιπα της ΥΜ ΙΙΙ, αλλά και της Ελληνιστικής περιόδου (Soles 2010: 333). Περιλαμβάνει οικίες και κομμάτια του οδικού δικτύου, που ανήκουν στην ΥΜ ΙΒ και βρίσκονται κυρίως στο προστατευμένο από τους Β ανέμους Ν τμήμα του νησιού (**Εικ. 48**).

Πολύ κοντά στην ακτή βρίσκεται ο ανοικτός χώρος που σχηματίζεται στα Α-ΝΑ του Κτηρίου C1, προς το C5, (Soles, Davaras 1992: 434-439). Έχει ακανόνιστα ορθογώνιο σχήμα, πλάτος 4μ. και καλύπτει δύο διαδοχικά άνδηρα για να ανταπεξέλθει στην απότομη κλίση. Στα πλακοστρωμένα αυτά άνδηρα βλέπουν οι αντικριστές εισοδοί των κτηρίων που προαναφέρθηκαν. Στις επιχώσεις του ανοικτού χώρου, πεσμένα από τον όροφο του C1 εντοπίστηκαν ένας λύχνος από σερπεντινίτη και μια τετράεδρη σφραγίδα από στεατίτη.

Πρόκειται για μια μικρή πλατεία ανάμεσα στις δύο οικίες, σε μία διεύρυνση του δρόμου που συνέχιζε Β: έναν κοινόχρηστο χώρο οικοτεχνικής εργασίας και συναναστροφής ανάμεσά τους, μπροστά μάλιστα στην μικρή παραλία που έβλεπε στον ισθμό που σχηματιζόταν με την απέναντι ακτή. Η Οικία C1 ανήκε με βεβαιότητα σε κάποιο οικονομικά σημαντικό μέλος της κοινότητας, όπως δείχνει η επιμέλεια της εξωτερικής πελεκητής του τοιχοδομίας, η εσωτερική διαρρύθμιση, η εκλεπτυσμένη κεραμική και η σφραγίδα από στεατίτη.

Υπαίθριος ήταν ο χώρος στα Ν-ΝΑ και σε τμήμα στα ΝΔ του Κτηρίου Β2: του μεγαλύτερου και πιο κεντρικού κτίσματος της πόλης με διοικητικό και θρησκευτικό

χαρακτήρα (Soles, Davaras 1996: 184, Soles 2002: 123, 129). Πρόκειται για αυλή σε τεχνητό άνδηρο, ανάμεσα στις δύο πτέρυγες του κτηρίου B2 (Brogan 2003: 214-215) (**Εικ. 49**). Ήταν στρωμένη με πλάκες από ιώδεις και πρασινωπούς σχιστόλιθους και κυανούς ασβεστόλιθους (σιδερόπετρες).

Στη ΝΑ πλευρά του ανδρήρου, μπροστά από τη ΝΑ πτέρυγα του κτηρίου όπου βρίσκεται η κρύπτη με τους πεσσούς, υπάρχει ένα χαμηλό θρανίο-κρηπίδα, ύψους 0,70μ., με κατεύθυνση από Α προς Δ. Πάνω του βρέθηκαν σπαράγματα λευκού ασβεστοκονιάματος ενώ αμέσως στα Ν του απλωνόταν η πλακόστρωτη έκταση έως το Κτήριο Β1, χαμηλότερα στα Ν. Μια ασβεστολιθική πλάκα του δαπέδου ήταν κέρνος. Πάνω στο θρανίο και προς τα Β και στο δάπεδο της αυλής βρέθηκε μεγάλη ποσότητα κωνικών κυπέλλων, πολλά με καμένη πρόχυση εν είδει μυκτήρα λύχνου. Αρκετά θα προέρχονταν από ιερό στον όροφο της ΝΔ πτέρυγας, πολλά όμως βρέθηκαν στη θέση τους πάνω στο θρανίο-κρηπίδα (Soles, Davaras 1996: 191). Στη ΝΑ γωνία της ΝΔ πτέρυγας του κτηρίου υπήρχε ένα ορθογώνιο βάθρο - μάλλον ένας βωμός - πάνω από θεμέλια προανακτορικών τοίχων (Soles 2010: 334).

Στη συνέχεια της πλακόστρωτης αυλής-ανδρήρου, εμπρός και χαμηλότερα από τη ΝΔ πτέρυγα του Κτηρίου Β2, διαμορφώνονταν τρεις πλακόστρωτες βαθμίδες-θρανία σε υπαίθριο ιερό, που χαρακτηρίζεται «Θεατρικός Χώρος» (Soles, Davaras 2010: 2-3) (**Εικ. 50**). Εκεί οδηγούσε από τον δρόμο, με κατεύθυνση από Β προς Ν, μια ανηφορική επίσης πλακόστρωτη ράμπα που διέτρεχε τη Ν και τη Δ πλευρά του ανδρήρου (Soles 2010: 333). Εστία υπήρχε στο μέσον περίπου του ανοικτού αυτού χώρου που τον περιέβαλαν θεμέλια MM IIIB τοίχων. Γύρω της βρέθηκαν μαγειρικά σκεύη (χύτρες και πινάκια), οστά αιγοπροβάτων και χοίρων, και άλλα υπολείμματα χλωρίδας και πανίδας (Soles 2009: 10, 2010: 332). Επίσης, τα σκελετικά κατάλοιπα δύο ατόμων, μερικά πάνω στις βαθμίδες. Ένα κρανίο χωρίς την κάτω γνάθο είχε βρεθεί παλαιότερα μαζί με μια πρόχου, στο υπόγειο δωμάτιο της ΝΔ πτέρυγας αμέσως Β του ίδιου υπαίθριου χώρου (Soles, Davaras 1996: 194).

Η ανοικτή έκταση μπροστά από το Κτήριο Β2, που αποτελούσε και το ιερό της πολίχνης του Μόχλου, συνιστά επομένως χώρο θρησκευτικών τελετουργιών (Soles 2010: 331) - ίσως τελετές προσφορών, πομπές που θα κατέληγαν μπροστά στις δύο πτέρυγες του Κτηρίου, τελετουργικούς χορούς. Αυτές θα είχαν ως αποδέκτες: είτε τη θεότητα (ή τις θεότητες) που λατρεύονταν στη ΝΑ πτέρυγα (βλ.

το τμήμα γυναικείου ειδωλίου και το θραύσμα πήλινου ομοιώματος πλοίου που βρέθηκαν στην κρύπτη πεσσών πεσμένα από το ιερό του πρώτου ορόφου) είτε τους προγόνους που θα λατρεύονταν στο υπαίθριο ιερό μπροστά στη ΝΔ πτέρυγα (Soles 2010: 331-333). Οι λατρευτικές δραστηριότητες θα συμπεριλάμβαναν συσσίτια και συμπόσια, αν κρίνει κανείς από τα εκεί υπολείμματα και τα αγγεία φαγητού. Θα τις παρακολουθούσαν και από τις βαθμίδες-θρανία του διαμορφωμένου «Θεατρικού Χώρου». Κάποιες θα λάμβαναν χώρα τη νύχτα, όπως δείχνουν τα κύπελλα με πρόχυση-λύχνοι.

Υπαίθριος χώρος με μορφή ανδρήρου χωρίς κτίσματα βρίσκεται και στο βόρειο τμήμα του οικισμού, ανάμεσα στο Ιερό με Θρανίο και στην Οικία C10, στη Ν πλευρά ενός από τους κυριότερους δρόμους της πόλης (Soles, Davaras 2013: 15). Εκείνου που ξεκινά από την παραλία και βαίνει από Β προς Ν, αλλάζει διαδοχικά η πορεία του και ακολουθεί διεύθυνση από Α προς τα Δ. Στο αδόμητο άνδηρο οδηγούσε μια ανηφορική στενωπός κάθετη προς το δρόμο. Η μόνη κατασκευή εκεί είναι ένα επίμηκες, παράλληλο προς το δρόμο θρανίο.

Ο χώρος αυτός βρίσκεται δίπλα στο Ιερό με το Θρανίο και θα ήταν κατάλληλος για στάση και ξεκούραση των λατρευτών και εν γένει περαστικών στην περιοχή που θα κατέληγαν στο ιερό. Εδώ θα μπορούσε να σταθεί και το πλήθος που θα συμμετείχε στις πομπές, ώστε να αποφεύγεται ο συνωστισμός. Ήταν μάλλον, επίσης, χώρος αναψυχής, σχεδόν στο υψηλότερο σημείο του μικρού νησιού και με ωραία θέα προς τις απέναντι ακτές για τους κατοίκους, τους προσκυνητές του ιερού και τους επισκέπτες.

Λίγο πιο ψηλά από την απόληξη της κύριας οδού της πόλης σχηματίζεται μια μεγάλη ορθογώνια, αδόμητη περιοχή, με δάπεδο εν μέρει πλακόστρωτο και εν μέρει από τον φυσικό βράχο (Soles, Davaras 2013: 15-16). Στην ίδια κατάληξη του δρόμου συμβάλλει ακόμη μια κάθετη οδός που ανεβαίνει από τα Ν. Περιλαμβάνει έναν ορθογώνιο περικλειστο χώρο, στρωμένο με ακανόνιστες πλάκες, δύο υψηλούς τοίχους με κρηπίδα από αργολιθοδομή και πλίνθινη ανωδομή στη Ν και τη Δ και δύο δωμάτια στη Β και την Α του πλευρά. Μερικές πλάκες του δαπέδου του περικλειστού υπαίθριου αυτού χώρου ήταν κέρνοι. Θραύσματα πέντε έως έξι πίθων (και μιας μόνο βάσης), καμένες πλίνθοι, τεμάχια ξυλανθράκων και ίχνη καύσης προήλθαν από το δάπεδο του χώρου αυτού, στην επίχωση του ανδρήρου και τις

επιχώσεις της κλιτύος του λόφου. Τα δύο δωμάτια δεν απέδωσαν καθόλου ευρήματα. Από απανθρακωμένα φύλλα ελιάς στο εσωτερικό των πίθων και στην επίχωση του ανδρήρου, οι ανασκαφείς εικάζουν ότι δενδρύλλια ελιάς θα ήταν φυτεμένα μέσα στα αγγεία και τοποθετημένα περιμετρικά στους τοίχους του υπαίθριου χώρου - περιμένοντας ίσως τη μεταφύτευσή τους αλλού; Το αρχιτεκτονικό αυτό σύνολο ενδέχεται να ανήκει, επομένως, σε ένα τέμενος με ελαιόδεντρα που φύτεωναν καταρχήν μέσα σε πίθους. Τα κτίσματα γύρω του θα ήταν χώροι του τεμένους ανάλογοι με αυτούς που απεικονίζονται σε χρυσά σφραγιστικά δαχτυλίδια. Πρόκειται, κατά τους ανασκαφείς, για ένα είδος προσομοίωσης των ιερών κορυφής, όπου συνδυάζονται οι υπαίθριοι και οι κλειστοί χώροι, που έχουν μεταφερθεί και προσαρμοστεί στο αστικό περιβάλλον του Μόχλου.

Σε μια τέτοια περίπτωση, ο περίκλειστος χώρος του τεμένους θα φιλοξενούσε θρησκευτικές τελετουργίες για τη λατρεία της γυναικείας θεότητας της φύσης, όπως οι προσφορές (βλ. τους κέρνους) αλλά και η φροντίδα των ιερών δένδρων. Στον δε ανοικτό χώρο θα κατέληγαν πομπές από τις δύο κατευθύνσεις των οδών που συμβάλλουν εκεί, ίσως και χοροί ή άλλες τελετές με ποικίλα δρώμενα.

2.3.6 Ψείρα

Τα οικιστικά κατάλοιπα της μικρής μινωικής πόλης στη νησίδα της Ψείρας, απέναντι από τη Β ακτή της Α Κρήτης, στον κόλπο του Μιραμπέλλου, ήρθαν στο φως στις αρχές του 20^{ού} αιώνα κατά τις ανασκαφές του R. Seager και χρονολογούνται στην ΥΜ ΙΑ και ΥΜ ΙΒ περίοδο. Όπως μαρτυρούν τα ταφικά κατάλοιπα στο νησί, η εκεί κατοίκηση, μόνιμη ή εποχιακή, άρχισε την Τελική Νεολιθική περίοδο. Έως τη ΜΜ η εγκατάσταση θα πρέπει να είχε την έκταση ενός μικρού χωριού (Betancourt 1995: 163, Betancourt, Davaras 1999: xx) (Εικ. 51). Με βάση τη χρονολόγηση του οδικού δικτύου ο νεοανακτορικός οικισμός ιδρύθηκε μάλλον τη ΜΜ ΙΙΙ-πρώιμη ΥΜ ΙΑ περίοδο. Στο τέλος της ΥΜ ΙΑ καταστράφηκε και ανοικοδομήθηκε την ΥΜ ΙΒ, όταν ξανακαταστράφηκε και εγκαταλείφθηκε (Betancourt, Davaras 2001: 65). Περιορισμένη ΥΜ ΙΙΙΒ επανεγκατάσταση διαπιστώνεται σε ένα τμήμα του οικισμού (Betancourt, Davaras 1999: xx).

Τον κυριότερο και μεγαλύτερο κοινόχρηστο υπαίθριο χώρο του πολίσματος αυτού αποτελεί η περιοχή BR, η λεγόμενη Πλατεία (Town Square). Βρίσκεται στο κέντρο του οικισμού, στο διάσελο της χερσονήσου, όπου αυτός απλώνεται. Έχει σχήμα ακανόνιστα τραπεζιόσχημο και διαστάσεις 20μ. μήκος, πλάτος από 11,5μ. (B πλευρά) έως 24,5μ. (στο μέσον του μήκους της) και 28μ. (στα N) (Εικ. 52). Το συνολικό εμβαδόν της είναι 410 τ.μ. Έχει δάπεδο τον φυσικό ασβεστολιθικό βράχο και σε κάποια τμήματα πατημένο χώμα ή ακανόνιστες πλάκες (Betancourt, Δαβάρας 1986: 197, Betancourt, Davaras 1999: 140). Οι σχισμές και κοιλότητες του βράχου ήταν γεμισμένες με χώμα. Ενώ στη N πλευρά του ο βράχος είχε αφεθεί φυσικός και ένα τμήμα του στα NA εξείχε κατά ένα περίπου μέτρο (Betancourt, Davaras 1999: 170).

Στα B της Πλατείας εκτεινόταν το μεγαλύτερο κτήριο του οικισμού, το Κτήριο της Πλατείας (Κτήριο BS/BV), που καταλάμβανε όλη τη B και τμήμα της A πλευράς της. Μεσολαβούσε κατόπιν στην A πρόσοψη της πλατείας μικρό κάθετο δρομάκι ανάμεσα στο προηγούμενο κτήριο και το κτίσμα BY καθώς οι δύο πτέρυγές του είχαν γωνιούμενη διάταξη (Εικ. 53). Στα N η Πλατεία ορίζεται από την εξοχή του βράχου και στα Δ από τα κτίσματα BN East, BW και BT. Εικάζεται ότι και στη N πλευρά της υπήρχαν κτήρια, που όμως κατέστρεψαν επεμβάσεις των βυζαντινών χρόνων. Από τη ΒΔ και τη ΝΔ γωνία της ξεκινούσαν δύο δρόμοι, ο Βόρειος Δρόμος και ο Νότιος Δρόμος της Πλατείας, που ακολουθούσαν το περίγραμμα της χερσονήσου και οδηγούσαν σε αντίστοιχες συνοικίες. Ενώ στη ΝΔ γωνία της κατέληγε η Μεγάλη Κλίμακα, ο βαθμιδωτός δρόμος που ανέβαινε από τον μικρό όρμο στο υψηλότερο σημείο στο κέντρο της χερσονήσου.

Στις σχισμές και στις κοιλότητες του βράχου στην Πλατεία βρέθηκαν λίγα κομμάτια αγγείων ΠΜ. Στη N απόληξη του Βόρειου Δρόμου της Πλατείας, εμπρός από τη N πρόσοψη του Κτηρίου BS/BV, βρέθηκε απόθεση κεραμικής και άλλων αντικειμένων, όπως θραύσματα από πήλινα ρυτά, όστρεο τρίτωννα, λίθινο «ποτήρι κοινωνίας» και εισηγμένη («εξωτική») κεραμική. Στην A πλευρά της Πλατείας, εμπρός από την πρόσοψη του κτίσματος BY και στον άξονα της N εισόδου του Κτηρίου BS/BV, μια λίθινη ακανόνιστα κυκλική, ασβεστολιθική πλάκα έφερε ρηχές λαξευμένες κοιλότητες (κέρνος), όχι όμως σε κυκλοτερή διάταξη. Σταθερές κατασκευές, οι οποίες σχετίζονται με την Πλατεία και το Κτήριο της Πλατείας

συνιστούν τρία σχετικά χαμηλά θρανία, δύο μπροστά στις αντίστοιχες εισόδους των πτερύγων του Κτηρίου, το τρίτο στην εξωτερική πλευρά του τοίχου της Ν εισόδου (Betancourt, Δαβάρας 1990: 21-23, Betancourt, Davaras 1999: 170-171).

Ο αριθμός των δωματίων (18 στο ισόγειο και άλλα τόσα στον όροφο), ο εξοπλισμός και τα ευρήματα προσδίδουν στο Κτήριο της Πλατείας σύνθετες λειτουργίες αποθήκευσης προϊόντων, μαγειρικής και υφαντικής, παραγωγής λίθινων αγγείων και σκευών αλλά και θρησκευτικής δραστηριότητας (Betancourt, Davaras 1998: 232-233). Στο Κτίσμα ΒΥ, πιο Ν, πολυάριθμα απολείσματα και κομμάτια εργαλείων από οψιανό δείχνουν ότι πρόκειται για εργαστήριο επεξεργασίας του υλικού αυτού και παραγωγής εργαλείων. Ενώ τα Κτίσματα ΒΝ East και ΒW είναι αυτόνομες οικίες που απέδωσαν σημαντικό αριθμό αποθηκευτικών αγγείων.

Η Πλατεία θεωρείται κεντρικός κόμβος του οικισμού, η ελεύθερη έκταση που συνιστούσε το κυρίαρχο στοιχείο του πολεοδομικού του ιστού (Betancourt, Davaras 1999: χxi, 169). Χώρος συγκεντρώσεων-συναθροίσεων της κοινότητας και των επισκεπτών της, φιλοξενούσε ποικίλες οικονομικές, βιοτεχνικές, αλλά και θρησκευτικές δραστηριότητες. Από εκεί ξεκινούσαν και εκεί κατέληγαν οι κυριότεροι δρόμοι του οικισμού (Betancourt, Davaras 1999: 170-171). Εκεί έφτανε και η Μεγάλη Κλίμακα, που συνέδεε την πολίχνη με τον όρμο και τον έξω κόσμο.

Στο Κτήριο της Πλατείας, αναγνωρίζονται, όπως προαναφέρθηκε, ασχολίες οικοτεχνικού αλλά και εξειδικευμένου χαρακτήρα, όπως η παρασκευή φαγητού, η υφαντική, η λιθοτεχνία γενικότερα αλλά και η κατασκευή λίθινων αγγείων - σε ποσότητες μάλιστα που ξεπερνούσαν τις ανάγκες ενός απλού νοικοκυριού. Κατασκευάζονταν, επίσης, αντικείμενα από χαλαζία και θαλασσινά όστρεα που δείχνουν τη συμβολή του Κτηρίου στην εμπορική παραγωγή που θα αποτελούσε τη βάση στην οικονομία της κοινότητας (Betancourt 1995: 164-165, Betancourt, Davaras 1998: 232-233, 1999: 170-171). Στον χώρο της Πλατείας θα συγκεντρώνονταν, επομένως, οι πρώτες ύλες και εκεί θα γινόταν η διακίνηση και η (ανα)διανομή τους στα νοικοκυριά του νησιού. Στα θρανία εμπρός από τις εισόδους του κτηρίου ενδέχεται, επομένως, να τοποθετούνται αντικείμενα ή να στέκονται να ξεκουραστούν ή να αναμείνουν τη σειρά τους, όσοι επισκέπτονταν το κτήριο για κάποιο σχετικό λόγο.

Η θέση του Κτηρίου στην πιο περίοπτη θέση της Πλατείας και οι δραστηριότητες σε αυτό, (βλ. τους εργαστηριακούς χώρους, τα δωμάτια αποθήκευσης, παρασκευής και προετοιμασίας τροφής κ.λπ.) θυμίζουν το ανακτορικό κτήριο και τη Δημόσια Αυλή-πλατεία των Γουρνιών (2.3.7) (Betancourt, Davaras 1998: 225, 2001: 88). Αναλόγως και στην Πλατεία της Ψείρας και στο εκεί Κτήριο αποδίδονται θρησκευτικές τελετουργίες και πομπές, συσσίτια και συμπόσια κ.λπ. (Betancourt, Davaras 2001: 88). Αυτό δείχνουν, κατά τον ανασκαφέα Κ. Δαβάρα, τα λατρευτικά αντικείμενα όπως οι ιδιόρρυθμες σέσουλες, ένα ιδιαίτερο πήλινο σκεύος, τρίπτυχης ή κυψέλης, ένας λίθινος λύχνος ή τράπεζα προσφορών με ψηλό, κιονωτό στέλεχος, ένας σφραγιδολίθος που απεικονίζει πλοίο και ένας πήλινος αγωγός νερού (Betancourt, Davaras 2001: 79-84). Τα τρία θρανία με την ασυνήθιστη διαμόρφωση μπροστά στις δύο εισόδους που έχουν μορφή προπύλου τονίζουν τη σπουδαιότητα και την ιερότητα του χώρου. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι σε αυτά τοποθετούνταν λατρευτικά σκεύη και προσφορές χωρίς να παραγνωρίζει την πρακτική τους χρήση ως καθισμάτων αναμονής και ανάπαυσης επισκεπτών και ενοίκων (Betancourt, Davaras 2001: 84-86). Την ύπαρξη ενός ιερού στο Κτήριο της Πλατείας δείχνουν ακριβώς τα τελετουργικά σκεύη (ρυτά, θραύσματα τριτώνων, «κύπελλο κοινωνίας»), που προέρχονται μάλλον από τον όροφό του (Betancourt, Davaras 1998: 221-222, 226). Θεωρεί επίσης ότι η παρουσία του κέρνου, δηλαδή της τράπεζας προσφορών, σε άμεση συνάφεια με την είσοδο ενισχύει την τελετουργική χρήση του χώρου (Betancourt, Davaras 1999: 169) - εάν δεν αποτελούσε αυτός επιδαπέδιο παιχνίδι για την ψυχαγωγία και τον ελεύθερο χρόνο. Ένα είδος «βαιτύλου» εκλαμβάνει, τέλος, τις υψηλές προεξοχές του βράχου (Betancourt, Davaras 1999: 167-169).

Τον οικονομικό ρόλο της Πλατείας δείχνει και ο μεγάλος αριθμός υφαντικών βαρών από το εκεί Κτήριο, όπου η παραγωγή υφασμάτων θα ήταν συστηματική (Betancourt 1995: 163, 165, Betancourt, Davaras 2001: 86-88). Επίσης, φιλοξενούσαν οικονομικές δραστηριότητες και άλλα κτίσματα γύρω από την Πλατεία (Betancourt, Davaras 1998: 222-223), όπως το Κτίσμα ΒΥ, ως εργαστήριο επεξεργασίας οψιανού και τα προϊόντα του πιθανόν διοχετεύονταν μέσω του εμπορίου σε άλλες περιοχές (Betancourt 1995: 165, Betancourt, Davaras 1999: 170). Αφού το μικρό αυτό νησί, ο οικισμός και το αγκυροβόλιό του αποτελούσαν ένα

«εμπορείο», δηλαδή εμπορικό σταθμό. Συνιστούσε, συγχρόνως, φυσικό καταφύγιο, ιδίως σε δύσκολες καιρικές συνθήκες για τον ελλιμενισμό των σκαφών που παρέπλεαν τη Β ακτή της Κρήτης. Επομένως, θα φιλοξενούσε οικονομικές δραστηριότητες αλλά και εμπόρους και άλλους επισκέπτες που θα σύχναζαν, μαζί με τους ντόπιους, στο κέντρο της κοινότητας, στην Πλατεία (Betancourt 1995: 164).

2.3.7 Γουρνιά

Η πόλη των Γουρνιών βρίσκεται στον μυχό του κόλπου του Μιραμπέλου, Δ του ισθμού της Ιεράπετρας. Έχει κτιστεί σε χαμηλό επιμήκη λόφο, πίσω από την παραλία και μια ενδιάμεση πεδινή έκταση. Εδώ αποκαλύφθηκε στις αρχές του 20^{ού} αιώνα από τη H. Boyd-Hawes μια μινωική εγκατάσταση, με ιδιωτικές οικίες που διαμορφώνουν ένα πυκνό οικιστικό ιστό, και εσωτερικό οδικό δίκτυο από ένα μεγάλο περιμετρικό δρόμο και άλλους μικρότερους (Εικ. 54). Στο πιο κεντρικό σημείο του οικισμού δεσπόζει ένα ισχυρό κτήριο με μεγάλη αυλή στα Ν, το ανάκτορο κατά την ανασκαφέα (Boyd-Hawes et al. 1908: 21-23, 25-26 - αλλά βλ. και Mc Enroe 2010: 90). Η περιοχή πρωτοκατοικήθηκε την ΠΜ ΙΙΙ περίοδο, έχει διάσπαρτα κατάλοιπα της ΜΜ περιόδου (Branigan 1997: 753), ενώ ο κύριος όγκος της ανήκει στην ΥΜ Ι και ΥΜ ΙΒ περίοδο, στο τέλος της οποίας καταστρέφεται. Ακολουθεί μια ΥΜ ΙΙΙ περιορισμένη επανεγκατάσταση πριν να εγκαταλειφθεί οριστικά (Preziosi 1983: 78-83, Μαντζουράνη 2002: 151-155, Mc Enroe 2010: 104-105, 113).

Ο μεγαλύτερος ανοικτός χώρος της μικρής αυτής πόλης είναι η αυλή στα Ν του μεγάλου κεντρικού κτηρίου-η Κεντρική Αυλή (Soles 1991: 20-22, 41-44, 45-54, 71-73, 2002: 123-132). Πρόκειται για έναν ακανόνιστο ορθογώνιο χώρο με τον μακρύ άξονα στην κατεύθυνση Β-Ν. Έχει: πλάτος 15,10μ. στα Β έως 16,80μ. στο μέσον και μήκος 29,64 έως 32,44μ. (Εικ. 55). Είναι στρωμένη με πλακαρές κροκάλες σε μικρό τμήμα της Δ της πλευράς και χαλικάσβεστο σε όλο το υπόλοιπο (Soles 1991: 19-21). Στη Β πλευρά της εκτείνεται η Ν πρόσοψη του κεντρικού κτηρίου - της έδρας του ηγεμόνα, με διοικητικές, οικονομικές και θρησκευτικές λειτουργίες. Ήταν ανοιχτή στα Ν, με ελεύθερες προσβάσεις από τα Δ και Α. Επομένως δημόσια, δηλαδή πλατεία (Boyd-Hawes et al. 1908: 20, Preziosi 1983: 79).

Στο μέσον της Ν πρόσοψης του κεντρικού κτηρίου βρισκόταν η κύρια είσοδος του, το μνημειακό Βόρειο Προστώο και μια γωνιούμενη κλίμακα με τρεις

πλατιές βαθμίδες (**Εικ. 56**). Σχηματιζόταν έτσι ένα είδος «Θεατρικού Χώρου» όπως αυτοί στα Β των Δυτικών Αυλών στην Κνωσό (2.3.13) και στη Φαιστό (2.3.16) (Graham 1969: 49, Hitchcock 2000: 71). Στο Β σκέλος της κλίμακας ανοιγόταν δωμάτιο, το οποίο αποτελούσε προθάλαμο προς μία σκάλα για τον όροφο του κτηρίου, και συγχρόνως θεωρείται ότι έπαιζε το ρόλο στεγασμένης εξέδρας που έβλεπε στην αυλή (Soles 1991: 54-55). Το Δωμάτιο 18 που έβλεπε στο Δ σκέλος της τρίβαθμης κλίμακας είχε διαστάσεις 3,72Χ5μ. και δάπεδο από ακανόνιστες ασβεστολιθικές πλάκες, ανάμεσά τους και μια τεράστια, ελλειπτική, μονολιθική (2,75Χ2,15Χ0,23μ.) με λοξή κυλινδρική διάτρηση και δύο ορθογώνια λαξεύματα-εντορμίες (Graham 1969: 49). Δ του χώρου αυτού βρέθηκε κέρνος με 32 κοιλότητες. Ενώ, από τις επιχώσεις του Βόρειου Προστώου προήλθε σπασμένο ζεύγος λίθινων κεράτων καθοσιώσεως (Hitchcock 2000: 71). Το σύνολο του Δωματίου 18 και του Δυτικού Προστώου προσλαμβάνεται ως ιερός χώρος (Soles 1991: 45-49). Το Δυτικό Προστώο βρίσκεται στα ΝΔ του Βόρειου αντίστοιχα. Είναι ακόμη ένας πλακόστρωτος χώρος, διαστάσεων 6,08Χ1,55-1,60μ., με δύο πεσσούς και μια γωνιούμενη παραστάδα και θεωρείται τριμερές ιερό που, μαζί με το Βόρειο Προστώο, έβλεπε στην πλατεία (Graham 1969: 49, Soles 1991: 42-44, Hitchcock 2000: 101, 104).

Νοτιότερα, κατά μήκος της Δ πλευράς της κεντρικής Αυλής υπήρχε μια μικρή τετράβαθμη κλίμακα και ακολουθούσαν οι Οικίες Ηα και Ηβ με πρόσοψη από πελεκητούς λίθους και επιχρισμένους τοίχους. Η πρώτη διέθετε δεξαμενή καθαρμών, η δεύτερη μια πλακόστρωτη αίθουσα και μια άλλη με θρανίο. Η πρόσβασή τους γινόταν από την πλατεία και είχαν πιθανόν ιδιαίτερες θρησκευτικές λειτουργίες, ως παραρτήματα του ανακτορικού κτηρίου (Soles 1991: 72-73, 2002: 125-126).

Στα συγκεντρωμένα ιερά στη ΒΔ και στη Δ πλευρά της πλατείας θα πραγματοποιούνταν τελετουργικές δράσεις, προσφορές και δεήσεις μετά από πομπές. Αυτό δείχνουν το ιερό με τον κέρνο στο δάπεδο (Δωμάτιο 18) και το τριμερές ιερό (Hitchcock 2000: 100-101, 104, 149). Τα τελετουργικά δρώμενα θα περιλάμβαναν χορούς προς τιμήν των θεοτήτων ή με την ευκαιρία άλλων εορταστικών εκδηλώσεων. Θα παρακολουθούσαν από πρόσωπα στην εξέδρα και τη βαθμιδωτή κλίμακα - ή τα ίδια θα παρουσιάζονταν στο πλήθος που ίσως

παρακολουθούσε από την πλατεία (Soles 1991: 71, Hitchcock 2000: 71, Soles 2002: 130-131, Driessen 2002: 9-10).

Ο Graham που υποστηρίζει ότι στις Κεντρικές Αυλές λάμβαναν χώρα τα διάφορα αγωνίσματα με τους ταύρους, θεωρεί ότι στη μεγάλη πλάκα με τις οπές στο δάπεδο του Δυτικού Προστώου γινόταν η θυσία του ταύρου μετά τα ταυροκαθάψια στην αυλή: το αίμα του ζώου θα έρεε έξω μέσω της διαμπερούς οπής (Graham 1969: 142, Gesell 1985: 30, Hitchcock 2000: 116). Η ελεύθερη πρόσβαση στην πλατεία από τη Δυτική Ανάβαση στα ΒΔ, την Ανατολική Ανάβαση στα ΒΑ και από τα Ν, δείχνει το συλλογικό χαρακτήρα των δράσεων σε αυτήν (Hitchcock 2000: 85-86). Τέτοιες δράσεις θα μπορούσαν να σχετίζονται με ανταλλαγές, ιδίως εμπορικές που θα περιλάμβαναν τη μεταφορά και συγκέντρωση προϊόντων και αγαθών (Boyd-Hawes et al. 1908: 25). Η κεντρική θέση της πλατείας παραπέμπει στον κομβικό της ρόλο για την κυκλοφορία και τις μετακινήσεις στην πόλη. Θα μπορούσε επίσης να φιλοξενεί μαζικά συσσίτια και τον ελεύθερο χρόνο των κατοίκων του οικισμού - ως χώρος συνάντησης, αναψυχής και κοινωνικοποίησης.

Η Νοτιοδυτική Αυλή, μια σχεδόν τετράγωνη υπαίθρια έκταση, στρωμένη με επίπεδες κροκάλες (Εικ. 57), σχηματίζεται στη ΝΔ γωνία του κεντρικού κτηρίου, ανάμεσα στη ΝΔ του πτέρυγα και στην Οικία ΕΙ. Η πτέρυγα αυτή και ο Α τοίχος της Οικίας αποτελούν ΥΜ ΙΒ προσθήκες. Χαρακτηριστική είναι μια κροκαλοπαγής πέτρα, με διαστάσεις 0,96Χ0,25Χ0,75μ., που είναι τοποθετημένη κατακόρυφα και στερεωμένη στο μέσον της αυλής ανάμεσα στους λίθους του πλακόστρωτου. Πρόκειται ίσως για «βαίτυλο», μια ανεικονική παράσταση θεότητας (Soles 1991: 49-50), που προϋπήρχε εκεί, πριν τις ανακατασκευές και τις προσθήκες της ΥΜ ΙΒ.

Σε πελεκητό ψαμμόλιθο της πρόσοψης της ΝΔ πτέρυγας είναι χαραγμένος ένας διπλός πέλεκυς, το μοναδικό τεκτονικό σημείο στον οικισμό (Boyd-Hawes et al. 1908: 25). Ενώ ανατολικότερα, κάτω από τον τοίχο του Δωματίου 13 του κεντρικού κτηρίου, υπάρχει ένας κυκλικός κέρνος με μεγαλύτερη βάθυνση στο μέσον. Από το Δωμάτιο 15 της ΝΔ προσθήκης ξεκινούσε πήλινος αγωγός ορθογώνιας διατομής που διασχίζει διαγώνια τον διάδρομο προς τη Δημόσια Αυλή (πλατεία). Περνούσε κάτω από τον Δ τοίχο με κατεύθυνση από ΝΑ προς ΒΔ και κατέληγε μάλλον εμπρός στον μεγάλο πλακοειδή λίθο-«βαίτυλο» στη μέση της ΝΔ Αυλής (Soles 1991: 36-37).

Ο υπαίθριος αυτός χώρος αποτελούσε μια μικρή πλατεία στη διασταύρωση των δρόμων που έρχονταν από τα ΝΔ, τα ΒΔ και από τη Δημόσια Αυλή. Είχε, επομένως, κομβικό ρόλο στην κυκλοφορία των κατοίκων και των επισκεπτών της πόλης και στην επικοινωνία ανάμεσα στις συνοικίες της και το κεντρικό κτήριο. Η ύπαρξή της ήταν μάλλον αναγκαία λόγω της στενότητας της περιοχής μεταξύ του κεντρικού κτηρίου και των Οικιών ΕΙ και Ηα, αφού θα διευκόλυνε καταρχήν την κυκλοφορία του αέρα και θα παρείχε φως σε αυτό του τμήμα του οικισμού. Θα αποτελούσε επίσης έναν πολυσύχναστο χώρο διάβασης προς την κύρια κεντρική είσοδο του ανακτορικού κτηρίου. Ενώ η κεντρική θέση που κατέχει ο «βαίτυλος» φανερώνει τον ιερό χαρακτήρα που είχε ο χώρος, σε συνδυασμό με τον κέρνο, αν αυτός θεωρηθεί τράπεζα προσφορών (Hitchcock 2000: 64, 149).

Όλα τα παρακείμενα Δωμάτια (13, 15, 16) της ΝΔ πτέρυγας του κεντρικού κτηρίου συναπαρτίζουν εξάλλου έναν ιερό χώρο, που προστέθηκε σκόπιμα την ΥΜ ΙΒ περίοδο, ώστε η λατρεία και οι δημόσιες τελετές να εξυπηρετούνται σε διαφορετικά μικρά ιερά του οικισμού (Soles 1991: 54, 71). Εκτός από τις στερεές προσφορές προς τον κέρνο, κάποιοι βλέπουν εκεί και υγρές προσφορές στον «βαίτυλο», τα υπολείμματα των οποίων απομακρύνονταν μέσω του αγωγού (Soles 1991: 52, 54, 71-72, Hitchcock 2000: 149). Η ιερότητα του συνόλου (Δωματίων 13, 15, 16 και ΝΔ Αυλής) ενισχύεται κατά τη γνώμη τους και από τον προσανατολισμό του λίθου (Α-Δ) σε συνδυασμό με το χάραγμα του ιερού συμβόλου του διπλού πέλεκυ στον εξωτερικό τοίχο του μεγάλου κτηρίου (Soles 1991: 37).

Το τμήμα του Περιφερειακού Δρόμου της πόλης που περνούσε μπροστά από τη δυτική είσοδο του κεντρικού κτηρίου στα Γουρνιά διευρυνόταν ώστε να δημιουργεί μια σχετικά μικρή ορθογώνια υπαίθρια έκταση, τη λεγόμενη Δυτική Αυλή. Έχει τον μακρύ άξονά της από Β προς Ν και διαστάσεις 15Χ5μ. Ήταν στρωμένη με πλακοειδείς κροκάλες όπως ο δρόμος (Hitchcock 2000: 64, 85-86). Στα Α έκλινε από τη Δ πρόσοψη του κεντρικού κτηρίου, που την ΥΜ ΙΒ επενδύθηκε με ξεστούς ψαμμόλιθους (αμμούδες). Ένα τμήμα της τελευταίας πατούσε σε ευθυντηρία από πελεκητούς λίθους που προεξείχαν ελαφρά σχηματίζοντας χαμηλό θρανίο και το άλλο σε σειρά από αργούς λίθους. Στο μέσον της Δ πλευράς ανοιγόταν η δευτερεύουσα είσοδος του ανακτορικού κτηρίου. Στην εσοχή που δημιουργείται στο Ν τμήμα της πρόσοψης θα υπήρχε παράθυρο στον όροφο, από

όπου γίνονταν οι τελετουργικές εμφανίσεις των ιερέων-ιερειών ή/και των θεϊκών συμβόλων προς τη Δυτική Αυλή (Graham 1969: 48, Hägg 1987: 132-133). Στις επιχώσεις της αυλής βρέθηκαν ένα λίθινο κωνικό ρυτό και δύο πήλινα σφραγίσματα με παράσταση ταυροκαθαψίων.

Στη Ν απόληξη της αυλής υπήρχαν δύο είσοδοι. Η Α οδηγούσε σε πλακόστρωτο στεγασμένο διάδρομο, τη συνέχεια της περιφερειακής οδού προς τη Νοτιοδυτική Αυλή του Βαιτύλου και τη Δημόσια Αυλή (Πλατεία) της πόλης, ακολουθώντας την οδοντωτή πρόσοψη του κεντρικού κτηρίου. Η Δ είσοδος οδηγούσε σε έναν επιμήκη διάδρομο στρωμένο με χαλικάσβεστο, που βρισκόταν σε κατώτερο επίπεδο από τον παρακείμενο εκείνο στα Α και κατέληγε και αυτός στη Νοτιοδυτική Αυλή (Soles 1991: 35-36).

Η Δυτική Αυλή είναι μια μικρή πλατεία, μικρογραφία των Δυτικών Αυλών των μεγάλων ανακτόρων (Preziosi 1983: 80). Εκεί οδηγεί από τον Β και τον Ν η Περιφερειακή Οδός της πόλης, μπροστά από τη δευτερεύουσα μεν, αλλά εξίσου σημαντική για τη λειτουργία του κεντρικού κτηρίου Δ του είσοδο. Παρέχει αέρα και φως στα δωμάτια του ορόφου που διέθεταν παράθυρα. Επιπλέον, πίσω από τη μεγαλοπρεπή Δ πρόσοψη, όπως διαμορφώθηκε την ΥΜ ΙΒ περίοδο, βρίσκονταν οι αποθήκες του κτηριακού συγκροτήματος, στην ίδια θέση και διάταξη με αυτές των ανακτόρων της Κνωσού (2.3.13) και των Μαλίων (2.3.10). Από εκεί θα εισέρχονταν προϊόντα και αγαθά και οι άνθρωποι που θα τα διαχειρίζονταν και θα τα διακινούσαν (Soles 1991: 70).

Από τη Δ πτέρυγα μέσω κλίμακας ανέβαινε, επίσης, κανείς στον όροφο του κτηρίου, όπου θα βρίσκονταν αίθουσες υποδοχής αλλά και ιερά, κατά αναλογία προς τα άλλα ανάκτορα (Graham 1969: 48) και σύμφωνα με τα ευρήματα από τις εκεί επιχώσεις. Από το παράθυρο του επιπέδου αυτού θα γίνονταν και οι τελετουργικές εμφανίσεις προς τους θεατές που, λόγω του περιορισμένου χώρου, δεν θα πρέπει ωστόσο να ήταν πολλοί (Soles 1991: 71). Στη Δυτική Αυλή θα συγκεντρώνονταν επίσης, σύμφωνα με κάποιους, κατά τις γιορτές και τις τελετές που θα είχαν σχέση με τη σοδειά, την αποθήκευση και μεταφορά των αγροτικών προϊόντων στο κεντρικό κτήριο. Η μνημειακή Δ πρόσοψη θα παρείχε το σκηνικό βάθος των εκδηλώσεων, όπως σε όλα τα ανάκτορα. Ενώ τον πλακόστρωτο διάδρομο από τη Δυτική προς τη Νοτιοδυτική και την Κεντρική Αυλή, θα

χρησιμοποιούσαν για τελετουργικές πομπές (Soles 1991: 71). Η Δυτική Αυλή είχε, επομένως, πρακτικό αλλά και σημαίνοντα θρησκευτικό χαρακτήρα για την πόλη.

Μικρός υπαίθριος χώρος ήταν πολύ πιθανόν διαμορφωμένος έξω από το Αστικό Ιερό που βρίσκεται στα Β του κεντρικού κτηρίου, στον Τομέα F της πόλης. Εκτείνεται στο κέντρο σχεδόν του πολεοδομικού ιστού, στη συμβολή δύο ανηφορικών δρόμων με κατεύθυνση Α-Δ (Boyd-Hawes et al. 1908: 26, Mc Enroe 2010: 111) (**Εικ. 58**). Ήταν μάλλον στρωμένος με κροκάλες και αποτελούσε μια διεύρυνση του σημείου σύγκλισης των δρόμων. Το εκεί ιερό ήταν μονόχωρο, ορθογώνιο στην κάτοψη με διαστάσεις 3Χ4μ., και είχε θρανίο στη Ν πλευρά του - ένα ανεξάρτητο κοινοτικό ιερό της ΥΜ ΙΙΙ, που καταστράφηκε στα τέλη της ΥΜ ΙΙΙΒ περιόδου. Απέδωσε ειδώλια και σκεύη λατρείας: η γνωστή «θεά με τα υψωμένα χέρια», κομμάτια άλλων ειδωλίων, τριποδική τράπεζα προσφορών, τρία σωληνωτά σκεύη με φίδια, δύο ομοιώματα πτηνών (Marinatos 1993: 222-223).

Παρά την όψιμη χρονολόγησή του πρόκειται για ένα σημαντικό ιερό που θα συνιστούσε παραδοσιακό τόπο λατρείας για τους κατοίκους, στο κεντρικότερο και υψηλότερο σημείο της πόλης, στη σύγκλιση δύο δρόμων που θα είχαν διαμορφωθεί ήδη την Παλαιοανακτορική εποχή, όπως μάλλον και η υπό μελέτη υπαίθρια έκταση (Boyd-Hawes et al. 1908: 21). Στον χώρο προϋπήρχε, επίσης, ιερό κτίσμα της Νεοανακτορικής περιόδου, το οποίο ίσως διαδέχθηκε (Driessen, Mac Donald 1997: 213, Driessen 2000: 89). Στη μικρή, λοιπόν, πλατεία θα κατευθύνονταν οι πομπές και θα συγκεντρώνονταν οι λίγοι, έστω πιστοί, για να τελέσουν τις ιεροπραξίες τους και να κομίσουν τις προσφορές τους στις θεότητες.

2.3.8 Σίσι

Σε απόσταση περίπου 3,5 χλμ. Α των Μαλίων τα τελευταία χρόνια ανασκάπτεται οικισμός στην κορυφή και στις πλαγιές λόφου πλάι στη θάλασσα, Α του σύγχρονου χωριού Σίσι. Η τελευταία φάση του χρονολογείται στην ΥΜΙΙΙ Α2-Β περίοδο αλλά η εγκατάσταση φαίνεται να υπήρχε σε όλη την Εποχή του Χαλκού (Driessen 2012b: 10). Στην αρχή της Νεοανακτορικής περιόδου (ΜΜ ΙΙΙ) θα πρέπει μάλιστα να ήταν για σύντομο διάστημα οχυρωμένη, όπως δείχνει μια μεγαλιθική κατασκευή-πύργος στη ΝΔ πλευρά του υψώματος (**Εικ. 59**). Κύρια περίοδος χρήσης και μεγαλύτερης έκτασης των κτισμάτων της είναι η Νεοανακτορική (Driessen 2012a: 21, 2012b: 29, Jusseret 2012: 142).

Σε άνδρηρο της ΝΑ κλιτύος του λόφου (Ανασκαφική Ζώνη 6) αποκαλύφθηκε το κτήριο F, με τελευταία περίοδο χρήσης του την ΥΜ ΙΙΙΑ2-Β περίοδο. Τη Νεοανακτορική εποχή ήταν οργανωμένο γύρω από μια κεντρική αυλή, προς την οποία έβλεπε ο μακρύς Δ τοίχος του κτηρίου (Driessen 2012a: 21) (Εικ. 60). Η αυλή είχε διαστάσεις 9,50-9,70Χ20μ. - είναι μικρότερη από την Κεντρική Αυλή της Ζάκρου(2.3.2.) (περ. 30Χ14μ.) αλλά σχεδόν διπλάσια από του Πετρά (2.3.3.) (Jusseret 2012: 152). Ήταν στρωμένη στο Α και Ν άκρο της με βότσαλα κυανού και λευκού χρώματος πάνω σε υπόστρωμα πηλού και ασβεστοκονιάματος (χαλικάσβεστος/tarazza), προκειμένου να προστατεύει από την υγρασία τα θεμέλια των προσόψεων (Jusseret 2012: 143-144). Νεοανακτορική κεραμική δείχνει την κατασκευή της αυλής τότε. Υπήρχαν μάλλον τρεις εισοδοί στον χώρο, δύο στη Β και μια στη ΝΑ πλευρά του. Η τελευταία οδηγούσε σε μια δίφυλλη θύρα, που ενδέχεται να άνοιγε προς μια κλίμακα (Driessen 2012b: 29). Στα ΒΑ της αυλής υπάρχει ορθογώνια κόγχη με εσωτερικές διαστάσεις 2,65Χ2,70μ. Στα Ν βλέπει προς την κορυφή της Ν πλευράς του ορεινού συμπλέγματος της Σελένας (Driessen 2012b: 31).

Σε επαφή με την Α πρόσοψη, δίπλα στην είσοδο του κτηρίου εγγράφει κτιστή πλατφόρμα, η ανώτερη πλάκα της οποίας φέρει περιμετρικές ρηχές κοιλότητες και βαθύτερες άλλες στο κέντρο, μάλλον έναν κέρνο. Κοιλότητες φέρουν οι λίθοι στη Β πρόσοψη της αυλής που βρίσκονται σε κάθετη γωνία προς τον εν λόγω κέρνο, σχηματίζοντας χαμηλό θρανίο - εκεί εντοπίστηκε και αποσπασματικό πινάκιο που σχετίζεται με τον κέρνο (Driessen 2012a: 22, Jusseret 2012: 143-144). Το θρανίο αποτελείται από επτά, μεσαίου μεγέθους, λίθους κυανού ασβεστόλιθου, πάνω στην επιφάνεια των οποίων υπάρχουν δώδεκα ωοειδείς κοιλότητες, με διαστάσεις που κυμαίνονται από 10-20 εκ. σε μήκος και 1-2 εκ. σε βάθος. Μερικοί λίθοι φέρουν από τρεις κοιλότητες (Jusseret 2012: 148). Εκτός από κωνικά κύπελλα και κύλικες ΥΜ ΙΙΙΑ2-Β στα ανώτερα στρώματα, ο κύριος όγκος της κεραμικής ανήκει στη ΜΜ ΙΙΙΒ ή την ΥΜ ΙΑ περίοδο. Πρόκειται κυρίως για κωνικά κύπελλα, φιάλες και ρυτά, που βρέθηκαν στο Δωμάτιο 6, το μεγαλύτερο του κτηρίου. Μια μεγάλη απόθεση νεοανακτορικών αγγείων-κυπέλλων, και ενός ρυτού ανάλογου με εκείνο από το ανάκτορο των Μαλίων, βρέθηκε και στο Δωμάτιο 6.9. Ενώ, κάτω από ένα τοίχο του δωματίου 6.1 αποκαλύφθηκε καλά κρυμμένο ένα όστρεο τρίτων, ίσως

από έναν αποθέτη (εγκαινίων;) για τον εξευμενισμό θεοτήτων των σεισμών (Driessen 2012a: 22, 2012b: 29, Jusseret 2012: 142, 145).

Τα παραπάνω αναφερόμενα προτείνουν την ύπαρξη μεγάλου κτηριακού συγκροτήματος με εσωτερική αυλή και στην εγκατάσταση που αποκαλύπτεται στο Σίσι. Αυτό δείχνουν ο προσανατολισμός (B-N) του μακρού άξονά της και τα κατασκευαστικά στοιχεία των τοίχων που την πλαισιώνουν - είναι κτισμένοι με λαξευμένους ασβεστόλιθους κυανού χρώματος. (Jusseret 2012: 144). Η σπουδαιότητα του κτηρίου ίσως υποδηλώνεται και από την εύρεση αποσπασματικών ειδωλίων μετανακτορικών χρόνων (πρωτογεωμετρικά ή γεωμετρικά) σε δωμάτιο δίπλα στην αυλή, πιθανόν ως ένδειξη λατρείας ή σεβασμού των προγόνων.

Η συνέχιση των ανασκαφών θα επιβεβαιώσει τη χρήση της εσωτερικής (κεντρικής;) αυλής στο Σίσι για ευρείες συναθροίσεις κατά τη διάρκεια κοινών συσσιτίων, συμποσίων και άλλων τελετουργιών (π.χ. σπονδές, προσφορές «απαρχών» στον κέρνο κ.λπ.), στις οποίες ίσως χρησιμοποιούνταν το θρανίο από λαξευτούς λίθους (με τις κοιλότητες) και η κόγχη στη ΒΑ γωνία (Driessen 2012b: 31).

2.3.9 Μύρτος-Πύργος

Ο μινωικός οικισμός στον Μύρτο-Πύργο, στα Ν παράλια της Α Κρήτης, πολύ κοντά στην Ιεράπετρα, είναι θεμελιωμένος σε έναν ψηλό λόφο που δεσπόζει της μικρής ομώνυμης κοιλάδας. Η εκεί κατοίκηση ξεκίνησε την Προανακτορική περίοδο (ΠΜ II) και συνεχίστηκε στους Παλαιοανακτορικούς και τους Νεοανακτορικούς χρόνους (**Εικ. 61**). Καταστράφηκε και εγκαταλείφθηκε οριστικά στα τέλη της ΥΜ ΙΒ, ενώ κάποια σποραδική εγκατάσταση μαρτυρείται την ΥΜ ΙΙΙΑ περίοδο (Cadogan 1978: 70, 1992: 202-209, 1997: 100).

Στην κορυφή του λόφου έχουν αποκαλυφθεί τα κατάλοιπα της έπαυλης της ΥΜ ΙΑ περιόδου, όπου βρίσκεται ο μοναδικός υπαίθριος χώρος του οικισμού. Πρόκειται για μια ορθογώνια αυλή, στρωμένη με ακανόνιστες πλάκες από ψαμμόλιθο (αμμούδα) στο ΝΔ τμήμα του συγκροτήματος, και ενός παραρτήματός του στα Β (Cadogan 1978: 76-81, 1997: 100-101). Διαμορφώθηκε την ΥΜ ΙΑ περίοδο στο υψηλότερο Δ άκρο του λόφου, στην κατάληξη μιας ανηφορικής, βαθμιδωτής οδού με κατεύθυνση από Α προς Δ. Σε όλη την έκτασή της αυτή διασχίζεται από

πομπικό δρόμο με ορθογώνιες ασβεστολιθικές πλάκες, που διατρέχει όλον τον υπαίθριο χώρο μπροστά από τη ΝΔ πρόσοψη του κτηρίου.

Στο ΝΔ άκρο της αυλής υπάρχει μια παλαιοανακτορική, κυκλική λιθόκτιστη δεξαμενή, διαμέτρου 2,50μ, και βάθους 3,50μ. περίπου, η οποία αχρηστεύθηκε και γέμισε με ποταμίσιες κροκάλες την ΥΜ ΙΑ περίοδο. Ενσωματώθηκε δε στον υπαίθριο χώρο - ίσως φυτεύτηκε με λουλούδια ή κάποιο δέντρο (Cadogan 1978: 74). Στα Β η αυλή πλαισιωνόταν, όπως προαναφέρθηκε, από τη ΝΔ πρόσοψη του κτηρίου που ήταν διαμορφωμένη ως αβαθής βεράντα με στοά, και δάπεδο από γυψόλιθο. Η στοά στηριζόταν σε πεσσό ανάμεσα σε δύο βάσεις κίωνων από βαθυκόκκινο ασβεστόλιθο και ίσως διέθετε εξώστη (ή βεράντα) στον όροφο.

Ο πομπικός δρόμος περνούσε μπροστά από τη βεράντα, ενώ οι ακανόνιστες πλάκες ανάμεσά τους ήταν και αυτές από εντυπωσιακό βαθυκόκκινο ασβεστόλιθο. Στα Α της αυλής υπήρχε η πρόσοψη του κτηρίου με τα δύο δωμάτια στο ισόγειο, είσοδο από τον πλακόστρωτο δρόμο στα Β και μάλλον όροφο. Αποτελούσε πιθανόν μια ξεχωριστή πτέρυγα-παράρτημα ή ιερό του συγκροτήματος (Cadogan 1976: 150). Την Α πλευρά της αυλής διέτρεχε βεράντα με ένα κίονα, που ίσως στήριζε μπαλκόνι, και χωριζόταν και αυτός από το δάπεδο της τελευταίας με βαθυκόκκινες πλάκες (Cadogan 1978: 77).

Ο χαρακτηρισμός Αυλή από τον ανασκαφέα υπαινίσσεται αποκλειστική χρήση του χώρου από τους ενοίκους του κτηρίου - κατά συνέπεια, ιδιωτική. Η πρόσβαση σε αυτήν, εντούτοις, είναι ελεύθερη από την πλακόστρωτη οδό στα ΒΑ, και προτείνει έναν μάλλον κοινόχρηστο ανοικτό σε όλους χώρο, ίσως μια πλατεία. Η απέραντη θέα από εκεί προς το Λιβυκό Πέλαγος την καθιστά θέση ιδανική για ξεκούραση και αναψυχή των μελών της κοινότητας τις ελεύθερες ώρες τους. Στις δύο μικρές στοές της δημιουργούνται υπόστεγα όπου θα προφυλάσσονταν από τις καιρικές συνθήκες. Πρόκειται για τον μόνο τόπο κοινωνικής συναναστροφής για τη μικρή αυτή κοινότητα με τις περιορισμένες ανοικτές εκτάσεις.

Ως κοινόχρηστη έκταση θα είχε φιλοξενήσει συγκεντρώσεις και κοινωνικές εκδηλώσεις, μάλλον και θρησκευτικές εορτές με χορούς, πομπές και άλλες ιεροπραξίες. Αυτό δείχνει το ιερό και ίσως ο χώρος φύλαξης ιερών σκευών που ο ανασκαφέας αναγνωρίζει στον όροφο - μάλλον πάνω από τους Χώρους 2 και 12 και τις αποθήκες 8-9 (Hitchcock 2000: 186). Αρκετά πολυτελή λίθινα σκεύη (τμήματα

ρυτών, αιγυπτιακών και άλλων αγγείων) και εν γένει τελετουργικά ευρήματα (π.χ. θαλάσσιοι τρίτωνες, μικροί τρίτωνες από φαγεντιανή, πήλινες σωληνωτές βάσεις για προσφορές κ.λπ.), πεσμένα στα δωμάτια αυτά ενισχύουν την υπόθεση των ιερών χώρων (Cadogan 1978: 77-80, 1981: 169-171, 1997: 101-102).

Η φροντισμένη εξάλλου κατασκευή του πομπικού δρόμου και η συμβολή τους στις μετακινήσεις των κατοίκων στη διάρκεια της νύχτας ή της βροχής δηλώνουν την τελετουργική τους χρήση. Οι πομπές θα κατέληγαν ίσως στη ΝΔ πρόσοψη της έπαυλης, στον τομέα δηλαδή με τον διοικητικό, οικονομικό, διαχειριστικό αλλά και θρησκευτικό ρόλο στον οικισμό (Cadogan 1978: 77, 1997: 101-102). Στη βεράντα θα μπορούσε, εντέλει, να εμφανίζεται ο τοπάρχης ή κάποιος ιερέας-ιέρεια (Hitchcock 2000: 106-107) ή να γίνονται δεκτοί επισκέπτες και απεσταλμένοι, ξένοι και κρητικοί, ίσως με ανταλλαγές δώρων ή/και των προϊόντων προς διακίνηση.

2.3.10 Μάλια

Το ανακτορικό συγκρότημα του ανακτόρου των Μαλίων κτίστηκε τη MM III/ΥΜ ΙΑ περίοδο, δέχτηκε επισκευές και μετατροπές την ΥΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ και καταστράφηκε στο τέλος της ΥΜ ΙΒ περιόδου (*Aerial Atlas* 1992: 178, Mc Enroe 2010: 82, Poursat 2010: 264-265). Ένα πρωιμότερο κτήριο με ανακτορικά χαρακτηριστικά είχε ιδρυθεί στο μεταίχμιο της MM ΙΑ και MM ΙΒ περιόδου (βλ. παραπάνω και παλαιοανακτορικό-2.2.1) (Poursat 2010: 261-262). Στη νεοανακτορική κάτοψή του διακρίνονται πέντε υπαίθριοι χώροι (**Εικ. 62**).

Η Κεντρική Αυλή του ανακτόρου είχε διαστάσεις 48Χ23μ. και δάπεδο από χαλικάσβεστο. Τομές που έγιναν κάτω από το δάπεδό της έδειξαν την αρχική παλαιοανακτορική της διαμόρφωση στο πλαίσιο του πρώτου ανακτορικού (βλ. 2.2.1) συγκροτήματος (Pelon, Andersen, Olivier 1980: 128-156, Van Effenterre 1980: 313-321). Στη Β πρόσοψή της σχηματιζόταν στοά με ξύλινους κίονες πάνω σε λίθινες βάσεις, που έκλινε Ν προς την αυλή με πλίνθινο τοιχάριο. Πιο φροντισμένη στοά με εναλλαγή πεσσών και κιόνων υπήρχε και στην Α πρόσοψη της αυλής και μάλλον έκλινε με κάποιο ξύλινο κιγκλίδωμα. Η Ν πρόσοψή της ήταν κτισμένη με συμπαγείς τοίχους με εσοχές και εξοχές και πιθανό υπερυψωμένο εξώστη, ανοικτό προς την αυλή που συνέχιζε το σύστημα με τις στοές και στη Ν πλευρά. Στη Δ, τέλος,

και συγκεκριμένα στο ΒΔ τμήμα ενός τοίχου διαμορφωνόταν μια στεγασμένη εξέδρα, η λεγόμενη «loggia».

Στη ΒΑ γωνία της αυλής μια μικρή έκταση πλακοστρωμένη με ακανόνιστες ασβεστολιθικές πλάκες, είχε καμπύλη εξωτερική πλευρά και μάλλον εξυπηρετούσε τη συχνή κυκλοφορία ανάμεσα στους χώρους αυτού του τμήματος του κτηρίου, για παράδειγμα την Αίθουσα Χ1 (Cadogan 1976: 116), όπου πιθανόν στεγάζονταν τα ζώα που προορίζονταν για θυσίες. Λίγο μεγαλύτερο πλακόστρωτο, με ελαφρά καμπύλη τη μια πλευρά, βρίσκεται μπροστά από τη Νοτιοανατολική Είσοδο προς το ανάκτορο, διευκολύνοντας την κίνηση σε αυτό το πολυσύχναστο μέρος, ιδίως τις βροχερές ημέρες όταν εδώ θα συσσωρεύονταν νερά ή/και λάσπες.

Στο μέσον της αυλής υπάρχει ένας τετράγωνος λάκκος με πλευρά 1,15 μ. και πλινθόκτιστα τοιχώματα. Στο εσωτερικό του είναι στερεωμένοι τέσσερις μικροί πλίνθινοι κύβοι και υπολείμματα άλλων δύο ακόμη. Περιείχε κάρβουνα και λίγα όστρακα και έφερε ίχνη φωτιάς. Πρόκειται μάλλον για λακκοειδή βωμό με εσχάρα (Cadogan 1976: 119, Van Effenterre 1980: 58-61, Preziosi 1983: 114-115, Gesell 1985: 30, *Aerial Atlas* 1992: 178).

Στη Δ πρόσοψη, αμέσως μετά τη Νότια Είσοδο προς την Κεντρική Αυλή, υπάρχει υπερυψωμένος με δύο βαθμίδες πλακόστρωτος χώρος με ενσωματωμένο στρογγυλό, μαρμάρινο κέρνο, με διάμετρο 0,87μ., και λειασμένη επιφάνεια με 34 κοιλότητες στην περιφέρεια και μια μεγαλύτερη στο κέντρο. Μια από τις περιφερειακές κοιλότητες ήταν μεγαλύτερη και είχε μορφή πρόχυσης. Πρόκειται μάλλον για τράπεζα προσφορών (κέρνο) (Cadogan 1976: 116, Gesell 1985: 19, *Aerial Atlas* 1992: 178), ίσως για τις «απαρχές» σπόρων, δημητριακών και καρπών (Αλεξίου 1964: 262). Στο Δ άκρο του λιθόστρωτου εξώστη υπήρχε χαμηλή κρηπίδα για την τοποθέτηση αναθημάτων και άλλων σκευών. Τα πλατιά και βαθιά σκαλοπάτια σε επαφή με το λιθόστρωτο εξώστη (loggia) θυμίζουν σε κάποιους τις βαθμίδες (εδώλια) «Θεατρικού Χώρου». Β της μεγάλης κλίμακας υπήρχε, όπως προαναφέρθηκε, υπερυψωμένος και στεγασμένος εξώστης (loggia).

Μπροστά από τον εξώστη αυτόν, μέσα στο χαλικάσβεστο δάπεδο της Αυλής, βρέθηκε σφαιρικός ασβεστόλιθος με κυκλική λαξευμένη κοιλότητα στην πάνω επιφάνειά του που ίσως σχετιζόταν με θυσίες και προσφορές (Van Effenterre 1980: 61-65) ή αποτελούσε βαίτυλο (Hitchcock 2000: 117, 149) - εάν δεν ήταν βλήμα

κανονιού ενετικών χρόνων (Cadogan 1976: 119). Αμέσως βορειότερα, κοντά στη ΒΔ γωνία της Αυλής ήταν ένας ορθογώνιος πλακόστρωτος χώρος, με τον μακρύ άξονά του λοξό σε σχέση με αυτόν της Αυλής. Μαζί με τη λίθινη σφαίρα και τον εξώστη ορίζουν μια περιοχή που σχετίζεται με τα δωμάτια ακριβώς βόρεια της loggia. Το σύνολο αυτό θα πρέπει να σχετίζεται με την τέλεση θυσιών και προσφορών (Cadogan 1976: 114), προπαντός σε συνδυασμό με τα ξίφη που βρέθηκαν σε γειτονικό της Αυλής δωμάτιο και αποτελούσαν «όπλα γοήτρου» που ίσως χρησιμοποιήθηκαν σε τελετουργικές θυσίες. Τέλος, μια μικρή τετράγωνη κατασκευή στη ΒΑ γωνία της Αυλής, δίπλα στον τελευταίο κίονα της στοάς, θα πρέπει να αποτελούσε βάθρο.

Η Κεντρική Αυλή των Μαλίων αποτελούσε τον βασικό κόμβο επικοινωνίας, κυκλοφορίας και κίνησης προς όλες τις πτέρυγες του ανακτόρου. Αυτό υποδηλώνεται και από τα λιθόστρωτα τμήματα στις εισόδους προς αυτήν. Συνιστούσε επιπλέον τον τόπο όπου λάμβαναν χώρα διάφορες εκδηλώσεις τελετουργικού χαρακτήρα με θρησκευτικό περιεχόμενο (Driessen 2002: 9-10).

Η ύπαρξη κιγκλιδωμάτων και διαχωριστικών τοιχίσκων στις στοές και το όχι πλακοστρωμένο δάπεδό της ενίσχυσαν την άποψη του Graham για τη χρήση της για τα ταυροκαθάψια (Graham 1969: 42, 73, 77, 1977: 68-70). Ο βωμός-εσχάρα στο κέντρο της αντιτίθεται όμως στην παραπάνω άποψη (Πλάτων 1972: 136-137, Hitchcock 2000: 117-118) και υπογραμμίζει τον τελετουργικό προορισμό της αυλής για την τέλεση θυσιών, ακόμη και έμπυρων αλλά και αιματηρών. Προσφορές όσων εισέρχονταν από τη Νότια Είσοδο, υποδεικνύουν και η λίθινη τράπεζα με τις κοιλότητες (κέρνος) και το θρανίο στη ΝΔ πλευρά της αυλής (Gesell 1985: 19).

Το ενδεχόμενο η υπερυψωμένη εξέδρα (loggia) με τις βαθμίδες στη Δ πρόσοψη και την άλλη κλίμακα βορειότερα να αποτέλεσαν εδώλια, προτείνει χορούς και άλλα ανάλογα δρώμενα στην Αυλή (Hitchcock 2000: 71-72), σε ένα είδος «Θεατρικού Χώρου». Οι ανασκαφείς του ανακτόρου πιστεύουν, ωστόσο, ότι πρόκειται απλώς για κλίμακα προς τον όροφο. Επισκέπτες και ένοικοι του συγκροτήματος θα μπορούσαν να τα παρακολουθούν όλα αυτά από τις κερκίδες στους εξώστες της Ν και της Δ πρόσοψης (loggia), αλλά και από τις στοές και τις βεράντες που σχηματίζονταν στους ορόφους.

Η μεγάλη, λιθόστρωτη Δυτική Αυλή του συγκροτήματος ήταν πλατεία με διαστάσεις 100μ.(B-N)X20μ.(A-Δ). Σε αυτήν κατέληγαν αρκετοί δρόμοι της πόλης (Αλεξίου 1964: 257-258, Pelon, Andersen, Olivier 1980: 44-48, Preziosi 1983: 107). Την διέσχιζε από Β προς Ν ένας υπερυψωμένος πομπικός δρόμος με κροκαλοπαγείς πλάκες, πλάτους 1.05μ., όχι παράλληλος με τον άξονα του ανακτόρου, που διασταυρωνόταν στα Β με ένα δεύτερο που οδηγούσε στη Βόρεια Είσοδο του συγκροτήματος. Ενώ, μια διακλάδωσή του έστριβε προς τη ΝΔ γωνία του κτηρίου στο συγκρότημα με τις οκτώ κυκλικές κατασκευές («Κουλούρες»). Εκεί κατέληγε και άλλος πομπικός δρόμος, προέκταση μιας οδού της πόλης που οδηγούσε από τα ΝΔ στο ανάκτορο. Στο σημείο συνάντησης των δρόμων, στην είσοδο του συνόλου με τις κυκλικές κατασκευές, σχηματιζόταν ένα λίγο βαθύτερο ορθογώνιο πλακόστρωτο. Μια πάροδος, πλάτους (0,70μ.), υπήρχε στη μέση περίπου του μεγάλου δρόμου. Οδηγούσε σε τυφλό σημείο της Δ πρόσοψης του ανακτόρου, όπου θα υπήρχε μια δευτερεύουσα είσοδος του παλαιότερου συγκροτήματος.

Οι οκτώ λιθόκτιστες κυκλικές κατασκευές έχουν διάμετρο 4μ. περίπου, και περιβάλλονταν από τους τοίχους ενός κτηρίου που δεν επικοινωνούσε με το ανάκτορο. Ήταν διατεταγμένες σε δύο σειρές των τεσσάρων, ημιυπόγειες, και έφεραν πεσσό για τη στήριξη της μάλλον θολωτής στέγης τους. Στα τοιχώματα μερικών σώζονταν σπαράγματα από παχύ ασβεστοκονίαμα και εγχάρακτα τεκτονικά σημεία στους τοίχους. Απέδωσαν μόνο τμήματα λύχνων και κέρατα ζώων, ίσως με αποτροπαϊκό χαρακτήρα (Αλεξίου 1964: 263). Οι περισσότεροι τις θεωρούν σιταποθήκες (Cadogan 1976: 111-112, Pelon, Andersen, Olivier 1980: 221-226, Preziosi 1983: 108-109, *Aerial Atlas* 1992: 178, Mac Enroe 2010: 60) και όχι δεξαμενές για την αποθήκευση νερού, όπως υποστήριξαν οι ανασκαφείς (Béquignon 1929: 524, Béquignon 1929: 519, 521) αφού δεν εντοπίστηκαν συλλεκτήριοι αγωγοί που να κατευθύνονται προς τα εκεί.

Η Δυτική Αυλή οριζόταν στα Β από το παλαιοανακτορικό συγκρότημα της Υπόστυλης Κρύπτης (βλ. παραπάνω 2.2.1), στα Δ από τους τοίχους σπιτιών της πόλης, στα Ν από ένα σύμπλεγμα αποθηκών και στα Α από τη Δ πρόσοψη του ανακτόρου, με τις γνωστές εσοχές και εξοχές και τις οδοντώσεις που δημιουργούσαν φωτοσκιάσεις. Οι τοίχοι στο κεντρικό τμήμα της τελευταίας ήταν κτισμένοι από ορθογωνισμένους ψαμμόλιθους (αμμούδες) και έφεραν στενά

θρανία από το ίδιο υλικό (Hägg 1987: 131). Τα άλλα τμήματά της ήταν κτισμένα με κυανούς ασβεστόλιθους (σιδερόπετρες) και πολύ πιθανόν επιχρισμένα με πηλό.

Η μεγάλη αυτή υπαίθρια έκταση βρισκόταν στο κεντρικότερο σημείο της πόλης των Μαλίων, εκεί όπου κατέληγαν αρκετοί δρόμοι της από διάφορες κατευθύνσεις. Συνιστούσε κοινοτικό χώρο συγκέντρωσης των κατοίκων αλλά και επαφής τους με τις πολιτικές, οικονομικές, διοικητικές και θρησκευτικές αρχές της πόλης τους: εκεί υπήρχαν τα κτήρια που συγκέντρωναν τις λειτουργίες αυτές και στις δύο ανακτορικές περιόδους. Ο αριθμός των χώρων και των εγκαταστάσεων που προορίζονταν για την αποθήκευση αγροτικών προϊόντων σε συνδυασμό με αυτούς για τη λατρεία, καθιστούν, για αρκετούς, το ανάκτορο των Μαλίων κέντρο συγκέντρωσης και αναδιανομής αγαθών αλλά και λατρείας ίσως της θεάς της Φύσης (Hitchcock 2000: 147-149).

Θα αποτελούσε, επιπλέον, όπως και στα άλλα ανάκτορα χώρο τελετουργιών (Mac Enroe 2010: 57), όπως πομπών και χορών, συσσιτίων και συμποσίων στις οποίες θα συμμετείχε μεγάλο πλήθος (Vansteenhuyse 2002: 240-241), όπως δείχνει η μεγάλη έκταση και το δίκτυο πομπικών δρόμων της. Αυτοί θα εξυπηρετούσαν τελετουργικές πομπές, σύμφωνα και με τη μικρογραφική τοιχογραφία του «Ιερού Άλσους» από την Κνωσό (Davis 1987: 158-159, Marinatos 1987: 137-138). Χωρίς να παραβλέπονται, ωστόσο, και άλλες πρακτικότερες χρήσεις τους, π.χ. των συντομότερων διαδρομών των ξένων επισκεπτών από την πόλη και της προστασίας από τα νερά της βροχής του χειμώνα (Palγνου 2004: 213-214).

Η περιοχή έξω από ΒΔ πτέρυγα του ανακτόρου, διαστάσεων 31-38μ.(Α-Δ)Χ20μ.(Β-Ν) περίπου, ήταν αδόμητη κατά τη Νεοανακτορική περίοδο, ένα ελεύθερο πλάτωμα, όπου οι ανασκαφείς υπέθεσαν ότι υπήρχε κήπος (Cadogan 1976: 119, Pelon, Andersen, Olivier 1980: 235-236, *Aerial Atlas* 1992: 178, Mc Enroe 2010: 88), στον οποίο έβλεπαν οι αίθουσες ακροάσεων και υποδοχής της επίσημης πτέρυγας του ανακτόρου. Συνιστούσε, δηλαδή, έναν χώρο ξεκούρασης και αναψυχής για τους ενοίκους και τους επισκέπτες του χώρου. Κατά τον D. Preziosi έναν ιδιωτικό κήπο, δηλαδή των ενοίκων του ανακτόρου (Preziosi 1983: 89, 109, 116). Άλλοι όμως θεωρούν την περιοχή εντελώς έρημη (Pelon, Andersen, Olivier 1980: 242). Στην Παλαιοανακτορική περίοδο εδώ υπήρχαν μεγάλα πολυτελή δωμάτια, με βάσεις κιόνων, θρανία, αυλάκια και συλλεκτήρες, επιχρισμένα δάπεδα

και διπλούς κίονες. Σε ένα από αυτά βρέθηκαν δύο γνωστά χάλκινα ξίφη με χρυσή επένδυση - το ένα είναι «το ξίφος του ακροβάτη».

Η Βόρεια Αυλή του ανακτόρου έχει ορθογώνιο σχήμα, διαστάσεις 18,70X12,90μ. και τον μακρύ άξονά της από Β προς Ν. Στις τρεις πλευρές πλαισιωνόταν από στοά λιθόστρωτη με ακανόνιστες πλάκες, ενώ το δυτικό τμήμα της ήταν στρωμένο με χαλικάσβεστο (Αλεξίου 1964: 270, Pelon, Andersen, Olivier 1980: 78-84, Preziosi 1983: 116, *Aerial Atlas* 1992: 178). Μία βάση με στρογγυλή κεντρική κοιλότητα μπροστά από τους κίονες της στοάς φιλοξενούσε ίσως στύλο ή ιστό. Ανοικτό αυλάκι αποροής των ομβρίων στο Δ τμήμα συνδεόταν με αγωγό που κατευθυνόταν στη Βόρεια Είσοδο. Στα Β της αυλής υπήρχε συγκρότημα αιθουσών-αποθηκών (XXVII), στα Δ διαμέρισμα διαμονής (XXVIII), όπου βρέθηκε το μοναδικό ακέραιο ζεύγος λίθινων κεράτων καθοσιώσεως στα Α πιθανός χώρος σταβλισμού (XXVI) καθώς και άλλα δωμάτια, τα οποία λόγω της σκευής τους σχετίζονται με χώρους μαγειρείου.

Η Βόρεια Αυλή υπήρξε, επομένως, ένας πολυσύχναστος ημιστεγασμένος χώρος, στον οποίο θα εισέρχονταν προϊόντα και αγαθά. Επικοινωνούσε άμεσα με τη Βόρεια και τη Βορειοανατολική Είσοδο του ανακτόρου, κάτι που σημαίνει ότι υποδεχόταν μεγάλο αριθμό ανθρώπων από τα εκεί διαμερίσματα της πόλης. Η φθορά του δαπέδου προς τη Βόρεια Είσοδο ενισχύει την υπόθεση αυτή. Από εκεί θα διανέμονταν, επίσης, οι προμήθειες - σε τρόφιμα και πρώτες ύλες - στις υπόλοιπες πτέρυγες του ανακτόρου.

Η επικοινωνία με τη Βορειοδυτική Αυλή, από όπου γινόταν η πρόσβαση στις επίσημες αίθουσες ακροάσεων και υποδοχής, επιβεβαιώνει τη σημασία της θέσης της. Ενώ το στεγασμένο τμήμα της θα διευκόλυνε τη συγκέντρωση και μεταφορά προϊόντων και τις οικοτεχνικές εργασίες όλες τις εποχές του χρόνου - θα προστάτευε τους ανθρώπους από τον ήλιο και τη βροχή. Αποτελούσε, επομένως, κομβικό και νευραλγικό χώρο για την καθημερινή ζωή (Hitchcock 2000: 86, 123). Στοιχεία όπως η πλακόστρωση, τα κέρατα καθοσιώσεως, η βάση ιστού πιθανόν δείχνουν και τον επίσημο χαρακτήρα της. Τέλος, η θεώρηση της Κεντρικής Αυλής ως χώρου τέλεσης αγώνων με ταύρους και η άμεση επικοινωνία της με τη Βόρεια και τη Βορειοδυτική Αυλή έχει οδηγήσει στην υπόθεση ότι οι τελευταίες θα μπορούσαν

να λειτουργούν περιστασιακά ως προθάλαμοι για τα ζώα και χώροι αναμονής και προετοιμασίας των αθλητών (Hitchcock 2000: 117).

Η Βορειοδυτική Αυλή είχε και αυτή ορθογώνιο σχήμα, μήκος 19,70 μ., και ήταν λίγο μικρότερη σε πλάτος από τη Βόρεια. Το δάπεδό της ήταν από παχύ υπόλευκο χαλικάσβεστο, και μόνο μερικά τμήματα είχαν πλακόστρωση. Στο μέσον του μακρού άξονά της, υπήρχαν δύο μεγάλες πλάκες ακανόνιστου σχήματος, που αποτελούσαν βάσεις βωμού που θα υπήρχε εκεί. Στην Α και Δ της πλευρά πλαισιώνεται από συμπαγείς τοίχους από ορθογωνισμένους ψαμμόλιθους (Αλεξίου 1964: 267-268, Pelon, Andersen, Olivier 1980: 84-88, Preziosi 1983: 116, *Aerial Atlas* 1992: 178).

Στη Β πλευρά της έβλεπε η είσοδος των διαμερισμάτων διαμονής του ανακτόρου, ενώ στη ΝΑ της πλευρά βρισκόταν η είσοδος των τριών δωματίων του Τομέα V που είχε εντυπωσιακή πρόσοψη από μεγάλους κυανούς ασβεστόλιθους, εξαιτίας της οποίας οι ανασκαφείς τον χαρακτήρισαν αρχικά «Σιδερένια Πύλη-Port de Fer» και κατόπιν «Πύργο-Donjon» (Pelon, Andersen, Olivier 1980: 98-99, Pelon, Andersen, Schmid 1996: 27-28). Από τη ΝΔ πλευρά της αυλής γινόταν η πρόσβαση προς τις επίσημες αίθουσες ακροάσεων και υποδοχής των Τομέων III και IV αλλά και προς τα αρχεία του ανακτόρου.

Η Βορειοδυτική Αυλή εμφάνιζε κάποια μνημειακότητα (μεγάλες διαστάσεις, συμπαγείς τοίχοι, βωμός στο μέσον κ.λπ.). Αποτελούσε συγχρόνως προθάλαμο προς διαμερίσματα του ανακτόρου με σημαντικό πολιτικό, θρησκευτικό και διοικητικό προορισμό (Τομείς III, IV και αρχείο). Σε συνδυασμό, επομένως, με το ενδεχόμενο τελετουργικό τυπικό, οι εισερχόμενοι σε αυτήν θα αντιλαμβάνονταν ότι προσέγγιζαν κάποιον ιδιαίτερο και ξεχωριστό χώρο συνάντησης με τους επίσημους ενοίκους του συγκροτήματος (Hitchcock 2000: 123).

2.3.11 Νίρου Χάνι

Το συγκρότημα στην περιοχή Νίρου Χάνι, στη Β ακτή της κεντρικής Κρήτης και Α του Ηρακλείου, κατασκευάστηκε τη ΜΜ ΙΙΙΒ/ΥΜ ΙΑ περίοδο και καταστράφηκε στο τέλος της ΥΜ ΙΒ. Έχει χαρακτηριστικά ανακτορικού τύπου ως προς τη δόμηση, τα υλικά δομής, την οργάνωση των χώρων της και τα κινητά ευρήματά του, και γι' αυτό χαρακτηρίστηκε από τον Στ. Ξανθουδίδη «μέγαρο» και «έπαυλη». Είχε περίπου 40 δωμάτια στο ισόγειο και διέθετε όροφο. Το Δ της όριο δεν είναι σαφές,

ενώ στα Β εκτεινόταν η παραλία. Αποτελούσε μια από τις μεγάλες οικίες ενός παραθαλάσσιου οικισμού που διέθετε και λιμενικές εγκαταστάσεις (Ξανθουδίδης 1922: 1-11, 24-25, Driessen, Mac Donald 1997: 178-180, Μαντζουράνη 2002: 133-135). Στο Α και στο Ν τμήμα διανοίγονταν δύο υπαίθριοι χώροι (**Εικ. 63**).

Η μεγάλη Ανατολική Αυλή εκτεινόταν στην Α πρόσοψη του κτηρίου, είχε αδιευκρίνιστο μήκος (Α-Δ), πλάτος (Β-Ν) περίπου 20μ. (Graham 1972: 59), και δάπεδο στρωμένο με ακανόνιστες σχιστολιθικές πλάκες. Στα Ν οριζόταν από αναλημματικό τοίχο που συγκρατούσε ψηλότερο άνδηρο, στα Β από περίβολο και ήταν κατεστραμμένη προς τα Α. Μπροστά σε αβαθή κόγχη στο ΝΔ τμήμα του αναλημματικού τοίχου βρέθηκαν τμήματα μεγάλων λίθινων κεράτων καθοσιώσεως. Α της κόγχης μια λίθινη εξέδρα με τρεις βαθμίδες είχε το μεσαίο σκέλος να εξέχει προς τα Β, δίνοντάς της τριμερή μορφή.

Απέναντι από την κατασκευή αυτή υπήρχαν δύο κυκλικοί λάκκοι, διαμέτρου 2μ. περίπου και βάθους 2,30μ. και 2,60μ. αντίστοιχα. Ενώ στο μέσον της Α πρόσοψης του κτηρίου υπήρχε προθάλαμος-προστώ με δύο κίονες μιας αίθουσας με πολύθυρο. Στο ΒΔ τμήμα της αυλής τοιχίσκος διαμόρφωνε τετράγωνο, επίσης πλακόστρωτο χώρο, που έδινε πρόσβαση στις Β αποθήκες της εγκατάστασης και διέθετε ανοικτό λίθινο αγωγό που διαπερνούσε τον τοίχο και οδηγούσε τα όμβρια ύδατα προς τα Β, έξω από την αυλή. Άνοιγμα στη ΝΔ γωνία του υπό μελέτη ανοικτού χώρου οδηγούσε μέσω πλακόστρωτου διαδρόμου στη ΝΔ είσοδο του κτηρίου και στη Ν αυλή.

Η Ανατολική Αυλή αποτελούσε κατά τους μελετητές κοινόχρηστο χώρο συγκεντρώσεων μεγάλου αριθμού ανθρώπων στη διάρκεια θρησκευτικών τελετουργιών που θα περιλάμβαναν πομπές, προσφορές, χορούς και αγώνες ως αναπόσπαστο μέρος των λατρευτικών τελετών. Σε αυτό συνηγορούν η φροντισμένη κατασκευή της αυλής και η τριμερής διαμόρφωση της εκεί κλιμακωτής εξέδρας - ενός τριμερούς ιερού χώρου, όπου θα αναθέτονταν προσφορές ή θα κατέληγαν πομπές. Οι πλάκες που βρίσκονται σε σειρά εμπρός από την βαθμιδωτή εξέδρα εκλαμβάνονται ως πομπικός δρόμος (Betancourt, Marinatos 1997: 96).

Άλλοι μελετητές βλέπουν στην εξέδρα τον ιερέα κατά τη διάρκεια των θρησκευτικών τελετών, όπως σε ένα είδος «Θεατρικού Χώρου» ή τον διαχειριστή (τοπάρχη;) του συγκροτήματος (Ξανθουδίδης 1922: 3-4, Evans 1928: 280-285,

Hitchcock 2000: 107). Μερικοί, ωστόσο, τη θεωρούν μνημειακή διαμόρφωση της κλίμακας προς το ανώτερο άνδρηρο στα Ν, στην οποία οδηγούσαν οι πλάκες σε σειρά (Fotou 1997: 42-43) (Εικ. 64). Τα κέρατα καθοσιώσεως Δ του τριμερούς ιερού, που ήταν ίσως αρχικά τοποθετημένα μέσα στην κόγχη, ενισχύουν την άποψη για την ιερότητα της αυλής: συνιστούν αντικείμενα με ιερό συμβολισμό που απαντώνται κυρίως σε καθαγιασμένους χώρους.

Για τη φύτευση δέντρων πιστεύεται ότι είχαν χρησιμοποιηθεί οι κυκλικοί λάκκοι της αυλής, που κατά την εικονογραφία θα έπαιζαν κάποιο ρόλο στις τελετές (Μαντζουράνη 2002: 134). Ο ανασκαφέας τα θεωρεί όμως πολύ μεταγενέστερα φρέατα, των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων, για την περισυλλογή ομβρίων υδάτων και το πότισμα των ζώων (Ξανθουδίδης 1922: 9). Ο τετράγωνος χώρος, που σχηματίζεται από τους δύο γωνιούμενους τοίχους κοντά στο Β όριο της αυλής, θεωρείται μικρή ανοικτή περιοχή για θεατές δρωμένων, με πλακόστρωτο πεζοδρόμιο στον Β τοίχο της, όπως και στον Δ εκείνο της μεγάλης Ανατολικής αυλής, σύμφωνα με την κάτοψη του Στ. Ξανθουδίδη (Cadogan 1976: 139).

Η Ν πτέρυγα του κτηρίου απέδωσε πλήθος λατρευτικών αντικειμένων (πήλινες τράπεζες προσφορών, λίθινους λύχνους ή καρποδόχες, αγγεία, χάλκινους διπλούς πελέκεις, σπάραγμα τοιχογραφίας με ιερό κόμβο), που προτείνουν ότι χρησιμοποιούνταν για τις θρησκευτικές τελετουργίες στην αυλή - αφού κάποιοι χώροι της οικίας δεν ήταν αρκετά μεγάλοι για να φιλοξενήσουν πολλούς λατρευτές (Ξανθουδίδης 1922: 11-24, Betancourt, Marinatos 1997: 96, Hitchcock 2000: 186). Για τον ίδιο λόγο κάποιοι βλέπουν τα κοινά συσσίτια και τα συμπόσια στην αυλή (Hitchcock 2000: 185). Η πολυτελής ωστόσο οικία θα έπαιζε εν γένει ενεργό ρόλο στη διακίνηση και την ανταλλαγή ιερών σκευών, όπως δείχνουν η θέση της σε αγκυροβόλιο και ο μεγάλος αριθμός των λατρευτικών αντικειμένων από αυτήν (Evans 1928a: 283-285).

Ο μνημειακός χαρακτήρας της Α πρόσοψης του κτηρίου, με τους ορθογωνισμένους πελεκητούς λίθους και την κύρια είσοδο με πρόπυλο προσέδιδαν επισημότητα στην ίδια την αυλή και συντείνουν προς την κατεύθυνση ενός τελετουργικού προορισμού της (Hitchcock 2000: 163-164).

Ανάμεσα στη Ν πρόσοψη και τον αναλημματικό τοίχο της Ν πλευράς του συγκροτήματος διαμορφωνόταν η στενόμακρη Νότια Αυλή υψηλότερα από την

Ανατολική. Με σχήμα επιμήκους τραπεζίου, ήταν στρωμένη με ακανόνιστες πλάκες κυανού σχιστολίθου. Ο επίσης πλακόστρωτος διάδρομος 4 τη συνέδεε με την Ανατολική Αυλή μέσω μιας βαθμίδας Α και δύο στα Δ του. Σε αυτόν διανοιγόταν μια δεύτερη είσοδος στη Ν πρόσοψη του κτηρίου, και μια ανοδική πρόσβαση μέσω δύο βαθμίδων στο ανώτερο άνηδρο προς τα Ν. Η αυλή έβλεπε στη ΝΑ είσοδο του κτηρίου και στο Δωμάτιο 9, ένα είδος θυρωρείου. Πλαισιωνόταν στις δύο πλευρές από τοίχους, φτιαγμένους από ισόδομους λίθους.

Η Νότια Αυλή μοιάζει περισσότερο με ένα μακρόστενο διάδρομο, που διευρύνεται λίγο μόνο εμπρός από τη ΝΑ είσοδο του κτηρίου και δεν παρέχει επαρκή χώρο για συγκεντρώσεις. Οι ισόδομες προσόψεις που την πλαισιώνουν και το φροντισμένο της δάπεδο της προσδίδουν μια επισημότητα και προϊδεάζουν τον επισκέπτη της ότι εισέρχεται σε έναν επίσημο και ιερό χώρο. Αποτελεί την κυρίως είσοδο στο κτήριο από τη Δ πλευρά που οδηγούσε μέσω της Β ακτής προς την Αμνισό και άλλες σύγχρονες του παραθαλάσσιες εγκαταστάσεις. Η επικοινωνία της με την Ανατολική Αυλή μέσω του Διαδρόμου 4 θα μπορούσε κατά τη γνώμη μας να την καθιστά ενίοτε και αφετηρία των πομπών που θα κατευθύνονταν προς προς το εκεί τριμερές ιερό.

2.3.12 Γαλατάς

Το νεοανακτορικό κτηριακό συγκρότημα με κεντρική αυλή στον Γαλατά κτίστηκε στα τέλη της ΜΜ ΙΙΙΒ και στην πρώιμη ΥΜ ΙΑ περίοδο και καταστράφηκε και εγκαταλείφθηκε πριν από το τέλος της ΥΜ ΙΑ (Εικ. 26). Τρεις υπαίθριοι χώροι έχουν αποκαλυφθεί στα όριά του: η Κεντρική Αυλή, η «Νότια Αυλή», και ένας ανοικτός χώρος στη ΒΑ πλευρά του, Α από τη προέκταση της Β πτέρυγας (Rehak, Younger 1998: 102, 103).

Η Κεντρική Αυλή (Ρεθεμιωτάκης 1999: 97-98, Mac Eneaney 2010: 82-84, 86-87) έχει προσανατολισμό από Β προς Ν, διαστάσεις 36,50Χ16μ. και εμβαδόν 580 τ.μ. Ήταν πλακοστρωμένη με μεγάλες ακανόνιστες πωρολιθικές πλάκες. Δεν περιλάμβανε κάποια σταθερή κατασκευή στα όρια της επιφάνειάς της. Να αναφερθεί, ωστόσο, η με τέσσερις βαθμίδες κάθοδος στο μέσον της Δ πρόσοψής της προς την Αίθουσα των Πεσσών (17). Στα αριστερά της κλίμακας αυτής υπήρχε μικρό κυκλικό όρυγμα-βοθρίσκος, πιθανόν για σπονδές. Η Αίθουσα 17, είχε μια μεγάλη ορθογώνια κεντρική εστία, και χρησιμοποιήθηκε ίσως ως χώρος παράθεσης

δείπνων σε συνδυασμό με την Αίθουσα του Κίονα αμέσως στα Ν της. Η τελευταία διέθετε χαμηλό περιμετρικό θρανίο. Στα ΝΑ προστέθηκαν σε κάποια μεταγενέστερη χρονική στιγμή οι Χώροι μαγειρείου-αρτοποιείου 11-12 (Ρεθεμιωτάκης 1999: 101-102). Εξώστης στον όροφο κατά μήκος της Δ πρόσοψης της αυλής είχε μάλλον ιδιαίτερο ρόλο στην τέλεση τελετουργικών δρωμένων - για την παρακολούθηση δράσεων και για την εμφάνιση επισήμων κ.λπ. (Driessen 2002: 9-10).

Η «Νότια Αυλή» (Ρεθεμιωτάκης 1999: 99) είναι ένας γωνιούμενος, πλακόστρωτος χώρος πλάτους περίπου 5μ. στη ΝΑ πλευρά του κτηρίου. Διαμορφώνεται στη σύγκλιση ενός δρόμου που έρχεται από τα Δ του κτηρίου με δεύτερο από τα Α, που απολήγουν από κοινού στη ΝΑ είσοδο - μια από τις κύριες εισόδους προς το ανακτορικό κτήριο από την πλευρά του οικισμού. Η μνημειακή διαμόρφωση της εισόδου αυτής, με πρόπυλο με δύο κίονες, μικρός, κυκλικός, ίσως σπονδικός βόθρος στη ΝΑ γωνία και η διαμόρφωση εξώστη πάνω από το πρόπυλο προΐδεάζουν για τη χρήση της αυλής ως: α) χώρου προσυγκέντρωσης των εισερχομένων από την πλευρά του οικισμού, β) σημείου πιθανής τέλεσης ιεροπραξιών πριν την είσοδο στο κτήριο και γ) τόπου εμφάνισης-επίδειξης των συμμετεχόντων στα συσσίτια και συμπόσια ή των επίσημων ενοίκων στο συγκεντρωμένο πλήθος. Εκτός του περιστασιακού τελετουργικού της χαρακτήρα θα είχε οπωσδήποτε και πιο πρακτική λειτουργία, σχετική με τη διακίνηση των προϊόντων και των προμηθειών που προορίζονταν για το κτήριο.

Ο τρίτος, υπαίθριος ορθογώνιος χώρος αυτής της περιόδου βρίσκεται στη ΒΑ πλευρά του κτηρίου, ανάμεσα στην Α πτέρυγα και στη ΒΑ προέκταση της Β πτέρυγας (Rethemiotakis 2002: 60). Βρέθηκε καλυμμένος από παχιά επίχωση που περιείχε εκατοντάδες θρυμματισμένα αγγεία, κυρίως κύπελλα διαφορετικών τύπων, πιθαμοφορείς, αμφορείς και τριποδικά μαγειρικά σκεύη. Περιείχε επίσης μεγάλη ποσότητα από οστά ζώων (κυρίως βοοειδών, χοίρων, προβάτων, κατσικιών), θαλάσσια σαλιγκάρια, όστρεα και οστά ψαριών. Η γειτνίασή του με την αίθουσα πολυθύρων στα Β, που θα φιλοξενούσε κατά τον ανασκαφέα πιθανόν συμπόσια και επίσημα δείπνα της πτέρυγας αυτής, υποδεικνύει τη χρήση του ως χώρου απόθεσης-απόρριψης των καταλοίπων από αυτά.

2.3.13 Κνωσός

Τα πρωιμότερα ίχνη σταθερής κατοίκησης στον λόφο της Κεφάλας του Τσελεμπί, όπου έμελλε να ιδρυθεί το ανάκτορο της Κνωσού, χρονολογούνται στις αρχές της 7^{ης} χιλιετίας π.Χ., στην Αρχαιότερη Νεολιθική περίοδο. Οι ευρύτεροι κοινωνικοί μετασχηματισμοί του τέλους της Προανακτορικής εποχής οδήγησαν στην ίδρυση του πρώτου ανακτορικού κτηριακού συγκροτήματος τη MM IB-MM IIA περίοδο - ο A. Evans το θεωρούσε συνένωση οικοδομικών «νησίδων» που συντελέστηκε κατά τη MM IA περίοδο (Evans 1921: 203, Mc Enroe 2010: 50-52). Το συγκρότημα αυτό γνώρισε μια σειρά από καταστροφικά επεισόδια, μικρές επιδιορθώσεις και προσθήκες πριν τη μεγαλύτερη καταστροφή του στο τέλος της MM IIB που δεν το ισοπέδωσε όμως, όπως συνέβη στα άλλα ανάκτορα. Ξανακτίστηκε στη MM IIIA περίοδο και καταστράφηκε πάλι και εξαιτίας σεισμικής δραστηριότητας στο τέλος της ίδιας περιόδου. Το νέο ανάκτορο κτίστηκε τη MM IIIB και υπέστη αρκετές ανακατασκευές την YM IA περίοδο (Εικ. 65). Επιβίωσε των γενικευμένων καταστροφών στο νησί του τέλους της YM IB, και με κάποιες επιδιορθώσεις εξακολούθησε έως την YM II-IIIΑ εποχή (της αχαϊκής κυριαρχίας). Καταστράφηκε και εγκαταλείφθηκε οριστικά στο τέλος αυτής της περιόδου ή στη διάρκεια της YM IIIA2-YM IIIB (Driessen, Mac Donald 1997: 148).

Μπροστά από τη Δ πρόσοψη του ανακτόρου απλωνόταν ο μεγαλύτερος ανοικτός χώρος του, η Δυτική Αυλή, η αρχική διαμόρφωση της οποίας έγινε την Παλαιοανακτορική περίοδο (MM IIA) (Εικ. 66). Είχε επιστρωθεί με ακανόνιστες ασβεστολιθικές πλάκες. Το ισόπεδο άνηρό της ακουμπούσε στα Δ σε έναν καμπύλο αναλημματικό τοίχο που ξεκινούσε από το ΝΔ του όριο και κατέληγε στο «Θεατρικό Χώρο» - μια δεύτερη υπαίθρια έκταση στα ΒΔ του ανακτόρου. Είχε πρόσβαση με ανηφορική κλιμακωτή οδό από τα ΝΔ που διαμόρφωνε γωνιούμενο πλατύσκαλο. Από την είσοδο αυτή ξεκινούσαν δύο πομπικοί δρόμοι από ορθογώνιες ασβεστολιθικές πλάκες. Ο ένας οδηγούσε κατευθείαν στο Δυτικό Πρόπυλο και τη Δυτική Είσοδο του ανακτόρου· ενώ ο άλλος διακλαδιζόταν προς τα ΒΑ και συναντούσε στο μέσον περίπου της Δ πρόσοψης έναν τρίτο ανάλογο, που ερχόταν από τα Β - ξεκινούσε από μια διακλάδωση άλλου τέτοιου δρόμου στα Ν του «Θεατρικού Χώρου», έβαινε παράλληλα με τη Δ πρόσοψη του κτηρίου και κατέληγε και αυτός στο Δυτικό Πρόπυλο.

Στην Παλαιοανακτορική περίοδο ανήκουν, επίσης, τρεις κυκλικοί υπόσκαφοι χώροι διαμέτρου 5μ. περίπου, με εσωτερική επένδυση από ακανόνιστους λίθους, οι «Κουλούρες», που σκεπάστηκαν στην αρχή της Νεοανακτορικής εποχής (Evans 1928: 610). Στην πρώτη περίοδο ανήκουν και δύο ορθογώνιες κτιστές κατασκευές, με διαστάσεις 1,90X1,72μ., που θεωρούνται βωμοί, αν και δεν μαρτυρούνται κατάλοιπα θυσιών. Ο ένας βρίσκεται μπροστά από την πρόσοψη των Δυτικών Αποθηκών, σχεδόν απέναντι από το Δυτικό Πρόπυλο. Ο δεύτερος έχει κτιστεί ΒΔ από τις «Κουλούρες», απέναντι από τη μεγαλύτερη εξοχή στη Δ πρόσοψη του ανακτόρου (Evans 1928: 609-614, Αλεξίου 1964: 159-161, Cadogan 1976: 52-53).

Η Δυτική Αυλή αποτελούσε τον αρχικό τόπο συνάντησης των κατοίκων της πόλης και όσων έρχονταν πέρα από αυτήν με το ανάκτορο - με ό,τι εκείνο εκπροσωπούσε (Preziosi 1983: 87-88). Χώρος συγκέντρωσης σε ποικίλες περιστάσεις, όπως οι επίσημες θρησκευτικές ή άλλες τελετές και εορταστικές εκδηλώσεις (*Aerial Atlas* 1992: 128, Driessen 2002: 9), είχε εν πολλοίς τον ρόλο πλατείας. Εδώ θα έφθαναν τα προϊόντα και οι πρώτες ύλες που είτε προορίζονταν για το ανάκτορο είτε θα εξάγονταν από αυτό.

Η ιδιαίτερη φροντίδα στην κατασκευή της Δυτικής Αυλής δείχνει τον σημαίνοντα χαρακτήρα της στο πλαίσιο της κοινωνικής και της θρησκευτικής ζωής του ντόπιου πληθυσμού (Marinatos 1987: 137-138). Τελετουργικό χαρακτήρα για τις πομπές των λατρευτών θα είχαν οι πομπικοί δρόμοι, που θα προφύλασσαν όμως συγχρόνως τους διαβάτες από τα νερά της βροχής που ίσως λίμναζαν στην υπόλοιπη αυλή, ενώ θα έδειχναν στους επισκέπτες ή απεσταλμένους την πορεία προς την είσοδο του δαιδαλώδους αυτού συγκροτήματος (Mc Enroe 2010: 57). Οι δύο βωμοί δείχνουν ίσως την τέλεση θυσιών, πιθανόν γι' αυτούς που έρχονταν από διαφορετικές κατευθύνσεις (Hägg 1987: 132).

Τη σπουδαιότητα της Αυλής δείχνει και η μνημειακή διαμόρφωση της Δ πρόσοψης που υπογραμμίζει την επισημότητα του χώρου, μέσα από τη χρήση ορθογώνιων πελεκητών λίθων, ορθομαρμαρώσεων, της εναλλαγής εσοχών, εξοχών και οδοντώσεων (**Εικ. 67**). Η ύπαρξη παραθύρων στον όροφο προτείνει ίσως κάποιου είδους τελετουργική εμφάνιση εκεί ανθρώπων της ανώτερης διοικητικής ιεραρχίας ή/και την επίδειξη αντικειμένων λατρείας (Hägg 1987: 132-133). Κατ' αυτό τον τρόπο τονίζεται έμμεσα η σημασία και ο ρόλος που διαδραμάτιζε η Δυτική

Αυλή στην κοινωνική ζωή των κατοίκων, όταν οι τελευταίοι έρχονταν σε επαφή με το ανάκτορο, αρχικά μέσω της Δ πρόσοψης.

Στην Παλαιοανακτορική περίοδο οι «Κουλούρες» αποτελούσαν ίσως θέσεις ιερών δέντρων (Preziosi 1983: 85), όπως ισχυρίζονται κάποιοι ή ιερούς αποθέτες, καταρχήν, που κατέληξαν σε χώρους απόρριψης κεραμικής και άλλων (Evans 1935: 61-66). Μερικοί τις θεωρούν σιταποθήκες (Cadogan 1976: 52), για την ετήσια σοδειά δημητριακών, που προορίζονταν για το ανάκτορο. Γύρω τους θα μπορούσαν να πραγματοποιούνται πομπές ή να τελούνται χοροί ή άλλα τελετουργικά δρώμενα με αφορμή τον θερισμό (Marinatos 1987: 135-137) (Εικ. 68). Σύμφωνα με άλλους, πρόκειται για δεξαμενές νερού, παρόλο που δεν ήταν κονιαμένες ή για συλλεκτήρες των ομβρίων υδάτων. Όπως προαναφέρθηκε, στη Νεοανακτορική περίοδο οι «Κουλούρες» καλύφθηκαν (Mc Enroe 2010: 60).

Με διαστάσεις 54Χ28μ. περίπου, η Κεντρική Αυλή του ανακτόρου της Κνωσού αποτελεί τη μεγαλύτερη του είδους της σε όλα τα ανακτορικά κέντρα. Το πλακόστρωτο με ακανόνιστους ασβεστόλιθους δάπεδό της, διατηρήθηκε μόνο σε μικρό τμήμα της στα ΒΑ και στα ΝΔ (Evans 1928: 799-801). Στο ΒΔ τμήμα της βρέθηκε θραύσμα ζεύγους κεράτων καθοσίωσης από ασβεστοκονίαμα, πεσμένο από το θριγκό της στέγης πάνω από την Αίθουσα του Θρόνου ή από ένα ιερό που βρισκόταν στη ΒΔ πρόσοψη. Στο ίδιο τμήμα της αυλής, απέναντι από το «τριμερές ιερό», που αναγνώρισε ο Evans στη Δ πρόσοψή της (Evans 1928: 803-810), υπήρχε μικρή δεξαμενή σύμφωνα με το σχέδιο του J. Pendlebury, ενώ νοτιότερα υπήρχε μάλλον η βάση κτιστού βωμού (Pendlebury 1933: plan n^o2, Davaras 1997: 121). Κτιστός αγωγός απορροής των ομβρίων διέσχιζε την αυλή από τα ΒΔ προς τα ΝΑ, ξεκινώντας κοντά στην Αίθουσα του Θρόνου. Εκτός από τον Β διάδρομο που προαναφέρθηκε, υπήρχαν στη ΝΑ γωνία άλλες δύο εισοδοί στην Κεντρική Αυλή και στη ΝΔ πλευρά του συγκροτήματος, από τον Διάδρομο με το Ανάγλυφο του Πρίγκιπα με τα κρίνα, διαμέσου του Πομπικού Διαδρόμου και της Δυτικής Εισόδου (Αλεξίου 1964: 137-138, Cadogan 1976: 60-61).

Η Β και Ν πρόσοψη του κτηρίου προς την Κεντρική Αυλή ήταν συμπαγείς στο ισόγειο, με τοίχους από πελεκητούς λίθους. Η εξίσου συμπαγής στο ισόγειο Α πρόσοψη διάθετε ωστόσο κιονοστοιχία, που θα στήριζε βεράντα ή μπαλκόνι στον όροφο, ενώ στο εσωτερικό της βρίσκονταν τα Διαμερίσματα Διαμονής και το

Μεγάλο Κλιμακοστάσιο. Η Δ πρόσοψη διέθετε κιονοστοιχίες ή πεσσοστοιχίες που εναλλάσσονταν με κλίμακες ή άλλα ανοίγματα προς τα διαμερίσματα της Δ πτέρυγας. Άνοιγμα στη ΒΔ γωνία της αυλής οδηγούσε μέσω μακρών γωνιούμενων διαδρόμων στις Δυτικές Αποθήκες. Ακολουθεί ο προθάλαμος της Αίθουσας του Θρόνου και στη συνέχεια το κλιμακοστάσιο προς τον Άνω Όροφο (Piano Nobile), τις Αίθουσες Υποδοχής και τα ιερά που εικάζεται ότι υπήρχαν εκεί. Αμέσως Ν ο Evans τοποθετεί το επονομαζόμενο Τριμερές Ιερό. Κατόπιν διανοίγεται ο προθάλαμος των Κρυπτών και, τέλος, μια συνεχόμενη πεσσοστοιχία. Στον όροφο, κατά αντιστοιχία με την Α πρόσοψη, τοποθετούνται από τους μελετητές βεράντες και μπαλκόνια.

Η Κεντρική Αυλή ήταν βασικός κόμβος επικοινωνίας και κυκλοφορίας ανάμεσα στα διάφορα διαμερίσματα και τους τομείς του κτηρίου (Driessen 2004: 75). Οι στοές που δημιουργούνταν κατά μήκος της Α και της Δ πλευράς της, εξυπηρετούσαν κατά τις ημέρες βροχής ή καύσωνα και υποστήριζαν τα μπαλόνια ή τις βεράντες του ορόφου (Ραλγνου 2002: 172, Mc Enroe 2010: 86). Οι είσοδοι προς αυτήν είναι μεν αρκετές αλλά σχετικά στενές και έτσι εύκολα ελεγχόμενες.

Επομένως, η πρόσβαση στην Κεντρική Αυλή δεν ήταν απόλυτα ελεύθερη για όλους τους κατοίκους, όπως ήταν αυτή στη Δυτική Αυλή των ανακτόρων (Ραλγνου 2002: 173-174). Αντίθετα, φαίνεται ότι μόνο ένας περιορισμένος αριθμός ανθρώπων - συγκριτικά πάντοτε με το μεγάλο μέγεθος του πληθυσμού που υπολογίζεται ότι διάθετε η Κνωσός (Rehak, Younger 1998: 106) - μπορούσε να έχει πρόσβαση στην Κεντρική Αυλή του ανακτόρου, εκτός από το προσωπικό που εργαζόταν ή παρείχε τις υπηρεσίες του εκεί. Η στενότητα του Μακρύ Διαδρόμου προς τις Δυτικές Αποθήκες υποδηλώνει, επίσης, την ελεγχόμενη και περιορισμένη πρόσβαση στους χώρους, όπου φυλασσόταν το αγροτικό απόθεμα, η ετήσια σοδειά της ευρύτερης περιοχής.

Η Κεντρική Αυλή συνιστούσε, λοιπόν, χώρο συγκέντρωσης πολλών σχετικά ανθρώπων, αλλά φαίνεται επίλεκτων (Davies 1987: 161, Driessen 2002: 79-80), χωρίς να είναι απολύτως γνωστά τα κριτήρια επιλογής τους. Θα συμμετείχαν σε θρησκευτικές τελετουργίες ή θα τις παρακολουθούσαν από την αυλή σε διαφορετικές εποχές του έτους, ίσως για την απόδοση τιμών και λατρείας σε θεότητες, με την ευκαιρία διαφόρων εορτών κ.λπ. (Rehak, Younger 1998: 129) που θα περιλάμβαναν χορούς, πομπές ή αγωνίσματα (Hitchcock 2000: 120). Οι ιεροί

χώροι πίσω από τη Δ πρόσοψη, στο εσωτερικό του ανακτόρου, είχαν άμεση οπτική επαφή με την Κεντρική Αυλή, όπως η περίπτωση του Τριμερούς Ιερού (Εικ. 69). Η ύπαρξη κτιστού βωμού μπροστά από τη βόρεια πρόσβαση σε αυτήν προτείνει την τέλεση θυσιών από αυτούς που εισέρχονταν στην αυλή, όπως πιθανόν συνέβαινε και με τους δύο βωμούς της Δυτικής.

Ορισμένοι μελετητές υποθέτουν ότι στο συγκεντρωμένο πλήθος στην Κεντρική Αυλή θα εμφανίζονταν επίσημα πρόσωπα, ιερείς, ιέρειες ή η ανώτερη διοικητική ιεραρχία: αποτελούσε, δηλαδή, χώρο τελετουργικής εμφάνισης, από τους εξώστες, τα μπαλκόνια ή τις βεράντες (Ραλγνου 2002: 172-173). Αναλόγως ερμηνεύουν κάποιοι τη μικρογραφική τοιχογραφία του «Τρικιόνιου Ιερού», όπου μεγάλος αριθμός θεατών - ανδρών και γυναικών - σε επάλληλες σειρές παρακολουθεί γυναικείες μορφές, που τελούν δρώμενα σε ένα υπερυψωμένο επίπεδο. Στο βάθος της παράστασης μάλιστα διακρίνουν, σύμφωνα με τις υφιστάμενες αναπαραστάσεις, ένα τριμερές οικοδόμημα με κίονες (το Τριμερές Ιερό) αλλά και ένα ορθογώνιο πλαίσιο ή βάθρο με ανθρώπινες μορφές στο εσωτερικό του και πλαισιωμένο από κατασκευές, μάλλον την Κεντρική Αυλή και τους εξώστες, όπου διαδραματίζονταν επεισόδια της τοιχογραφημένης σκηνής (Ραλγνου 2002: 175).

Μερικοί τοποθετούν στην Κεντρική Αυλή συσσίτια και συμπόσια στα οποία θα συμμετείχαν άτομα διαφορετικών θέσεων στην κοινωνική ιεραρχία, όπως δείχνει η σκευή που βρέθηκε εκεί (Driessen 2002: 9-10, 2004: 75). Για παράδειγμα, άωτα κωνικά αλλά και διακοσμημένα και πιο πολυτελή κύπελλα. Ο Graham βλέπει την Κεντρική Αυλή και ως χώρο διεξαγωγής των ταυροκαθαψιών - αφού προηγουμένως το δάπεδό της καλυπτόταν με χώμα και άμμο, που θα απομακρύνονταν αργότερα. Οι θεατές θα παρακολουθούσαν από τους εξώστες, τα μπαλκόνια και τις στοές γύρω από την αυλή (Rehak, Younger 1998: 129-130). Ωστόσο, ο Evans αντέτεινε ότι τέτοια αγωνίσματα θα λάμβαναν χώρα αλλού, κυρίως εξαιτίας της δυσκολίας που θα αντιμετώπιζαν τα ζώα στο πλακόστρωτο δάπεδο όσο και της ανεπαρκούς ασφάλειας των ίδιων των θεατών (Evans 1921: 377).

Στα ΒΔ του ανακτορικού συγκροτήματος και Β της Δυτικής Αυλής διανοιγόταν ο «Θεατρικός Χώρος», διαστάσεων 30Χ10μ. περίπου, με τον μακρύ

άξονα στη κατεύθυνση Α-Δ (Εικ. 70). Η κατασκευή του ανάγεται στην Παλαιοανακτορική εποχή, όταν στα Β, μπροστά από την Α κερκίδα του διανοιγόταν ακόμη μια «Κουλούρα» που καλύφθηκε κατά τη Νεοανακτορική περίοδο (Αλεξίου 1964: 219-220). Το δάπεδό του ήταν στρωμένο με ακανόνιστες ασβεστολιθικές πλάκες. Στην Α και στη Ν πλευρά πλαισιωνόταν από σειρές επάλληλων χαμηλών βαθμίδων/κερκίδων - 19 στη Α και 6 στη Ν. Στη συμβολή των κερκίδων διαμορφωνόταν ένα ορθογώνιο πυργοειδές βάθρο - εξέδρα ή θεωρείο. Ενώ πίσω από τη νοτιότερη βαθμίδα της Ν κερκίδας υπήρχαν τετράγωνα βάσεις πεσσών που θα στήριζαν χαμηλό κιγκλίδωμα ή αβαθή στοά, δημιουργώντας κάποιο είδος αρχιτεκτονικού σκηνικού (Evans 1928: 578-587, Marinatos 1987: 139, Mc Enroe 2010: 58-59).

Στην Α κερκίδα κατέληγε ο μεγάλος πλακόστρωτος δρόμος που ερχόταν από τα ΒΔ της πόλης, η λεγόμενη Βασιλική Οδός. Το μέσον της διέτρεχε ένας πομπικός δρόμος από διπλή σειρά ορθογώνιων ασβεστολιθικών πλακών. Όμοιος δρόμος διακλαδιζόταν πριν τον «Θεατρικό Χώρο» και κατευθυνόταν προς τη Βόρεια Είσοδο του ανακτόρου - σε αυτόν κατέληγε δια μέσου βαθμίδων ο πομπικός δρόμος από τη Δυτική Αυλή. Ενώ στην Α σειρά βαθμίδων κατέληγε ακόμη ένας δρόμος της πόλης που ερχόταν από Α (Warren 1994: 190-192). Ο «Θεατρικός Χώρος» περιβαλλόταν από τοίχο στις τρεις πλευρές του και η κατασκευή του ανάγεται στην Παλαιοανακτορική εποχή.

Όπως και ο «Θεατρικός Χώρος» του ανακτόρου της Φαιστού (2.2.3 & 2.3.16) θα αποτελούσε έναν τόπο συνάθροισης περιορισμένου αριθμού ατόμων, όχι περισσότερων από 500. Στις χαμηλές βαθμίδες του οι άνθρωποι θα πρέπει να στέκονταν μάλλον όρθιοι για να παρακολουθούν τελετουργικά δρώμενα ή θρησκευτικές τελετουργίες στον ισόπεδο πλακοστρωμένο χώρο, κάτω και εμπρός από αυτές. Στα δρώμενα θα περιλαμβάνονταν πομπές που θα κατέληγαν εκεί, χοροί ή αγωνίσματα (αφού το πλακόστρωτο καλυπτόταν με χώμα). Κάποιες δράσεις ίσως λάμβαναν χώρα στο ορθογώνιο βάθρο εάν σε αυτό δεν έκαναν την τελετουργική τους εμφάνιση διακεκριμένα πρόσωπα της ανώτερης τάξης, όπως οι ιερείς ή οι ιέρειες (Preziosi 1983: 83-86).

Για μερικούς ο «Θεατρικός χώρος» αποτελεί ένα σύνολο με τη Δυτική Αυλή, και τα τελετουργικά που εκτελούνταν εκεί (Preziosi 1983: 87-88) - σύμφωνα με το

συνδυασμό της τοιχογραφίας του «Τρικιόνιου Ιερού» και εκείνης του «Ιερού Άλσους». Στην εξέδρα ή το θεωρείο κάποιои βλέπουν ιεροπραξίες, όπως η συμβολική ανταλλαγή σπόρων στη διάρκεια τελετής για τη νέα σοδειά ή τη σπορά (Marinatos 1987: 139-140), σε σχέση και με την «Κουλούρα» ή υπόγεια σιταποθήκη (σιλό), τουλάχιστον κατά την Παλαιοανακτορική εποχή (Marinatos 1987: 135-138). Μερικοί υποστηρίζουν εξάλλου ότι στους «Θεατρικούς Χώρους» διεξάγονταν συγκεντρώσεις πολιτικού χαρακτήρα, κρίνοντας από τον περιορισμένο αριθμό θέσεων και επομένως θεατών, ή ότι λειτουργούσαν ως χώροι υποδοχής σημαντικών προσώπων ή φιλοξενούσαν ακροατήρια δικαστηρίου (Cadogan 1976: 55, Mc Enroe 2010: 58-59). Σταθερό χαρακτηριστικό τους είναι το ότι βρίσκονται σε διασταυρώσεις κύριων δρόμων προς τα ανάκτορα και θα μπορούσαν να σχετίζονται με την υποδοχή επισκεπτών (εμπόρων, ξένων απεσταλμένων ή άλλων) που στην Κνωσό έρχονταν από τη Βασιλική Οδό, και τη ρύθμιση της εισόδου στους χώρους του Β τομέα (Warren 1994: 207-208, Hitchcock 2000: 68).

2.3.14 Αρχάνες

Στην κωμόπολη των Αρχανών, Ν της Κνωσού, έχουν έρθει στο φως τα κατάλοιπα οικισμού και νεκροταφείου που χρονολογούνται από την Προανακτορική μέχρι και τη Μετανακτορική εποχή ενώ η εκεί κατοίκηση συνεχίστηκε και στους ιστορικούς χρόνους. Στο κέντρο περίπου του οικισμού, στη θέση Τουρκογειτονιά, κάτω από τα θεμέλια του σύγχρονων οικιών έχει αποκαλυφθεί τμήμα μεγάλου κτηρίου με ανακτορικά χαρακτηριστικά (**Εικ. 71**). Θεμελιώθηκε στη MM IIIB-YM IA και καταστράφηκε όπως όλα τα ανακτορικά κτήρια στην Κρήτη την YM IB περίοδο. Σε μεγαλύτερο βάθος εντοπίστηκαν τοιχοδομίες παλαιοανακτορικού κτηρίου με ανάλογα χαρακτηριστικά (Σακελλαράκης, Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997: 76-78, Driessen, Mac Donald 1997: 172-173, Μαντζουράνη 2002: 144-146).

Μεγάλο τμήμα της απαλλοτρίωσης της ανασκαφής στα ΝΑ καταλαμβάνει ένας υπαίθριος χώρος, η Αυλή (Χώροι 1, 11), με ορατές διαστάσεις 9,50μ.(B-N)X18μ.(A-Δ), που συνεχίζεται κάτω από τα σύγχρονα σπίτια (**Εικ. 72**). Το δάπεδό της είναι από πατημένο χώμα. Στα Ν της έχει τη Ν πρόσοψη του κτηρίου, που περιλαμβάνει τη μνημειακή είσοδο με πρόπυλο με δύο κίονες. Α της εισόδου υπάρχει ευρύς διάδρομος από πελεκητούς πωρόλιθους, ενώ Δ διαμορφώνεται η ισόδομη εξέχουσα πρόσοψη κλωβού κλίμακας και άλλων αιθουσών με ανάλογες

ξεστές τοιχοδομίες. Στη Δ πλευρά της Αυλής υπάρχει ο υπαίθριος ανοικτός Χώρος 11 αλλά και οι τοίχοι μιας άλλης πτέρυγας και δωματίων του πολυώροφου αυτού κτηρίου (Σακελλαράκης, Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997: 80-81).

Στο μέσον του ανασκαμμένου τμήματος της Αυλής εγγράφεται η επιμήκης πωρολιθική Εξέδρα: βρισκόταν εμπρός από την πυργοειδή κατασκευή του κλωβού της κλίμακας, με τον οποίο έχει το ίδιο πλάτος και χωρίζει την αυλή στα δύο. Η Εξέδρα είχε είσοδο στη ΒΔ γωνία της και ήταν πλακοστρωμένη στη ΝΑ πλευρά, όπου βρισκόταν μάλλον η πυραμιδοειδής βάση διπλού πέλεκου. Στην υπόλοιπη επιφάνειά της είχε χώμα, ίσως κατά τον ανασκαφέα, για τη φύτευση δέντρου σχετικού με τη λατρεία. Στο Β τμήμα της υπήρχε τραπεζοειδής βωμός από πωρόλιθο, και αμέσως Δ του ίσως ακόμη ένας βαθμιδωτός βωμός. Λίθινος στενός αγωγός κατά μήκος της Β πλευράς της Εξέδρας χρησίμευε ίσως για την απομάκρυνση των υγρών προσφορών από τους βωμούς κατά τη διάρκεια των τελετουργιών. Κατέληγε σε ένα μεγαλύτερο, αντίστοιχο πωρολιθικό ορθογώνιας διατομής (πλάτους 0,28-0,39μ. και ύψους 0,28μ.) που διέσχιζε την Αυλή διαγώνια από τα ΒΑ προς τα ΝΔ και κατέληγε δυτικότερα. Πάνω στην Εξέδρα βρέθηκαν οστά ζώων, όστρεο τρίτων, τμήμα λίθινης τράπεζας προσφορών, τεμάχιο λίθινου αγγείου, και 40 περίπου άωτα κωνικά κύπελλα (Σακελλαράκης, Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997: 102-103).

Στο Α τμήμα της εισόδου στο κτήριο, υπήρχαν τέσσερεις λίθινοι αμφίκιλλοι βωμοί (διαστάσεων 0,48Χ0,48Χ0,35μ.) που ήταν ενωμένοι και σχημάτιζαν ενιαία τράπεζα (διαστάσεων 0,96Χ0,96μ.) (Σακελλαράκης, Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997: 80-81). Ενώ στο ΒΔ τμήμα της Αυλής (Χώρος 12), βρέθηκαν πεσμένες μαρμάρινες πλάκες, τμήμα από ζεύγος πωρολιθικών κεράτων καθοσιώσεως, πήλινα ζώδια και ένα ειδώλιο καθιστής ανθρώπινης μορφής - όλα κατά τους ανασκαφείς πεσμένα από τον όροφο των δωματίων στα Β της Αυλής (Σακελλαράκης, Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997: 104).

Από τις αναλογίες του και από τις προσόψεις που τον περιβάλλουν ο χώρος μοιάζει να συνιστά την Κεντρική Αυλή ενός μεγάλου κτηρίου με σαφή ανακτορικά χαρακτηριστικά. Όπως και σε άλλες περιπτώσεις τέτοιων κτηρίων η αυλή συνιστά τον βασικό κόμβο επικοινωνίας και κυκλοφορίας ανάμεσα στις διαφορετικές πτέρυγες. Σταθερές κατασκευές και κινητά ευρήματα (Εξέδρα, βωμοί, ειδώλια,

αγγεία κ.λπ.) τεκμηριώνουν σε μεγάλο βαθμό τον ρόλο της κεντρικής(;) αυλής των Αρχανών στην τέλεση ιεροπραξιών και στην άσκηση της λατρείας, μέσα από θυσίες, σπονδές και εν γένει προσφορές στο Β κυρίως τμήμα της. Αυτό δείχνουν ο αριθμός και η ποικιλία των εκεί βωμών (τραπεζοειδής, βαθμιδωτός, αμφίκιλλοι, φορητή τράπεζα προσφορών), η βάση του διπλού πέλεκου, το ζεύγος κεράτων καθοσιώσεως, καθώς και οστά, όστρεο τρίωνα και κύπελλα που βρέθηκαν στην Εξέδρα. Ο μεγάλος λίθινος αγωγός σε συνδυασμό με τον μικρότερο εκείνο της Εξέδρας, προτείνει και την αποστράγγιση υγρών, θυσίες και σπονδές.

Η αυλή θα φιλοξενούσε και άλλες τελετουργίες, όπως χορούς, πομπές ή άλλα δρώμενα. Το γεγονός ότι περιβάλλεται από χώρους που απέδωσαν τελετουργικά αντικείμενα αλλά και είδη καθημερινής οικιακής χρήσης (αποθήκευσης, μαγειρέματος, ύφανσης...) υποδηλώνει τον σύνθετο ρόλο του συγκροτήματος και της αυλής του που έχουν τόσο εμφανή ανακτορικά χαρακτηριστικά.

Σε μικρό ιδιωτικό οικόπεδο στα ΝΑ του ανακτορικού κτηρίου (σε απόσταση 120μ. περίπου), στη συνοικία Άγιος Νικόλαος, μέσα στον πυκνό πολεοδομικό ιστό της σύγχρονης μικρής κωμόπολης, εντοπίστηκε τμήμα ανοικτού χώρου στρωμένου με πωρολιθικές πλάκες, με επάλληλα δάπεδα κατάληψης.

Περιλάμβανε έναν κτιστό βαθμιδωτό βωμό στο μέσον περίπου του οικοπέδου και απέδωσε θραύσμα από ζεύγος πωρολιθικών κεράτων καθοσιώσεως. Τα πλακόστρωτα ανήκαν σε τρεις διαφορετικές φάσεις της Νεοανακτορικής περιόδου, με το πιο όψιμο να καλύπτει όλη σχεδόν την ανασκαμμένη έκταση και προφανώς και πέρα από αυτήν. Το πλακόστρωτο διασχίζουν πέντε πομπικοί δρόμοι από ορθογώνιες πωρολιθικές πλάκες. Ο βαθμιδωτός βωμός αποτελείται από δύο ανισομεγέθεις ορθογώνιους πωρόλιθους. Ενώ στα κέρατα καθοσιώσεως ήταν χαραγμένα τρία τεκτονικά σημεία, μια τρίαινα και δύο κλαδιά. Στη ΝΔ γωνία του οικοπέδου βρέθηκε επίσης μια τεράστια και υπερυψωμένη πωρολιθική πλάκα μήκους 4μ. Στα κινητά ευρήματα της ανασκαφής περιλαμβάνονται ένα χάλκινο ειδώλιο λατρευτή στη στάση του «αποσκοπείν» (με το ένα χέρι στο μέτωπο - μεταγενέστερο/μυκηναϊκό), κωνικά κύπελλα από τη μεγάλη πωρολιθική πλάκα και τμήματα πέντε ελεφαντοστέινων ειδωλίων (Σακελλαράκης, Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997: 120-129).

Η συνύπαρξη πλακόστρωτου δαπέδου και αρκετών πομπικών δρόμων οδήγησαν τους ανασκαφείς στην υπόθεση ενός «Θεατρικού Χώρου» προορισμένου για ποικίλες τελετουργικές εκδηλώσεις σε διαφορετικές περιστάσεις - πομπικούς χορούς, θυσίες, προσφορές αλλά ίσως και αγώνες και αθλοπαιδιές, όπως δείχνουν τα κέρατα καθοσίωσης, ο βαθμιδωτός βωμός και η μεγάλη πωρολιθική πλάκα. Η τελευταία θα μπορούσε ίσως να χρησιμοποιείται ως κρηπίδα-βάθρο για παραστάσεις ή για σπονδές, αν κρίνει κανείς από τα κωνικά κύπελλα που βρέθηκαν πάνω της. Πρέπει, ωστόσο, να αναφερθεί ότι η χρονολόγηση του βωμού είναι αβέβαιη και θα μπορούσε να τοποθετηθεί πιθανότατα στα μυκηναϊκά χρόνια (Σακελλαράκης, Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997: 122).

Την παρουσία ενός ακόμη υπαίθριου χώρου, σε απόσταση περίπου 20μ. ΒΔ του ανακτορικού κτηρίου, υπαινίσσεται η ύπαρξη μιας μεγάλης κυκλικής δεξαμενής που βρέθηκε από τον Evans το 1922 στο υπόγειο μιας ιδιωτικής οικίας (Evans 1928: 64-65). Την έφερε εν μέρει ξανά στο φως ο Γ. Σακελλαράκης με αφορμή σωστικές ανασκαφές της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας τη δεκαετία του 1960 για το σύγχρονο τοπικό δίκτυο ύδρευσης. Αποκαλύφθηκε τότε και ένας αγωγός που ξεκινούσε από αυτήν και κατευθυνόταν δυτικότερα. Χρονολογείται τη ΜΜ IIIB-ΥΜ ΙΑ περίοδο. Καταστρέφεται την ΥΜ ΙΑ και επαναχρησιμοποιήθηκε την ΥΜ ΙΒ περίοδο (Driessen, Mac Donald 1997: 173).

Η δεξαμενή έχει διάμετρο 5,45μ. και είχε μάλλον θολωτή οροφή ή ένα στέγαστρο με κιονοστοιχία. Ήταν κτισμένη με μεγάλους λαξευμένους πωρολίθους, ο πυθμένας της είναι στρωμένος με βότσαλα και είναι προσβάσιμος μέσα από πέντε σκαλοπάτια. Το κυκλικό αυτό κτίσμα περιέκλειε φυσική πηγή - βρέθηκε η κεφαλή του αγωγού, ο οποίος σχηματιζόταν από επιμήκη λίθο με κοιλότητα και αυλάκι που διοχέτευε το νερό. Ο ίδιος ο αγωγός ήταν από λαξευμένους πωρολίθους, είχε παχιά λειασμένα εσωτερικά τοιχώματα και καλή συναρμογή των κομματιών του. Μέσα και γύρω από αυτόν βρέθηκε άφθονη κεραμική του φυτικού και λιγότερη του θαλάσσιου ρυθμού.

Στα Δ της δεξαμενής κατά τη Νεοανακτορική περίοδο υπήρχε φαίνεται ένα είδος βεράντας: πολλά θραύσματα από γλάστρες και χρωματιστά κονιάματα προήλθαν μάλλον από κάποιο εξώστη του ανακτορικού κτηρίου. Εκεί βρέθηκαν, επίσης, κομμάτια κωδωνόσχημων και ζωόμορφων ειδωλίων της Παλαιοανακτορικής

περιόδου (Σακελλαράκης, Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997: 112-115). Ο ανασκαφέας πιστεύει ότι πρόκειται για το υδραγωγείο του ανακτορικού κτηρίου, που αποτελούσε ίσως αναπόσπαστο τμήμα κάποιας πτέρυγας του στα Δ-ΒΔ. Βρίσκει αναλογίες με την αντίστοιχη και μικρότερη δεξαμενή στην ανατολική πτέρυγα του ανακτόρου της Ζάκρου (2.3.2). Το τρεχούμενο νερό και τα φυτά τριγύρω θα δημιουργούσαν μια ευχάριστη ατμόσφαιρα για την αναψυχή των χρηστών του συγκροτήματος, ενώ η παρουσία ειδωλίων δεν αποκλείει και τη λατρευτική χρήση του χώρου.

2.3.15 Βαθύπετρο

Η μεγάλη αγροικία στο Βαθύπετρο βρίσκεται στην ενδοχώρα της Β κεντρικής Κρήτης, ΝΑ των Αρχανών και πάνω στον δρόμο που οδηγούσε προς την πεδιάδα της Μεσαράς στα Ν. Θεμελιώθηκε την ΥΜ ΙΑ περίοδο πάνω σε ύψωμα που δεσπόζει μιας ευρύτερης εύφορης περιοχής με σχετικά ήπιο ανάγλυφο. Λίγο πριν το τέλος της περιόδου αυτής καταστράφηκε από σεισμό και ανοικοδομήθηκε μόνο εν μέρει. Μεγαλύτερης έκτασης ανοικοδόμηση γνώρισε την ΥΜ ΙΒ περίοδο, όταν τροποποιήθηκε η κάτοψη του συγκροτήματος και προστέθηκαν νέοι χώροι που δίνουν τη μορφή και τον χαρακτήρα τότε δύο επιμέρους κτηρίων, του παλιότερου ανακατασκευασμένου στα Δ και μιας νέας προσθήκης στα Α - πιθανόν ενός παραρτήματος του προγενέστερου. Η αγροικία καταστράφηκε και εγκαταλείφθηκε στο τέλος της ΥΜ ΙΒ (**Εικ. 73**). Αποτελούσε το μεγαλύτερο και πιο φροντισμένο κτήριο ενός μικρού οικισμού που απλωνόταν γύρω της. Διέθετε αρκετά ανακτορικά χαρακτηριστικά ήδη από την πρώτη περίοδο της ζωής της. (*Aerial Atlas* 1992: 282-285, Driessen, Sakellarakis 1997: 63-68, 77, Μαντζουράνη 2002: 135-138).

Στην Α πτέρυγα του προγενέστερου Δ κτηρίου, στα Α ενός προστώου με τρεις κίονες είχε διαμορφωθεί υπαίθριος χώρος: μια αυλή που συνιστούσε τον προθάλαμο αίθουσας με πολύθυρο. Είχε δάπεδο από πατημένο χώμα και περιβαλλόταν από τοίχο του οποίου δεν γνωρίζουμε το ύψος. Έφερε ένα άνοιγμα στα Β, από όπου έμπαινε κανείς στην αυλή, και ένα δεύτερο στα Ν, που επικοινωνούσε με το εσωτερικό της αγροικίας. Στην Α πλευρά της αυλής σχηματιζόταν μια ορθογώνια κόγχη, εκατέρωθεν της οποίας υπήρχαν δύο μικρά τετράπλευρα κτίσματα. Παρουσιάζουν τριμερή διάρθρωση και ο ανασκαφέας θεώρησε ότι αποτελούσαν τη θεμελίωση τριμερούς ιερού. Σε αυτό συνέτεινε και η

εύρεση κομματιών λίθινου ζεύγους κεράτων καθοσιώσεως μπροστά από τους κίονες του προστώου (Μαρινάτος 1955: 607-610, Driessen, Sakellarakis 1997: 68-73).

Η αυλή με το τριμερές ιερό ήταν διαμορφωμένα στην πιο μεγάλη και πιο κεντρική οικία για να εξυπηρετήσουν τις λατρευτικές ανάγκες της κοινότητας. Η οικία αυτή είχε αγροτικό χαρακτήρα και αποτελούσε διοικητικό, οικονομικό και τελετουργικό κέντρο του οικισμού. Είχε ανοιχτή πρόσβαση αλλά ελεγχόμενη. Ο περίβολός της κατά τη γνώμη μας ίσως αποσκοπούσε στη διατήρηση της μυσταγωγίας των τελετών και της συγκέντρωσης της προσοχής των λατρευτών κατά τις ιεροπραξίες. Εκεί θα γίνονταν και προσφορές, όπως δείχνει η απεικόνιση τριμερούς πρόσοψης ιερού κορυφής στο λίθινο ρυτό της Ζάκρου. Οι νεώτεροι μελετητές δέχονται την άποψη του Σ. Μαρινάτου ότι η θέση του ιερού στα ανατολικά σχετίζεται με τις ισημερίες και τις στάσεις του ήλιου στη διάρκειά τους (Driessen, Sakellarakis 1997: 72-73, Hitchcock 2000: 108-109).

Μερικοί, ωστόσο, δεν συμφωνούν με την παραπάνω αναγνώριση στην τριμερή διαμόρφωση την οποία θεωρούν απλά μία κόγχη στον ανατολικό τοίχο της αυλής, για να αποθέτονται προσφορές ή για να κάθεται ο ιερέας ή ο τοπικός ηγεμόνας κατά τη διάρκεια θρησκευτικών τελετουργιών (Driessen, Sakellarakis 1997: 72). Η θρησκευτική χρήση δεν αποκλείει, βέβαια, τις πιο καθημερινές στιγμές των χρηστών της αυλής - την εργασία και την ανάπαυση σε έναν ανοικτό χώρο. Κάποιοι μάλιστα αρνούνται εντελώς την ύπαρξη ιερού και την θεωρούν φωταγωγό στο εκεί Σύστημα Αιθουσών, όπως και στη μεγάλη οικία στο Νίρου Χάνι (βλ. παραπάνω 2.3.11), για τον φωτισμό και τον αερισμό της ενότητας αυτής. Εκεί θα μπορούσαν οι ένοικοι και διαχειριστές του κτηρίου επίσης να δέχονται τους απεσταλμένους ή τους επισκέπτες τους. Πιστεύουμε δε ότι ο χώρος ενδέχεται να ήταν φυτεμένος με λουλούδια, όπως εικάζεται σε αρκετές άλλες περιπτώσεις στα μεγάλα ανακτορικά συγκροτήματα.

Στη δεύτερη φάση του συγκροτήματος, κατά την ΥΜ ΙΒ περίοδο, γύρω από την αυλή του τριμερούς ιερού προστίθεται ένας ευρύτερος περίβολος, που ενισχύεται με ισχυρούς τετράπλευρους πύργους στα ΒΔ και στα ΝΑ. Η είσοδος ήταν στα Β με ευρύ άνοιγμα. Σύμφωνα με τους μελετητές, ο περιορισμός της πρόσβασής του σχετίζεται με την προστασία της αγροτικής παραγωγής σε περίοδο κρίσης και

λιγότερο με κάποια μείωση της λατρευτικής δραστηριότητας που συνεχίστηκε με αμείωτη ένταση, όπως δείχνει η φροντίδα περιφραξης της έκτασης. Στον εξωτερικό αυτό περίβολο θα έφθαναν τα αγροτικά και άλλα αγαθά των οποίων η διαχείριση γινόταν στην αγροικία. Η χωρητικότητα του τότε εξωτερικού περιβόλου - ουσιαστικά μιας δεύτερης, μεγαλύτερης αυλής - δείχνει ότι θα μπορούσε να φιλοξενήσει μεγάλο αριθμό συμμετεχόντων σε ευρύτερα τελετουργικά δρώμενα, εκτός εκείνων που λάμβαναν χώρα στο τριμερές ιερό (Driessen, Sakellarakis 1997: 74-75).

2.3.16 Φαιστός

Μετά από μια περιορισμένη και ατελή προσπάθεια ανακατασκευής του στη MM III περίοδο το ανακτορικό συγκρότημα ξανακτίζεται και χρησιμοποιείται από την ώριμη YM IA έως την πρώιμη YM IB περίοδο, και στο τέλος της YM IB καταστρέφεται (Mac Enroe 2010: 82). Στο δεύτερο ανάκτορο διαμορφώνονται αρκετοί υπαίθριοι χώροι, κυρίως στη Β, στη ΒΑ και στην Α πτέρυγα (**Εικ. 74**).

Ο κυριότερος υπαίθριος χώρος του κτηριακού συγκροτήματος ήταν η Κεντρική Αυλή του. Πλακόστρωτη με ορθογώνιες ακανόνιστες πλάκες ασβεστολίθου, είχε διαστάσεις 55X25μ. Δύο στοές διέτρεχαν τη Α και τη Δ πρόσοψη της (Αλεξίου 1964: 236, Graham 1969: 36-38, Preziosi 1983: 124, Hitchcock 2000: 117, Mac Enroe 2010: 84-86). Στη ΒΔ γωνία της χαρακτηριστική ήταν μία κατασκευή με δύο ή τρεις βαθμίδες διαστάσεων 2,50X0,80X1,12μ. (**Εικ. 75**), ενώ εκατέρωθεν της μεγάλης κεντρικής εισόδου της Β πρόσοψης υπήρχαν δύο ημικυκλικές, ασβεστολιθικές βάσεις διαμέτρου 0,38μ. Πλάι τους διαμορφώνονταν δύο σχετικά βαθιές, ορθογώνιες κόγχες, (πλάτους 1,02μ., βάθους 0,55μ. και σωζόμενου ύψους 1,40μ.), επιχρισμένες με ανοικτό ερυθρό κονίαμα και με εγχάρακτο θέμα συνεχόμενων ρόμβων στο πλαίσιο αλλά και χιαστί στην κύρια επιφάνειά τους (Pernier, Banti 1951: 57-62, 222-224). Ενώ συμμετρικά δίπλα τους σχηματίζονταν δύο αβαθείς εσοχές (Graham 1969: 37), στη ΒΑ απόληξη της Α στοάς υπήρχαν δύο κτιστές ορθογώνιες δεξαμενές, επιχρισμένες με πηλό και ένα θρανίο από γυψόλιθο στη Ν τους πλευρά (Αλεξίου 1964: 239). Ο Cadogan θεωρεί ότι πρόκειται για δεξαμενές υγρών και αναρωτιέται μήπως πρόκειται για ενυδρείο (Cadogan 1976: 103).

Εκτός από τη στερεότυπη λειτουργία της ως χώρου κυκλοφορίας και επικοινωνίας στις πτέρυγες του ανακτόρου αλλά και της συμβολής της στο φωτισμό και αερισμό των χώρων που εξυπηρετούσε, η Κεντρική Αυλή αποτελούσε και με τις κατασκευές της το χώρο διεξαγωγής διαφόρων τελετουργικών εκδηλώσεων, στις οποίες συμπεριλαμβάνονταν κοινά συσσίτια και συμπόσια (Driessen 2002: 9-10, 2004: 77). Οι κιονοστοιχίες της Α και Δ πλευράς θα δημιουργούσαν πιθανόν εξώστες (βεράντες) στον όροφο και στοές στο ισόγειο, που προστάτευαν από τον ήλιο ή τη βροχή και θα αποτελούσαν ευχάριστους χώρους πρωί-βράδυ (Cadogan 1976: 93, 98-99).

Κατά τον Graham, εδώ διεξάγονταν οι αγώνες των ταυροκαθαψίων και άλλων αθλητικών αγώνων με την προσθήκη ξύλινων κιγκλιδωμάτων στα μεσοδιαστήματα των στοών ως μέρος τελετουργικών εκδηλώσεων θρησκευτικού χαρακτήρα (Graham 1969: 73-75, 1977: 68-70). Στη βαθμιδωτή εξέδρα θα πατούσαν οι ταυροκαθάπτες για την εκτέλεση του άλματος στη ράχη του ζώου. Οι δε ημικυκλικές βάσεις θα στήριζαν ημικίονες με διακοσμητικό χαρακτήρα ή βάσεις ιστών για σημαίες-λάβαρα.

Από άλλους μελετητές, που διαφωνούν με την υπόθεση του Graham, η βαθμιδωτή κατασκευή θεωρείται βωμός - γύρω της βρέθηκαν αγγεία και τράπεζες προσφορών της Μετανακτορικής όμως περιόδου (Πλάτων 1972: 136-137), βάση για σωληνωτά αγγεία ή για γλάστρες με λουλούδια (Cadogan 1976: 99). Μερικοί το ερμηνεύουν ως βάθρο όπου στέκονταν οι κριτές των αγώνων (Αλεξίου 1964: 241), ενώ οι δύο κόγχες αποτελούσαν πιθανόν θέσεις για τους φρουρούς της Β εισόδου. Οι δύο δεξαμενές εξάλλου έχουν θεωρηθεί ενυδρεία για την αναψυχή των νεαρών ενοίκων, χώροι για νερά εξαγνιστικά ή πόσιμα, νερό που θα χρησιμοποιούσαν οι αθλητές και εν γένει οι παρευρισκόμενοι στις εκδηλώσεις (Αλεξίου 1964: 239, Cadogan 1976: 103, Hitchcock 2000: 112).

Στη Δυτική Αυλή έγιναν αυτή την περίοδο αρκετές μετατροπές που άλλαξαν τη μορφή αλλά όχι τον χαρακτήρα της (**Εικ. 76**). Εξαιτίας των καταστροφών που προηγήθηκαν, καταχώστηκαν οι πρώτες πέντε βαθμίδες της εξέδρας του «Θεατρικού Χώρου», καθώς και οι «Κουλούρες». Η Δ πρόσοψη του ανακτόρου μετατοπίστηκε προς τα Α και κτίστηκε μια κλιμακωτή άνοδος με πλατιές αλλά χαμηλές βαθμίδες προς το επιβλητικό πρόπυλο της Δ εισόδου. Την ίδια περίοδο

κατασκευάστηκε και η κλίμακα που συνδέει τη Δυτική με την Ανώτερη Δυτική Αυλή (βλ. παραπάνω, σελ. 63).

Η Δυτική Αυλή εξακολούθησε να έχει τις ίδιες λειτουργίες που φαίνεται είχαν αποκρυσταλλωθεί κατά την Παλαιοανακτορική εποχή. Αρκετοί θεωρούν ότι η κλιμακωτή άνοδος προς το Δυτικό Πρόπυλο λειτούργησε συμπληρωματικά ως τμήμα του «Θεατρικού Χώρου», καθώς οι χαμηλές βαθμίδες της θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως κερκίδες (εδώλια) τώρα που η χωρητικότητα του προηγούμενου είχε κατά πολύ μειωθεί. Η σημασία της Δυτικής Αυλής ως χώρου συγκέντρωσης των κατοίκων της Φαιστού και παρακολούθησης ποικίλων τελετουργικών εκδηλώσεων, επιτείνεται ακόμη περισσότερο, όπως δείχνει η διατήρηση της μνημειακότητας της εκεί πρόσοψης του ανακτόρου, της μεγαλοπρέπειας του Δυτικού Προπύλου, των εσοχών και εξοχών στις εξωτερικές τοιχοποιίες κ.λπ. (Hägg 1987: 131).

Στη Β πτέρυγα του ανακτόρου, στην εκεί απόληξη του Διαδρόμου 41, διαμορφώθηκε ένας εσωτερικός υπαίθριος χώρος, η Αυλή 48 (Pernier, Banti 1951: 210-217, Αλεξίου 1964: 242-243, Hitchcock 2000: 122). Ήταν περικλειστος με ισόδομες προσόψεις (Cadogan 1976: 100), με το δάπεδο στρωμένο με χαλικάσβεστο και όστρακα αγγείων (αστράκι). Σε βαθύτερο επίπεδο έφερε ακανόνιστη πλακόστρωση την οποία διέσχιζε λοξά πομπικός δρόμος από ορθογώνιες πλάκες που προφανώς υπήρχε ήδη από την Παλαιοανακτορική εποχή. Το δυτικό τμήμα της αυλής κλείστηκε με τοίχο που σχημάτισε ένα στενό και επίμηκες δωμάτιο με πρόσβαση από την Αυλή.

Μέσω του Διαδρόμου 87 η Αυλή 48 συνδεόταν με τις επίσημες αίθουσες 50, 77-79, 85-86 της Β πτέρυγας, οι οποίες διέθεταν πολύθυρα και φωταγωγούς και έχουν θεωρηθεί χώροι υποδοχής, συμποσίων (Preziosi 1983: 134) ή διαμονής - τα «βασιλικά διαμερίσματα». Μέσω φωταγωγού και του Διαδρόμου 52 είχε κανείς πρόσβαση και στη ΒΑ είσοδο 53 του ανακτορικού συγκροτήματος.

Το Δωμάτιο 49 αμέσως Α του 48, από το οποίο είχε τη μοναδική του πρόσβαση, ήταν και αυτό ανοικτό (Αλεξίου 1964: 243, Hitchcock 2000: 122). Πρόκειται για ένα μεγάλο χώρο με ισόδομες προσόψεις από καλής ποιότητας λίθους που απέδωσε πολλά πινάκια, κωνικά κύπελλα και άλλα αγγεία (Cadogan 1976: 100).

Οι προαναφερόμενοι χώροι (Αυλή 48 και Δωμάτιο 49) αποτελούν εσωτερικές αυλές με κύριο σκοπό καταρχήν την εξυπηρέτηση της κυκλοφορίας και την παροχή φωτισμού και αερισμού. Η Αυλή 48, μάλιστα, υπήρξε φαίνεται ο κύριος κόμβος μεταξύ της Κεντρικής Αυλής και των επίσημων αιθουσών της Β πτέρυγας (Preziosi 1983: 134), και ένας ενδιάμεσος χώρος υποδοχής για τους εισερχόμενους από την ΒΑ είσοδο - κάποιοι μελετητές τον θεωρούν και αποθηκευτικό χώρο (Cadogan 1976: 100).

Ο Graham θεωρεί ότι ο μικρός ανοικτός Χώρος 49 χρησίμευε ως στάβλος για τα ζώα που παρείχαν το κρέας και τα γαλακτοκομικά προϊόντα, τα οποία προοριζόνταν για ανακτορική χρήση (Graham 1969: 39). Ενώ άλλοι διαφωνούν και υποστηρίζουν ότι σε μια τέτοια περίπτωση ο θόρυβος και οι μυρωδιές θα ήταν ενοχλητικές για τα επίσημα διαμερίσματα που βρίσκονταν αρκετά κοντά, και τον προσλαμβάνουν ως έναν εσωτερικό κήπο πλαισιωμένο από τοίχους (Cadogan 1976: 100). Αυτός θα έκανε ευχάριστη την παραμονή των εισερχομένων που θα περίμεναν στον χώρο υποδοχής, και έναν καλαίσθητο χώρο ξεκούρασης και αναψυχής για τους ενοίκους του ανακτόρου. Τα εκεί αγγεία θα πρότειναν και μια χρήση αποθήκευσης ή/και συνάθροισης στην τελευταία τουλάχιστον περίοδο πριν την τελική καταστροφή.

Η Ανατολική Αυλή 90 ήταν ένας ανοικτός, τραπεζιόσχημος χώρος με διαστάσεις 22μ.(B-N)X18,40-21μ. (A-Δ) (Pernier, Banti 1951: 213-217, Αλεξίου 1964: 243, Hitchcock 2000: 121-122). Ήταν στρωμένη με ακανόνιστες πλάκες και έσωζε στο μέσον της τα κατάλοιπα μιας πεταλόσχημης κατασκευής, ίσως κεραμικού κλιβάνου: αφού στα τοιχώματά του έφερε κομμάτια υαλοποιημένων αγγείων και αργιλώδες επίχρισμα, ενώ στην αυλή εντοπίστηκαν δύο κεραμικοί τροχοί. Μερικοί πιστεύουν πως πρόκειται για φούρνο μαγειρέματος (Preziosi 1983: 133) ή για μεταλλευτικό κλίβανο (χυτήριο), εξαιτίας κυρίως των σκουριών από ορείχαλκο και σίδηρο που βρέθηκαν στις επιχώσεις της αυλής (Cadogan 1976: 101).

Στη ΝΔ γωνία της, ένας καμπύλος τοίχος διαμόρφωνε μια κατασκευή, ίσως δεξαμενή (Cadogan 1976: 101). Ενώ τα έξι δωμάτια στα Δ (Χώροι 54-55) ήταν ίσως αποθήκες του προσωπικού και των τεχνιτών που χρησιμοποιούσαν τον κλίβανο (Graham 1969: 39). Στους τοίχους τους υπήρχαν εγχάρακτα περισσότερα από δέκα «τεκτονικά σημεία» ενώ στο εσωτερικό τους βρέθηκαν μόνο όστρακα. Είχαν

πρόσβαση από την Αυλή 90 και επικοινωνούσαν με τη βόρεια πτέρυγα και την Κεντρική Αυλή μέσω του Διαδρόμου 52 στα Δ τους.

Η Ανατολική Αυλή του ανακτορικού κτηρίου θα φιλοξενούσε εργαστηριακές δραστηριότητες που σχετίζονταν με τη φωτιά (μαγείρεμα ή ψήσιμο αγγείων ή εκκαμίνευση μεταλλευμάτων), που θα απαιτούσαν καλό εξαερισμό εξαιτίας του καπνού και του μολυσμένου αέρα που παραγόταν. Εκεί θα συγκεντρώνονταν οι απαραίτητες πρώτες ύλες (ξυλεία, άργιλοι, μεταλλεύματα) ή θα στέγνωναν και θα κρύωναν τα παράγωγα της όπτησης (π.χ. αγγεία). Στα δωμάτια κατά μήκος της Δ της πλευράς θα γινόταν η επεξεργασία και η προετοιμασία των όποιων προϊόντων.

Αν πρόκειται για μαγειρικό φούρνο, εδώ θα γινόταν η παρασκευή και το ψήσιμο των φαγητών για τους ενοίκους και τους επισκέπτες, δηλαδή η προετοιμασία κοινών γευμάτων ή συμποσίων (Driessen 2004: 77). Στην περίπτωση άσκησης μεταλλουργικής ή αγγειοπλαστικής δραστηριότητας, η περιορισμένη πρόσβαση στα δυτικά Δωμάτια 53-54, η ύπαρξη των «τεκτονικών σημείων» στους τοίχους τους και η γειτνιάσή τους με την κάμινο, δείχνουν τη σπουδαιότητα των εν λόγω χώρων και ίσως τον έλεγχό τους από τις αρχές του ανακτορικού συγκροτήματος (Hitchcock 2000: 122).

Ο χώρος στα Α και ΝΑ των Δωματίων 63a-d και του Εξώστη 64, στις Α παρυφές σχεδόν του λόφου του ανακτορικού συγκροτήματος, συνιστά μια έκταση χωρίς αρχιτεκτονικά κατάλοιπα (Pernier, Banti 1951: 167-191, Αλεξίου 1964: 239-40, Hitchcock 2000: 172-173). Ο εκεί βράχος είχε αφεθεί φυσικός, σε υψηλότερο επίπεδο από το δάπεδο των δωματίων στα Δ του. Στο «φρύδι» του, αμέσως Α του εξώστη, τρεις επιμήκεις και χαμηλοί αναβαθμοί οδηγούσαν σε χαμηλότερο επίπεδο (Εικ. 77). Από το Α άκρο των βαθμίδων εκκινούσε λαξευτός γωνιούμενος αγωγός ορθογωνίας διατομής για την απορροή των ομβρίων υδάτων προς τη χαράδρα ανατολικότερα. Ενώ, Α και ΝΑ των Δωματίων 64b-d μόνα ευρήματα είναι πολυάριθμες διάσπαρτες κυκλικές και ακανόνιστες λαξευτές κοιλότητες και λάκκοι αλλά και φυσικές σχισμές και ρωγμές του βράχου.

Το σύνολο δωματίων που εξυπηρετεί η υπαίθρια αυτή έκταση θεωρείται ξενώνας ή χώροι διαμονής - ένα Σύστημα Αιθουσών με δεξαμενή καθαρμών (με πολλά όστρακα τελετουργικών αγγείων, ρυτών, πρόχων, κ.λπ. αγγείων και άλλων αντικειμένων, όπως είναι τα ζεύγη λίθινων κεράτων, οι διπλοί πελέκες κ.λπ.) και με

χώρο υγιεινής (τουαλέτα). Το σύνολο, που διέθετε επίσης βεράντα (εξώστη) με ρηγή γωνιώδη στοά θα συνιστούσε χώρο αναψυχής και ξεκούρασης με απέραντη θέα προς την πεδιάδα της Μεσαράς. Οι κοιλότητες και τα ημικυκλικά λαξεύματα θεωρούνται μικροί λάκκοι για τη φύτευση λουλουδιών, κυρίως κρίνων σε αναλογία με το βραχώδες τοπίο με τα κρίνα στην «Τοιχογραφία της Άνοιξης» στη Θήρα (Shaw 1993: 680-685). Όλος ο χώρος ίσως αποτελούσε κήπο (Graham 1969: 90-91, Preziosi 1983: 134). Επειδή, ωστόσο, οι λάκκοι είναι μικροί για το μέγεθος των βολβών, οι οπές και τα ορύγματα έχουν ερμηνευθεί εναλλακτικά ως κατασκευές του προανακτορικού οικισμού, ίσως για την προετοιμασία και την παρασκευή τροφής, δηλαδή ως υπαίθρια, λαξευτά τριβεία (Hitchcock 2000: 173). Άλλα μικρότερα ορύγματα έχουν χαρακτηριστεί από μερικούς οπές για την υποδοχή ξύλινων στηριγμάτων για ικριώματα (Pernier, Banti 1951: 186) ή τέντες (Αλεξίου 1964: 239).

2.3.17 Αγία Τριάδα

Ο οικισμός της Αγίας Τριάδας είναι κτισμένος στις πλαγιές ενός λόφου στο Δ τμήμα της πεδιάδας της Μεσαράς, 2 χλμ. περίπου Δ της Φαιστού, σχετικά κοντά στη Ν ακτή του νησιού. Πρωτοκατοικήθηκε στην ΠΜ ΙΙ περίοδο και συνέχισε να κατοικείται στην Παλαιοανακτορική εποχή, όπως δείχνουν σποραδικά αρχιτεκτονικά υπολείμματα ανάμεσα στα νεοανακτορικά και τα μετανακτορικά κατάλοιπα (**Εικ. 78**).

Στο ψηλότερο σημείο του οικισμού αποκαλύφθηκε η λεγόμενη Βασιλική Έπαυλη, ένα μεγάλο κτηριακό συγκρότημα με ανακτορικά χαρακτηριστικά. Οργανώνεται σε σχήμα L γύρω από μια αυλή και ανήκει σε δύο φάσεις στη ΜΜ ΙΙΙΒ-ΥΜ ΙΑ και στην ΥΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ περίοδο, στο τέλος της οποίας καταστρέφεται (*Aerial Atlas* 1992: 70-71). Εξαιτίας της φροντισμένης κατασκευής, των πλούσιων κινητών ευρημάτων και του μεγάλου αρχείου με πινακίδες Γραμμικής Α και σφραγίσματα από το εσωτερικό του θεωρήθηκε ενιαίο κτηριακό συγκρότημα: θερινή κατοικία των ηγεμόνων της Φαιστού ή έδρα και κατοικία κάποιου τοπάρχη που θα συνδεόταν με το ανάκτορο και την επικράτεια της Φαιστού (*Aerial Atlas*: 70-71). Πιο πρόσφατα υποστηρίχτηκε ότι πρόκειται για δύο ή και τρεις ξεχωριστές οικίες κάποιων εύπορων κατοίκων που δεσπόζουν του υπόλοιπου οικισμού (Watrous 1984: 123, Hitchcock, Preziosi 1997: 55-56).

Υπαίθριος χώρος πλακόστρωτος και ακανόνιστα ορθογώνιου σχήματος διανοίγεται στο ανώτερο άνδρη στα Ν του κτηριακού συγκροτήματος: η Ανώτερη ή Νότια Αυλή. Διαμορφώθηκε την ΜΜ ΙΙΙΒ-ΥΜ ΙΑ περίοδο και ορίζεται στα Δ του συγκροτήματος από την πτέρυγα που αποτελεί το βραχύτερο σκέλος του σχήματος L, την Οικία Α. Ενώ στα Α από ένα πλακόστρωτο δρόμο με κατεύθυνση από Β προς Ν που βαίνει παράλληλα με τη Δ πλευρά της μεγάλης Οικίας C ή του ΝΑ συγκροτήματος. Τα Ν άκρα της αυλής αυτής είναι ασαφή, εξαιτίας της ελλιπούς ανασκαφικής έρευνας προς αυτή την κατεύθυνση. Σήμερα ορίζεται από το άνδρη στο οποίο έχει θεμελιωθεί η μικρή μεσαιωνική εκκλησία του Αη Γιώργη, θα πρέπει, ωστόσο, να ήταν λίγο πιο Ν από τον σημερινό αναλημματικό τοίχο. Μέρη πλακόστρωτου νεοανακτορικού δαπέδου έχουν εντοπισθεί στη Δ πλευρά και στο ΒΑ τμήμα της αυλής. Ενώ στο ΝΔ της άκρο μια τετράβαθμη κλίμακα φέρει στο ανώτερο σκαλοπάτι της λίθινο ενσωματωμένο κέρνο. Η σκάλα οδηγεί στα Δ προς μια πλακόστρωτη περιοχή με διαβρωμένο δάπεδο ενώ στα Β της σώζεται μια γωνιούμενη στοά. Μερικοί θεωρούν το σύνολο ένα είδος «Θεατρικού Χώρου» (Mc Enroe 2010: 110). Στο Α τμήμα της αυλής κτίστηκε ιερό την ΥΜ ΙΙΙ (μυκηναϊκή) περίοδο, και η περιοχή χρησιμοποιήθηκε στο εξής ως χώρος λατρείας. Τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους φιλοξένησε μάλλον υπαίθριο ιερό, και έχει ονομαστεί από τους ανασκαφείς «Πλατεία των Ιερών» (Halbherr, di Stefani, Banti 1980: 200-201).

Εκ πρώτης όψεως η Ανώτερη Αυλή μοιάζει να ανήκει αποκλειστικά στο συγκρότημα της Βασιλικής Έπαυλης, να είναι δηλαδή ιδιωτική αυλή. Η ανοιχτή όμως πρόσβαση σε αυτήν από τον οικισμό που εκτείνεται βορειότερα, μέσω της Μεγάλης Ανατολικής Κλίμακας και του δρόμου στα Α, προτείνει μια κοινόχρηστη περιοχή, δηλαδή μια πλατεία - ίσως μια αυλή. Μερικοί μελετητές ισχυρίζονται ότι ο υπαίθριος χώρος αποτελεί κεντρική αυλή(;), αφού είναι προσανατολισμένη σε ένα ιερό κορυφής που βρίσκεται μερικές εκατοντάδες μ. προς τα Α και δεν έχει ακόμη ανασκαφεί (Watrous 1984: 132).

Όλες οι πτέρυγες του συγκροτήματος βλέπουν προς την αυλή αυτή αν θεωρήσουμε ενιαίο το κτήριο ή οι δύο τουλάχιστον μεγαλύτερες οικίες αν εκληφθούν ως ξεχωριστά κτίσματα. Η κύρια είσοδος του ΒΔ συγκροτήματος (της Οικίας Α), βρισκόταν κατά με τους ανασκαφείς στη Ν πλευρά του, στην πτέρυγα με

τις αποθήκες των πύλων στο ισόγειο και το αρχείο Γραμμικής Α στον όροφο. Συνεπώς, η αυλή θα αποτελούσε ένα πολυσύχναστο μέρος, όπου θα διακινούνταν προϊόντα και πρώτες ύλες από και προς το συγκρότημα. Το ίδιο θα ίσχυε και για την Οικία Β (το ΒΑ Συγκρότημα) αν και εκεί πιθανές εισοδοί δεν έχουν εντοπισθεί - κυρίως εξαιτίας της κατασκευής του μεταγενέστερου μνημειακού μυκηναϊκού Μεγάρου. Το ΝΔ συγκρότημα, που ανήκε επίσης στην Οικία Α, ήταν χώρος διαμονής του βοηθητικού προσωπικού χωρίς πρόσβαση στην αυλή - τουλάχιστον στο επίπεδο του ισογείου. Ενώ το ΝΑ συγκρότημα (ή Οικία Γ) δείχνει να μην επικοινωνεί στο διατηρημένο τμήμα του με την Ανώτερη Αυλή, αν και έχει πρόσοψη σε αυτήν και στον Ανατολικό Δρόμο - η είσοδος θα ήταν στη ΝΔ του πλευρά που δεν σώζεται.

Η Ανώτερη Αυλή θα φιλοξενούσε, επιπλέον, δημόσιες συγκεντρώσεις της κοινότητας σε ποικίλες περιστάσεις, καθημερινές κοινωνικές συναναστροφές στον ελεύθερο χρόνο και ανάπαυση και ευρύτατη αναψυχή αφού παρέχει θέα προς πολλές κατευθύνσεις και αέρα από τη θάλασσα. Προς την ίδια κατεύθυνση, ο κέρνος στην ανώτερη βαθμίδα της κλίμακάς της θα μπορούσε να αποτελεί παιχνίδι.

Στην Αυλή αυτή θα λάμβαναν χώρα και εκδηλώσεις με τελετουργικό ή/και θρησκευτικό χαρακτήρα. Αν και αποτελούν μεταγενέστερα ευρήματα (ΥΜ III), έξι λίθινες βαθμιδωτές βάσεις διπλών πελέκων στο δυτικό τμήμα της Οικίας Α, που βλέπει στην Αυλή, υποδεικνύει ότι αυτοί θα τοποθετούνταν στην Αυλή στη διάρκεια τέλεσης παραδοσιακών ιεροπραξιών που θα είχαν συνεχιστεί και στη διάρκεια της ΥΜ III (Watrous 1984: 132). Η πλατιά κλίμακα στη ΝΔ γωνία έχει ερμηνευθεί εξάλλου ως μια μορφή βαθμιδωτής κρηπίδας ή εξέδρας που διαμόρφωνε, σε συνδυασμό με τη γωνιούμενη στοά, κάποιου είδους «Θεατρικό Χώρο» (Hitchcock 2000: 68-69). Στην εξέδρα πιθανόν συγκεντρώνονταν μερικοί άνθρωποι για να παρακολουθήσουν τελετουργικά και άλλα δρώμενα, όπως πομπές και χορούς.

Ένα είδος τελετής θα μπορούσε να είναι και η προσφορά «απαρχών», των πρώτων δηλαδή καρπών ή σπόρων της σοδειάς στον κέρνο. Εξάλλου η εύρεση στο άμεσο περιβάλλον των «Θεατρικών Χώρων», συνήθως στις βαθμίδες τους, πολύτιμων ή ιδιότυπων λίθινων σκευών ή θραυσμάτων τους οδηγεί στην υπόθεση μιας τελετουργίας που περιλάμβανε σκόπιμη θραύση και καταστροφή των σκευών αυτών μετά από σπονδές. Έτσι ερμηνεύονται τα κομμάτια από το κωνικό «Ρυτό των Πυγμάχων» από την κλιμακωτή εξέδρα και από το δωμάτιο του ΒΔ Συγκροτήματος

(Οικία Α), σε γειτονικό δηλαδή χώρο (Cucuzza 2011: 164-165). Οι εξέδρες λειτουργούσαν ίσως και ως χώρος τελετουργικής υποδοχής επισκεπτών ή απεσταλμένων αλλά και ως τόπος εμφάνισης και επίδειξης των τοπικών αρχών του οικισμού ή της περιοχής, π.χ. των ενοίκων των μεγάλων σπιτιών ή του ανακτόρου της Φαιστού (Cucuzza 2011: 166).

Στα Β-ΒΑ των Συγκροτημάτων των Οικιών Α και Β ή της Βασιλικής Έπαυλης - ανάμεσα σε αυτά και στο υπόλοιπο τμήμα του ανασκαμμένου οικισμού - σε χαμηλότερο επίπεδο διανοίγεται ένας ορθογώνιος πλακόστρωτος χώρος, με τον μακρύ άξονα στην κατεύθυνση Α-Δ. Πρόκειται για τη Βόρεια ή Κατώτερη Αυλή ή Ράμπα της Θάλασσας, επειδή εδώ κατέληγε ο δρόμος που ερχόταν από την ακτή. Διαμορφώθηκε κατά την ΥΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ περίοδο, με ανηφορική κλίση από Δ προς Α. Νόριό της ήταν ο αναλημματικός τοίχος του πλακόστρωτου δρόμου που οδηγούσε Α στη Μεγάλη Κλίμακα και συνέδεε τη Βόρεια με τη Νότια Αυλή. Η πρώτη πλασιωνόταν στα Β από κτήριο με ισχυρή θεμελίωση, τον Προμαχώνα - μάλλον μια μεγάλη κοινοτική αποθήκη με οικία ή δωμάτια υπηρεσίας στον όροφο. Ενώ Α κατέληγε σε στοά με πέντε πεσσούς και μια εσοχή στον πίσω τοίχο. Η αυλή ήταν, λοιπόν, τοιχισμένη από τις τρεις πλευρές και ανοικτή μόνο στα Δ. Τη διέσχιζαν διαγώνια δύο αγωγοί απορροής υδάτων, οι οποίοι συνέκλιναν και κατευθύνονταν βορειότερα σε χαμηλότερο επίπεδο (Halbherr, di Stefani, Banti 1980: 200-201, Watrous 1984: 131-132, *Aerial Atlas* 1992: 71).

Η θέση της Νότιας Αυλής μεταξύ των δύο μεγάλων ανδρήρων του οικισμού και η ελεύθερη πρόσβαση σε αυτήν από όλες τις πλευρές, δικαιολογούν τον χαρακτηρισμό της ως πλατείας, ως χώρου κοινοτικών συγκεντρώσεων σε ποικίλες περιστάσεις, π.χ. για τελετουργικές εκδηλώσεις στο πλαίσιο θρησκευτικών εορτασμών που περιλάμβαναν ίσως αγωνίσματα, πομπές ή/και χορούς. Οι ανασκαφείς θεωρούν ότι πάνω από τη στοά υπήρχε μπαλκόνι, από όπου οι τοπικοί αξιωματούχοι θα μπορούσαν να παρακολουθούν τα δρώμενα (Halbherr, di Stefani, Banti 1980: 200-201). Άλλοι βλέπουν στον συνδυασμό της στοάς και του πλακόστρωτου χώρου μια λειτουργία «Θεατρικού Χώρου», με τη στοά να δημιουργεί το απαραίτητο αρχιτεκτονικό σκηνικό βάθος, όπως και σε άλλες περιπτώσεις, π.χ. στο «Θεατρικό Χώρο» στην Κνωσό (2.3.13), στη γωνιούμενη

κλίμακα στα Γουρνιά (2.3.7), στην υπερυψωμένη εξέδρα (loggia) στα Μάλια (2.3.10) (Mc Enroe 2010: 110, Cucuzza 2011: 164).

Η συνύπαρξη της Βόρειας Αυλής με το μεγάλο κτήριο με πελεκητούς λίθους στην πρόσοψη, τον Προμαχώνα, που θεωρείται και χώρος αποθήκευσης προτείνει και μια χρήση της για πιο υλικούς, οικονομικούς σκοπούς. Στην πλατιά ράμπα, που κατέληγε μπροστά στη στοά ενδέχεται να συγκεντρώνονταν τα προϊόντα που παρήγε ή κατασκεύαζε η κοινότητα, πριν αυτά αποθηκευθούν στον Προμαχώνα ή ανταλλαγούν με αγαθά και πρώτες ύλες που θα έφθαναν από τη μεριά της θάλασσας. Η Βόρεια Αυλή θα έπαιζε ίσως, δηλαδή, τον ρόλο εμπορικής αγοράς (Hitchcock 2000: 68-69). Η δε εσοχή στον οπίσθιο τοίχο της στοάς θεωρείται θέση για το κάθισμα του ανώτερου αξιωματούχου ή πάντως του υπεύθυνου για τις ανταλλαγές (Watrous 1984: 131-132). Τέλος, ως πολυσύχναστος χώρος στον οποίο ίσως έφθαναν ξένοι επισκέπτες και έμποροι, θα αποτελούσε πόλο έλξης και για τους κατοίκους της κοινότητας, τόπο ανταλλαγής απόψεων, ιδεών και ποικίλων κοινωνικών διαδράσεων.

2.3.18 Κομμός

Εκτός από τον υπαίθριο χώρο της Παλαιοανακτορικής (2.2.4) τέσσερις ακόμη έχουν έρθει στο φως στον οικισμό του Κομμού και χρονολογούνται στη Νεοανακτορική εποχή. Οι δύο βρίσκονται στα Β, στη συνοικία στην Κορυφή του Λόφου (Hilltop) (Εικ. 79) και ένας τρίτος στη συνοικία στην Κεντρική Πλαγιά του Λόφου (Central Hillside). Μεγαλύτερη από όλους είναι όμως η αυλή του μεγάλου δημόσιου κτηρίου με ανακτορικό χαρακτήρα, στο Ν ισόπεδο του οικισμού (Rehak, Younger 1998: 102).

Στην Κορυφή του Λόφου ανοικτό αδόμητο χώρο αποτελεί καταρχήν η Περιοχή 21 (Area 21), ανάμεσα στην Λοξή Οικία (Oblique House), την Οικία του Ληνού (House with the Press), τη Βόρεια Οικία (North House) και την Οικία στον Γκρεμό (Cliffside House). Περιλαμβάνει και τους διαδρόμους Ο4, Ο6, Ο11, 7 και 4, η επικοινωνία των οποίων περιορίστηκε μεταγενέστερα (ΥΜ ΙΙΙΑ) από την οικοδόμηση κάποιων τοιχίσκων (Shaw, Shaw 1996: 90-92, 105-106). Οι διαστάσεις της πιο πάνω περιοχής υπολογίζονται σε πάνω από 18μ. μήκος X 1-6μ. πλάτος. Κάτω από το δάπεδό της έχει εντοπιστεί το αρχικό τμήμα ενός αγωγού.

Από τους ανασκαφείς χαρακτηρίζεται η μεγαλύτερη πλατεία του οικισμού, δηλαδή ένας κοινόχρηστος χώρος που παρείχε πρόσβαση στα περισσότερα σπίτια και τις άλλες εγκαταστάσεις στη Δ πλευρά της Κορυφής του Λόφου. Διευκόλυνε επιπλέον την πρόσβαση στη Δ κλιτύ, πριν την κατασκευή των ΥΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ δωματίων Ο7-Ο10 και Ο17. Συνεπώς, ο ανοικτός χώρος προϋπήρχε και φαίνεται ότι καταλαμβάνεται βαθμιαία από δωμάτια και χώρους κάποιων σπιτιών που κτίστηκαν εκεί αργότερα. Η κυκλοφορία, λοιπόν, ο αερισμός και ο φωτισμός αυτής της πυκνοκτισμένης συνοικίας θα αποτελούσε τον πρωταρχικό προορισμό της πλατείας, ενώ την απορροή των ομβρίων υδάτων ή των αστικών λυμάτων δείχνει ο μικρός αγωγός. Επιπλέον, θα πρέπει να φιλοξενούσε συγκεντρώσεις ανθρώπων στις ώρες της καθημερινήςσχόλης τους.

Στα Ν του παραπάνω υπαίθριου χώρου εκτεινόταν η Οικία του Ληνού, ένα ελεύθερο από όλες τις πλευρές σπίτι που κτίστηκε την ΥΜ Ι περίοδο (Shaw, Shaw 1996: 126-127). Αποτελούσε συγχρόνως μια εργαστηριακή εγκατάσταση στην κορυφή του λόφου, στο πιο κεντρικό σημείο του οικισμού: στον Χώρο 2 διέθετε πιεστήριο (πατητήρι) για την παραγωγή λαδιού και κρασιού που προορίζονταν για όλο τον οικισμό αλλά και τα Δωμάτια ενδιαίτησης 8 και 10. Ο υπαίθριος χώρος (Αυλή 21) μπροστά από τον διάδρομο προσπέλασης θεωρείται από τους ανασκαφείς η μεγαλύτερη αυλή του οικισμού ή πλατεία του χωριού, στην οποία επιπρόσθετα θα μπορούσαν να σταθμεύουν τα ζώα-υποζύγια κατά τη μεταφορά, την εναπόθεση ή τη μεταφόρτωση των προϊόντων (Shaw, Shaw 1996: 126-127). Αργότερα, στην ΥΜ ΙΙΙ χρήση του στον Χώρο 2 θα πρέπει να συγκεντρώνονταν τα περισεύματα και απορρίμματα μετάλλων, που έφθαναν στον οικισμό μέσω του εμπορίου. Ενώ σε αυτό το σπίτι βρέθηκαν και αρκετά αποθηκευτικά αγγεία εισαγμένα από την ιταλική χερσόνησο, δηλαδή πρώτες ύλες και προϊόντα που θα αναδιανέμονταν από εδώ προς τα τοπικά νοικοκυριά. Πρόκειται επομένως για κτήριο με εμπορική κατά ένα μέρος λειτουργία, και ως εκ τούτου κοινοτικό, και εν μέρει κατοικία.

Μια δεύτερη ανοικτή και αδόμητη έκταση στη συνοικία στην Κορυφή του Λόφου είναι ο Χώρος Ν20 (Shaw, Shaw 1996: 34, 39), που έχει μερικά αποκαλυφθεί στα ΒΔ της Βόρειας Οικίας (North House). Είναι ένας σχεδόν τετράγωνος χώρος με ορατές διαστάσεις 3,40μ. (Α-Δ)Χ 3,00μ. (Β-Ν), μάλλον μια μικρή πλατεία πλάι στο

δρόμο N19 - που μοιάζει περισσότερο σαν μια διαπλάτυνσή του. Θα μπορούσε, επίσης, σύμφωνα με τους μελετητές, να συνιστά αυλή ή κήπο της παρακείμενης Βόρειας Οικίας (Shaw, Shaw 1996: 34, 39).

Υπαίθρια έκταση στη συνοικία στην Κεντρική Πλαγιά του Λόφου αποτελεί ο χώρος N της Οικίας του Σωληνωτού Σκεύους με τα Φίδια (House of the Snake Tube). Η χρήση της περιοχής αυτής ανάγεται στην αρχή της Νεοανακτορικής περιόδου και συνεχίστηκε και κατά τη Μετανακτορική. Ήταν διαμορφωμένη σε τρία μικρά, επάλληλα άνδρα, το Άνω, το Μεσαίο και το Κάτω (Mc Enroe 1996: 208-209, 212). Στις αρχικές επιχώσεις του χώρου βρέθηκαν οργανικά κατάλοιπα, χάλκινα αγκίστρια, οστέινα εργαλεία, αγνύθες, οστά ζώων, τριπτήρες, εργαλεία αποκρουσμένου λίθου, λίθινα και μολύβδινα κοσμήματα, καθώς και οψιανός. Η πλειονότητα των ευρημάτων αυτών παραπέμπει στη χρήση των παρακείμενων δωματίων του σπιτιού για παρασκευή φαγητού αλλά και άλλες δραστηριότητες του νοικοκυριού (υφαντική, τορευτική κ.λπ.). Έτσι ο βαθμιδωτά διαμορφωμένος υπαίθριος χώρος θα διασφάλιζε τον αερισμό, τον φωτισμό, και τις εργασίες όσο και την απόρριψη αντικειμένων και υλικών - κυρίως από αυτές στο Δωμάτιο 7 της εν λόγω Οικίας.

Στο N τμήμα του ανεσκαμμένου χώρου που φαίνεται πως αποτέλεσε το διοικητικό-εμπορικό και ίσως τελετουργικό και λατρευτικό κέντρο του οικισμού, κτίστηκε κατά την πρώτη ανακτορική περίοδο (MM II) το μνημειακό Κτήριο AA (Shaw 1996: 7, 2002: 104, 2006: 30, Shaw, Shaw 2006: 1-17), που αντικαταστάθηκε από το Κτήριο T κατά την MM III-YM I περίοδο (Mc Enroe 2010: 91-92). Το συγκρότημα είχε ανακτορικά χαρακτηριστικά, διέθετε κεντρική αυλή διαστάσεων 28,64μ.(Α-Δ)Χ39,10μ.(Β-Ν), και πλαισιωνόταν από τα Β και τα Ν από δύο στοές πλάτους 5,20 και 5,29μ. αντίστοιχα (**Εικ. 80**). Το δάπεδο της αυλής ήταν βοτσαλωτό, πάχους 0,20μ. Ανάμεσα στις προεκτάσεις των στοών, στα Α της αυλής, υπήρχαν οχτώ παράλληλες επιμήκεις αίθουσες με προσανατολισμό από Α προς Δ και διαστάσεις περίπου 31,14Χ4,00μ., που προορίζονταν πιθανόν και για αποθήκευση. Η Δ πλευρά της αυλής ήταν ίσως ανοικτή - ή τα εκεί κτήρια έχουν διαβρωθεί από τη θάλασσα.

Η εν λόγω αυλή θα αποτέλεσε το κέντρο όλων των ποικίλων δραστηριοτήτων στο κτηριακό αυτό συγκρότημα (Shaw 2006: 33-35, Shaw, Shaw

2006: 59-60). Ενδείξεις από τη Β στοά και ευρήματα από τα δωμάτια στα Α της (παχύ στρώμα από ανθρακίδια, κύπελλα και υφαντικά βάρη), και στο Χώρο 28 (κάτω από μετέπειτα μακρόστενη αίθουσα) δείχνουν μια χρήση αποθήκευσης και επεξεργασίας αγροτικών προϊόντων. Το μεγάλο μέγεθος των αιθουσών και του αποθηκευτικού δυναμικού τους προτείνουν αγαθά για εξαγωγές ή εισαγωγές από μακρινές περιοχές μέσω του διαμετακομιστικού εμπορίου και τον τοπικό έλεγχο και την περιφερειακή διαχείρισή τους.

Η αυλή θα εξυπηρετούσε, επομένως, τη διακίνηση και την προσωρινή αποθήκευση μεγάλου όγκου προϊόντων, τον ποιοτικό και ποσοτικό έλεγχο και ίσως και την αναδιανομή τους. Η βασική εμπορική χρήση του κτηρίου υποδηλώνεται και από τη θέση του δίπλα στην ακρογιαλιά του φυσικού αυτού αγκυροβολίου (Shaw, Shaw 1996: 8-10, Shaw 2006: 35). Ενώ η μνημειακή Β πρόσοψη με μια και μοναδική μικρή είσοδο στα ΒΔ φανερώνει την ιδιαίτερη πρόνοια των ενοίκων ή/και διαχειριστών του για τον έλεγχο της συνολικής κυκλοφορίας των ατόμων, ξένων ή γηγενών, εμπόρων ή και άλλων, και αγαθών στον χώρο, καθώς και μια ιδιαίτερη φροντίδα για τη διασφάλιση των αγαθών, που ήταν ήδη αποθηκευμένα ή επρόκειτο να συγκεντρωθούν εδώ (Shaw 2002: 107).

Μια χρήση του μνημειακού συγκροτήματος και ως χώρου τελετουργικών δραστηριοτήτων δείχνουν ήδη ευρήματα από το δάπεδο χρήσης του προγενέστερου Κτηρίου ΑΑ (Shaw 2002: 104, Shaw 2006: 30). Κυρίως η επίχωση κάτω από μεταγενέστερη κλίμακα κοντά στη ΝΑ γωνία της αυλής, που απέδωσε ακέραια ή αποσπασματικά κύπελλα και φιάλες, 2 γεφυρόστομους πιθαμοφορείς, 1 ελλειπτικό πώμα μεγάλου αγγείου, μικρό πιθαμοφορέα με πλούσια διακόσμηση, μαγειρικά σκεύη, λύχνους, πύραυνο και ακόμη ένα τμήμα πώματος αγγείου. Αυτά αντί για σκεύη ενός απλού νοικοκυριού θα μπορούσαν να χρησιμοποιούνται σε συλλογικές τελετές. Το ίδιο και τα θραύσματα από τράπεζες προσφορών από ασβεστοκονίαμα που βρέθηκαν κοντά και στις δύο στοές και θα συμμετείχαν σε δρώμενα στις εισόδους ανακτορικών κτηρίων - όπως αυτές στο συγκρότημα στην Τουρκογειτονιά στις Αρχάνες (2.3.14).

Σε αυτά ίσως έπαιρναν μέρος, εκτός από τους ενοίκους του κτηρίου και τους κατοίκους του οικισμού και της ευρύτερης περιοχής, και επισκέπτες, έμποροι και άλλοι που βρίσκονταν εκεί περιστασιακά κατά την εμπορική και ναυτιλιακή τους

δραστηριότητα (Shaw 2002: 107). Τμήμα ενός ευρέος παλαιοανακτορικού διαδρόμου κάτω από το δάπεδο της αυλής με κατεύθυνση από Α προς Δ ίσως εξυπηρετούσε τελετουργικές πομπές που θα ξεκινούσαν από την παραλία και θα κατέληγαν στην Α πτέρυγα αφού διέσχιζαν την αυλή. Κατά την εμπορική χρήση του κτηρίου, ο ίδιος διάδρομος θα διευκόλυνε τη μεταφορά από τους αχθοφόρους ογκωδών και βαρέων αντικειμένων και προϊόντων προς τις μακρόστενες αίθουσες.

2.3.19 Καστέλι Χανίων (Κυδωνία)

Στο λόφο Καστέλι πάνω από το σημερινό λιμάνι της πόλης των Χανίων τις τελευταίες δεκαετίες έχει ανασκαφεί τμήμα μιας ακμάζουσας μινωικής πόλης της Νεοανακτορικής αλλά και της Μετανακτορικής περιόδου κάτω από τον σύγχρονο πολεοδομικό ιστό (Hallager, Tzedakis 1993: 22-34, Driessen, Mac Donald 1997: 121-124, Μαντζουράνη 2002: 164-165). Γειτνιάζει, φαίνεται, με μεγάλο κεντρικό κτηριακό συγκρότημα ανακτορικού τύπου, οργανωμένου γύρω από μεγάλη αυλή, με επίσημες αίθουσες, χώρους λατρείας και τελετουργικών δραστηριοτήτων (Andreadaki-Vlasaki 2002: 158-166). Αυτό ήρθε στο φως κατά τις σωστικές ανασκαφές επί της οδού Δασκαλογιάννη (στη συνοικία Σπλάτζια), η οποία εκτείνεται στα ΝΔ του λόφου Καστέλι και δεν έχει αποκαλυφθεί εξ' ολοκλήρου (Andreadaki-Vlasaki 2002: 161).

Οι ανοικτοί χώροι που έχουν εντοπιστεί μέχρι στιγμής στο Καστέλι είναι πέντε: δύο στο οικόπεδο της σημερινής Πλατείας της Αγίας Αικατερίνης και τρεις στο μεγάλο κτηριακό συγκρότημα στη συνοικία της Σπλάτζιας, στον ισόπεδο χώρο στα ΝΔ του λόφου (Andreadaki-Vlasaki 2002: 160). Οι δύο πρώτοι χρονολογούνται στη ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΒ και οι υπόλοιποι τρεις στην ΥΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ περίοδο, όταν η πόλη καταστράφηκε από σεισμό, χωρίς όμως να εγκαταλειφθεί.

Η Πλατεία βρίσκεται στα Α-ΒΑ του ανασκαμμένου χώρου στο οικόπεδο της Αγίας Αικατερίνης, ανάμεσα στις Οικίες Ι, ΙΙ και ΙΙΙ (Hallager, Tzedakis 1993: 30-34), έχει σχήμα ακανόνιστου τραπεζίου που διευρύνεται προς την Α πλευρά (**Εικ. 38**), και μέχρι τώρα διαστάσεις πάνω από 20μ.(Α-Δ)Χ8,7μ.(Β-Ν) χωρίς, ωστόσο, να έχει αποκαλυφθεί σε όλη αυτή την έκταση. Χρησιμοποιήθηκε όλη τη Νεοανακτορική περίοδο και διαθέτει δύο δάπεδα χρήσης: το κατώτερο με μεγάλες πλάκες και το ανώτερο με πατημένο χώμα που περιέχει βοτσαλάκια και μικρά όστρακα αγγείων. Παρουσιάζει κλίση από τα Β και από τα Α προς τα Δ.

Ένα χαμηλό και στενό κτιστό θρανίο βρίσκεται στο όριο της πλατείας, στην Α (εξωτερική) πρόσοψη του Δωματίου Ν της Οικίας Ι (Hallager, Tzedakis 1982: 30). Παρόμοια θρανία έχουν εντοπιστεί και στον εκεί δρόμο (Hallager, Tzedakis 1984: 7), ενώ λίθινος αποχετευτικός αγωγός καλυμμένος από τις πλάκες της αυλής διέρχεται κάτω από τη ΝΑ πρόσοψη του ημιυπαίθριου χώρου-Δωματίου Q, που εξέχει της ανατολικής πρόσοψης του σπιτιού προς την πλευρά της πλατείας. Έξω από τη ΝΑ γωνία του Δωματίου Q τέσσερις μεγάλοι ορθογωνισμένοι λίθοι βρέθηκαν *in situ*: ήταν εν μέρει σπασμένοι, σε σχετικά ευθύγραμμη διάταξη χωρίς όμως να συνδέονται ή να ακουμπούν.

Στο δάπεδο της αυλής, αμέσως Β από τη μια πέτρα βρέθηκαν σκόπιμα συγκεντρωμένα 18 ακέραια και άλλα θρυμματισμένα κωνικά κύπελλα. Επίσης, πεσμένο οικοδομικό υλικό και αντικείμενα από τη σκευή της Οικίας Ι (λίγη κεραμική, λίγα υφαντικά βάρη, τριβεία, ένα ειδώλιο, καμένα κομμάτια πηλού που θα σφράγιζαν καλάθια, μια δισκοειδής σφραγίδα από στεατίτη και δύο θραύσματα πινακίδων στη Γραμμική Α). Ενώ από την Οικία ΙΙ στα Ν-ΝΑ της πλατείας προήλθαν κωνικά κύπελλα, σφραγίσματα από τοιχώματα αποθηκευτικών αγγείων, τμήματα δύο ρυτών, αγνύθες και κομμάτια πινακίδας στη Γραμμική Α. Τέλος, στο Α όριο της αυλής καθαρίστηκε μικρή κυκλική κρηπίδα, διαμέτρου λίγο πάνω από τα 2μ. (Hallager, Tzedakis 1993: 22, Andreadaki-Vlasaki 2002: 159). Το ανώτερο δάπεδό της ήταν από ψαμμόλιθους πάνω σε υπόστρωμα άλλων μεγάλων λίθων, και διέθετε ράμπα ανόδου διαμορφωμένης στον μαλακό ασβεστόλιθο (κούσκουρα).

Την πολλαπλή χρησιμότητα αυτού του ανοικτού χώρου δείχνουν η θέση του σε πυκνοκατοικημένο τμήμα του οικισμού, η γειτνίασή του με οικίες (Τύπου 2 του J. Mc Enroe για την Οικία Ι, σύμφωνα με την κατάταξη (Mc Enroe 1982), και οι εκεί σχετικές σταθερές κατασκευές και τα κινητά ευρήματα. Βασικός προορισμός του ήταν ο φωτισμός και ο αερισμός των πυκνοδομημένων αυτών οικιών - βλ. και το μάλλον ημιυπαίθριο Δωμάτιο/προθάλαμο Q της Οικίας Ι, που θα είχε τον ίδιο ρόλο. Η επιμελημένη διαδοχική κατασκευή της πλατείας δείχνει τη φροντίδα για τη διευκόλυνση της κυκλοφορίας ανθρώπων και ζώων χωρίς να εμποδίζονται από τη λάσπη. Ο χώρος σίγουρα θα εξυπηρετούσε συγχρόνως την απορροή των ομβρίων ή άλλων υδάτων από τις ιδιωτικές οικίες προς τον κοινόχρηστο χώρο και από εκεί, διαμέσου άλλων δρόμων και αγωγών, εκτός του οικισμού.

Θα αποτελούσε, επιπλέον, τόπο καθημερινής ασχολίας και κοινωνικής επαφής των ενοίκων της γειτονιάς και των περαστικών, οι οποίοι θα χρησιμοποιούσαν τον χώρο για την ανάπαυση, την κουβέντα, τη συνάθροιση και το παιχνίδι, όπως δείχνουν τα κτιστά θρανία και οι μεγάλοι ορθογωνισμένοι λίθοι που θα μπορούσαν να λειτουργούν ως καθίσματα. Σε συνδυασμό με τον μεγάλο αριθμό κοινωνικών κυπέλλων δίπλα τους οι τελευταίοι αποτελούσαν ίσως βάθρα ή εξέδρες σε γιορτές ή άλλες δημόσιες εκδηλώσεις, που θα περιλάμβανονταν συμπόσια (ή και με σπονδές). Η κυκλική κρηπίδα στα Α θυμίζει τις τρεις ΥΜ ΙΙ-ΥΜ ΙΙΙΑ2 εκείνες της Κνωσού και θα προοριζόταν για χορούς και εν γένει τελετουργικά δρώμενα (Warren 1984: 307-323).

Ο δεύτερος υπαίθριος χώρος (Hallager, Tzedakis 1985: 19) εκτείνεται στα Δ των Οικιών Ι, ΙΙΙ και ΙV, στα ΝΔ της προηγούμενης πλατείας, και ήταν φαίνεται αδόμητος τη Νεοανακτορική περίοδο. Η κάτοψη και οι διαστάσεις του είναι ασαφείς - παρουσιάζει ελαφριά κλίση από Β-ΒΑ προς Ν-ΝΔ. Σε αυτόν «βλέπουν» οι καλοχτισμένες Δ προσόψεις των παραπάνω οικιών που έχουν οδοντωτή διαμόρφωση, με εσοχές και εξέχοντα τμήματα. Ο Graham θεωρεί ότι φροντισμένη Δ πρόσοψη, η οποία μάλιστα βλέπει σε ανοικτό χώρο, είχαν κατά κύριο λόγο οι σημαντικές οικίες ενός οικισμού (Graham 1972: 238-239). Ο εδώ ανοικτός χώρος θα μπορούσε να αποτελεί κήπο ή άλλου είδους κοινόχρηστη έκταση των ιδιωτικών οικιών ή μια κενή υπαίθρια και ακάλυπτη περιοχή.

Στο μεγάλο κτηριακό συγκρότημα με ανακτορικά χαρακτηριστικά έχουν βρεθεί: ένας ανοικτός χώρος σε κεντρικό μάλλον σημείο του συνόλου, στα Β μιας επίσημης αίθουσας (Andreadaki-Vlasaki 2002: 161). Πρόκειται για μια αυλή με απροσδιόριστες ακόμη διαστάσεις που περιλαμβάνει μια μεγάλη κρηπίδα - βάθρο.

Αυτή είναι κτισμένη με μεγάλους, πλακοειδείς ορθογωνισμένους λίθους, πάχους 0,45μ., και περιβάλλεται από αποχετευτικά αυλάκια-αγωγούς. Ενώ στο μέσον της διαμορφώνεται αινιγματική, σχετικά μεγάλη ορθογώνια βάθυνση (απροσδιόριστων διαστάσεων λόγω της αποσπασματικής αποκάλυψής της) περιτειχισμένη με χαμηλό λεπτό τοίχιο που, κατά τη Μ. Βλαζάκη, υποδεικνύει τη θέση ιερού δένδρου (Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2011: 103). Η όλη διαμόρφωση του χώρου θυμίζει την εξέδρα (loggia) του ανακτόρου των Μαλίων (2.3.10) και εκείνη στην αυλή του ανακτορικού κτηρίου στην Τουρκογειτονιά Αρχανών (2.3.14)

(Andreadaki-Vlasaki 2002: 163). Χαρακτηριστικό είναι ότι όλοι οι αποχετευτικοί αύλακες περιείχαν θραύσματα πολλών σπασμένων κωνικών κυπέλλων, κάτι που συναντάται (μαζί με την εξέδρα) και στο κεντρικό κτήριο στο Καστέλι Πεδιάδος (2.3.12) +(Ρεθεμιωτάκης 1997: 44-45, σχ. 2, 4).

Το σύστημα των αγωγών γύρω από την εξέδρα που προαναφέρθηκε είχε την αρχή του στη μεγάλη Αυλή 15 στα Δ, οι ακριβείς διαστάσεις της οποίας δεν είναι γνωστές. Στο εσωτερικό της, στη ΝΔ γωνία του κτηρίου, υπήρχε μια κατασκευή, από την οποία έφευγε διπλός αγωγός με φροντισμένα τοιχώματα, επιχρισμένα με ερυθρό κονίαμα, και πυθμένα από πλάκες. Ο διπλός αυτός αγωγός κατέληγε στον υπαίθριο χώρο, σε ένα όρυγμα-αποθήτη γεμάτο κωνικά κύπελλα ενώ όστρακα από άλλα ανάλογα κωνικά κύπελλα (και πολλά με οπή στον πυθμένα) βρέθηκαν σε επάλληλες στρώσεις στα δάπεδα της αυλής. Στα δάπεδα συλλέχθηκαν επίσης πολλά κομμάτια από ημισφαιρικά κύπελλα, τριποδικά μαγειρικά σκεύη, οστά ζώων και θραύσματα από ψαμμόλιθους. Η μεγαλύτερη συγκέντρωση κωνικών κυπέλλων, πολλά εκ των οποίων βρέθηκαν μάλιστα ανεστραμμένα, αποκαλύφθηκε στη ΒΔ γωνία της παραπάνω κατασκευής με τον διπλό επιχρισμένο αγωγό. Ενώ στην εσοχή-κόγχη 15α στη ΝΑ γωνία της αυλής καθαρίστηκαν υπολείμματα μάλλον θυσιαστικής πυράς με ποσότητες στάχτης, ξανά άφθονα θραύσματα κωνικών κυπέλλων και οστά ζώων κυρίως χοίρων, αιγοπροβάτων, βοοειδών, ενός αιγάγρου, ενός ελαφιού και ενός σκύλου.

Β της Αυλής 15 διανοίγεται ακόμη η υπαίθρια έκταση 16 σε εσοχή του κτηρίου - πιθανόν τμήμα της ίδιας αυλής. Στα ΝΑ της, στον Χώρο 16α εντοπίστηκε βόθρος-όρυγμα με στρώσεις από κωνικά κύπελλα. Ενώ απέναντι, στα Β, υπήρχε χαμηλό θρανίο δίπλα σε βάση κίονα. Ένας γειτονικός αγωγός ήταν και αυτός γεμάτος με κωνικά κύπελλα. Το ίδιο και τα υπόγεια δωμάτια στα βόρεια του χώρου αυτού, που περιείχαν και μαγειρικά σκεύη.

Μια από τις βασικές λειτουργίες των παραπάνω τριών τελευταίων χώρων, με τις σταθερές κατασκευές και τα πολυάριθμα κινητά ευρήματα και κατάλοιπα οστών ήταν φαίνεται οι τελετουργίες (Andreadaki-Vlasaki 2002: 163). Η κρηπίδα σε κεντρικό σημείο μιας εκ των αυλών του συγκροτήματος υποδηλώνει την τέλεση ιδιαίτερων δρωμένων, ίσως και της συμβολικής «επιφάνειας» της θεότητας (Andreadaki-Vlasaki 2002: 163, Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2011: 105). Το σύστημα

αγωγών που περιβάλλει το βάθρο σε συνδυασμό με τον αγωγό της δυτικής αυλής υποδηλώνει τελετές με υγρές προσφορές, δηλαδή σπονδές. Σε αυτό συνηγορούν τα πολυάριθμα κωνικά κύπελλα μέσα στους αγωγούς, στον αποθέτη-όρυγμα της αυλής, και σε επάλληλες στρώσεις στο δάπεδό της, αλλά και όσα έχουν βρεθεί επιπρόσθετα στον αγωγό και τον αποθέτη του ανοικτού Χώρου 16. Οι οπές στον πυθμένα πολλών από αυτά ενισχύουν την υπόθεση των σπονδών ενώ το γεγονός ότι αρκετά βρέθηκαν ανεστραμμένα τα κάνει, σύμφωνα με μερικούς, προσφορές προς κάποια θεότητα. Χημικές αναλύσεις στα οργανικά υπολείμματα αγγείων, έδειξαν ότι περιείχαν ένα μείγμα κρασιού, βύνης κριθαριού και υδρόμελου (Andreadaki-Vlasaki 2002: 163).

Όλα τα παραπάνω δείχνουν τον σημαντικό τελετουργικό ρόλο που διαδραμάτιζαν τα υγρά προϊόντα στους υπό μελέτη κοινόχρηστους ανοιχτούς χώρους. Οι τελευταίοι ήταν έτσι διαμορφωμένοι και οργανωμένοι, ώστε τα εκεί δρώμενα να παρακολουθούνται από ικανό αριθμό ανθρώπων. Η παρουσία πολλών μαγειρικών σκευών, οι μεγάλες ποσότητες στάχτης, και τα πολυάριθμα οστά ζώων τόσο στην Αυλή 15 όσο και στα παρακείμενα δωμάτια, παραπέμπουν σε συμπόσια αλλά μάλλον και κοινά συσσίτια ως αναπόσπαστα μέρη της τελετουργικής διαδικασίας.

Τον κοινοτικό και τελετουργικό-θρησκευτικό χαρακτήρα του κτηρίου ενισχύει το πολυτελές υπόγειο άδυτο (η δεξαμενή καθαρμών) στο Ν τμήμα του κτηριακού συγκροτήματος (Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1993: 56-76): στα Ν της λίθινης εξέδρας και της επίσημης αίθουσας, με την οποία βρίσκεται σε άμεση επικοινωνία. Επίσης, η σειρά των δωματίων με αποθηκευτικό και τροφοπαρασκευαστικό χαρακτήρα στα Ν του αδύτου, χώρων που θα ήταν απαραίτητοι για την αποθήκευση των απαιτούμενων προϊόντων για τα συσσίτια, επιβεβαιώνει τον κοινοτικό χαρακτήρα του σημαντικού αυτού αρχιτεκτονικού συνόλου στο Καστέλι Χανίων.

ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ-ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τα δεδομένα που παρουσιάστηκαν εδώ αφορούν στην πλειονότητά τους τους υπαίθριους χώρους που απαντώνται σε πόλεις και άλλους οικισμούς, σε ανάκτορα, επαύλεις κ.λπ. της Παλαιοανακτορικής και της Νεοανακτορικής περιόδου. Μεγάλο μέρος της μελέτης αφιερώθηκε, ωστόσο, σε ανοικτές, αδόμητες περιοχές εντός αλλά και εκτός οικισμών της μακράς Προανακτορικής περιόδου. Η εγγραφή ανοιχτών ζωνών σε ταφικά συμφραζόμενα και σε ιερά κορυφής θεωρήθηκε σκόπιμη για δύο λόγους:

Πρώτον, η γειτνίαση των τάφων με τους οικισμούς και η χρήση των εξωτερικών χώρων των πρώτων για τελετουργίες όχι μόνο ταφικές αλλά και ευρύτερα λατρευτικές δείχνουν τη σπουδαιότητά τους για τη θρησκευτική και εν γένει κοινωνική ζωή και τη συνοχή και τους δεσμούς σταθερότητας και ισορροπίας των κρητικών προϊστορικών κοινοτήτων. Επαρκή συναφή δεδομένα υπάρχουν ωστόσο και στο εσωτερικό και τις παρυφές των γνωστών οικισμών της εποχής (βλ. Βασιλική - πλατεία και Μύρτος-Φούρνου Κορυφή - δρόμος κ.λπ.).

Ο δεύτερος λόγος σχετίζεται με την υπόθεση ότι μεγάλο μέρος των τελετουργικών και των άλλων δρωμένων στα ΠΜ νεκροταφεία μεταφέρθηκαν βαθμιαία στη διάρκεια της Παλαιοανακτορικής περιόδου στα ιερά των οικισμών (π.χ. Συνοικία Μ - ιερό Ι 11-Ι 12 του Κτηρίου Β (2.2.1) και Ιερό των Κεράτων στα Μάλια), σε υπαίθριες εκτάσεις που διαμορφώθηκαν μέσα ή στις παρυφές των ανακτορικών κτηρίων (π.χ. στη Δυτική Αυλή της Φαιστού (2.2.3), μπροστά από τα δωμάτια V, VI, VII, VIII, IX στο ΒΑ άκρο της) και, κυρίως, στα ιερά κορυφής. Τούτο συνέβη όταν το επέτρεψαν οι κοινωνικοοικονομικές μεταβολές που είχαν στο μεταξύ συντελεστεί. Προς το τέλος της Προανακτορικής περιόδου, πράγματι, παρατηρείται ότι εγκαταλείπονται αρκετοί οικισμοί στους οποίους ανήκαν οι θολωτοί τάφοι και τα ταφικά περιφράγματα - παρόλο που δεν διακόπτεται η χρήση των μνημείων αυτών για νέες ταφές - μάλλον εξαιτίας των ανθρώπινων μετακινήσεων προς μεγαλύτερα οικιστικά κέντρα (Branigan 1993: 139, 141). Δεν είναι επομένως τυχαίο ότι κατά τις επόμενες περιόδους, την Παλαιοανακτορική και τη Νεοανακτορική, οι λατρευτικές δραστηριότητες ασκούνται πλέον σε ιερά

κορυφής και σε σπήλαια, σε ανακτορικά κέντρα και σε ανακτορικού τύπου οικίες («επαύλεις»).

Στους οικισμούς και τις εγκαταστάσεις της προϊστορικής Κρήτης οι αρχικοί πυρήνες των υπαίθριων εκτάσεων αναγνωρίζονται ήδη στα **νεολιθικά χωριά** της Κνωσού και αργότερα της Φαιστού (2.1.4 και 2.1.5). Πρόκειται για χώρους που αφήνονται αδόμητοι και διαμορφώνονται υποτυπωδώς με μικρές ισοπεδώσεις ή λαξεύσεις του βράχου και χαλικόστρωση του δαπέδου. Εξυπηρετούν οικοβοητικές ασχολίες που χρειάζονταν ευρύτητα χώρου, όπως η κατασκευή και επεξεργασία λίθινων εργαλείων αλλά και οικιακών εργασιών, όπως ίσως το γνέσιμο, το άλεσμα, ακόμη και η όπτηση της τροφής, που γίνονταν έξω από τις οικίες αρκετό διάστημα του χρόνου χάρη στις ευνοϊκές κλιματικές συνθήκες στο νησί. Στις εργασίες αυτές συμπεριλαμβάνονταν η σφαγή των ζώων, το μαγείρεμα και η διανομή μερίδων φαγητού π.χ. στις οικογενειακές ή ευρύτερες συγγενικές ομάδες. Οι χώροι αυτοί χρησιμοποιούνται εξαρχής και για συγκεντρώσεις στις οποίες συμμετέχει και συνεργάζεται η κοινότητα, είναι, επομένως, κοινόχρηστοι.

Η σύγχρονη έρευνα για τη Νεολιθική Φαιστό (2.1.5) δείχνει ότι οι δύο τέτοιοι χώροι στην κορυφή του λόφου, όπου θα ιδρυθεί αργότερα το ανάκτορο, χρησιμοποιήθηκαν και για συναθροίσεις που περιλάμβαναν κοινά συμπόσια στα οποία θα συμμετείχε όλη η τοπική κοινότητα, ίσως και άλλες - συγγενικές ή μη - κοινότητες. Η χρήση σκευών και αντικειμένων με πιθανή λατρευτική και, πάντως, συμβολική αξία, όπως ηθμωτά αγγεία, κελύφη τριτώνων ή οστά αστραγάλων βαμμένα με κόκκινο χρώμα, υποδηλώνει ότι ο χώρος φιλοξένησε τελετουργικές εκδηλώσεις. Γι' αυτό μάλλον εξαιρέθηκε κατά παράδοση από τη δόμηση, ώστε εξυπηρετήσει τον ίδιο σκοπό ακόμη σε πολύ μεταγενέστερες περιόδους. Οι συγκεκριμένες εκτάσεις αποτέλεσαν, πράγματι, τμήματα της μετέπειτα Κεντρικής και της Δυτικής Αυλής του ανακτόρου. Επομένως, η νεολιθική Φαιστός προτείνει - αλλά προς το παρόν μόνο αυτή - ότι οι πυρήνες των ανακτορικών κέντρων της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ, δηλαδή οι αυλές, χρησιμοποιήθηκαν από πολύ ενωρίς και για συλλογικές εκδηλώσεις τελετουργικού χαρακτήρα.

Για την **Προανακτορική περίοδο** τα στοιχεία από τους οικισμούς της Βασιλικής, του Μύρτου-Φούρνου Κορυφή και της Τρυπητής δείχνουν ότι η ανάγκη για διαμόρφωση υπαίθριων κοινόχρηστων χώρων ήταν διαρκής και καλύφθηκε με

διαφορετικούς τρόπους σε κάθε κοινότητα. Το διαθέσιμο σχετικό αρχαιολογικό δείγμα είναι όμως μικρό, και αφορά μόνο ένα τμήμα της Ανατολικής Κρήτης, παρά τη βεβαιωμένη οικιστική αύξηση σε όλο το νησί (Driessen 2001: 56). Επομένως, όποια συμπεράσματά μας είναι προσωρινά.

Στη Βασιλική της Ιεράπετρας (2.1.1), ο κοινόχρηστος χώρος της πλατείας δημιουργήθηκε στην ΠΜ IIB ως προϊόν κοινοτικής μέριμνας και συλλογικής εργασίας, στο πιο ψηλό και κεντρικό σημείο του οικισμού, και φιλοξένησε πιθανότατα έκτοτε ποικίλες δραστηριότητες, κοινωνικές, οικονομικές και ίσως λατρευτικές. Γύρω της ανεγέρθηκαν σταδιακά κτήρια με ισχυρά θεμέλια, πιθανόν αποθήκες με μεγάλη χωρητικότητα - ο ανοικτός αυτός χώρος βρέθηκε δηλαδή βαθμιαία, ανάμεσα σε δομές σχετικές με τη διαχείριση μέρους του αγροτικού-κτηνοτροφικού πλεονάσματος της κοινότητας - και αποτέλεσαν ίσως αργότερα, το διοικητικό και οικονομικό κέντρο της εγκατάστασης. Οι άλλες, πιο περιορισμένες υπαίθριες εκτάσεις του οικισμού, στα πλακόστρωτα άνδηρα στο Ν και ΝΑ τμήμα του λόφου, χρησιμοποιήθηκαν μάλλον σε κάποιες περιστάσεις για την άσκηση λατρείας.

Η διαχείριση και η χρήση των ανοιχτών χώρων στον Μύρτο-Φούρνου Κορυφή (2.1.2) φαίνεται διαφορετική λόγω του μικρού μεγέθους του οικισμού και του λίγου διαθέσιμου χώρου στο εκεί έξαρμα του λόφου. Διαβρωμένη, δυστυχώς, αυλή στο κέντρο περίπου της εγκατάστασης εξυπηρέτησε διαχρονικά πολλαπλές ανάγκες της καθημερινότητας των λιγοστών κατοίκων. Συγκεκριμένα, οι Χώροι 30 (μαζί με τη Ράμπα 21) και 45 θεωρούνται μικρές αυλές, των οποίων η χρήση ίσως συνδεόταν εν μέρει με τα Δωμάτια 20 και 46 αντίστοιχα, τα οποία απέδωσαν τελετουργικά αντικείμενα και θεωρούνται ότι είχαν ιερό χαρακτήρα (π.χ. κέρνοι, που μάλλον είχαν όμως διπλή χρήση ως τράπεζες προσφορών και παιχνίδια).

Στον οικισμό παρατηρείται, επίσης, εκμετάλλευση κάθε σπιθαμής ανοικτού χώρου για την εξυπηρέτηση ποικίλων καθημερινών αναγκών των ενοίκων (οικιακές εργασίες, σταβλισμός ζώων, απορρίψεις...). Λόγω του ζεστού κλίματος, αρκετές από αυτές γίνονταν έξω για σημαντική περίοδο του έτους. Επιπλέον, εκεί διαπιστώνεται για πρώτη φορά η χρήση πλακοειδών λίθων για την επίστρωση διαδρόμων (Χώροι 63, 85, 93), που μάλλον κατευθύνουν την πορεία των ανθρώπων προς συγκεκριμένους προορισμούς - ίσως και σε χώρους με αποθηκευτικό ή θρησκευτικό

χαρακτήρα. Η σημασία που είχαν για την εργασία αλλά και την ανάπαυση και τις κοινωνικές συναναστροφές οι εκεί ανοικτοί χώροι φαίνεται και από τη συχνή παρουσία θρανίων σε αυτούς π.χ. οι Διάδρομοι 64, 65

Παρά τη μικρή ανασκαμμένη έκτασή του, ο οικισμός της Τρυπητής (2.1.3) εγγράφει ωστόσο κεντρικό δρόμο που αποτελεί τη μοναδική κοινόχρηστη και αδόμητη έκταση στο κέντρο του. Η κάτοψη της εγκατάστασης επιβεβαιώνει: από τη μια πλευρά την ένδεια χώρων στις μικρές εγκαταστάσεις της περιόδου αυτής, και από την άλλη τη ζωτική σημασία των δρόμων και των άλλων εκάστοτε υπαίθριων χώρων για τον φωτισμό και τον αερισμό των γύρω δωματίων όσο και για την εκτέλεση οικιακών εργασιών και άλλων δραστηριοτήτων από τους κατοίκους.

Για την **Παλαιοανακτορική** περίοδο διαθέτουμε περισσότερα στοιχεία από πόλεις. Στα Μάλια (2.2.1) οι ανάγκες της αστικοποίησης έκαναν απαραίτητη τη διαμόρφωση ανοιχτών χώρων ικανών να φιλοξενήσουν πλήθος ανθρώπων ήδη πριν από την έναρξή της Παλαιοανακτορικής περιόδου. Τέτοια είναι στην πρώτη φάση της, την MM IA, η μεγάλη Ανατολική Πλατεία, της οποίας η πλακόστρωση, οι πομπικοί δρόμοι και ο μνημειακός περίβολος, που την ορίζει από Α, διαμορφώθηκαν αρκετά ενωρίς. Αυτά συνδυαζόμενα δείχνουν ίσως, σύμφωνα με τους μελετητές, μια κοινοτική μέριμνα για την αντιμετώπιση και κάποιων εκτάκτων αναγκών συνάθροισης των κατοίκων των γύρω περιοχών. Δηλαδή, η πλατεία είναι δυνατόν να λειτουργούσε ως χώρος προσωρινού καταφυγίου σε περιστάσεις εξωτερικών κινδύνων. Η υπόθεση στηρίζεται σε δύσκολα ανιχνεύσιμα αρχαιολογικά τεκμήρια, δεν μπορεί ωστόσο να αποκλεισθεί.

Στην πόλη αναπτύσσονται τότε κτηριακά συγκροτήματα, όπως η Συνοικία Μ, που παίζουν σημαντικό οικονομικό, διοικητικό και θρησκευτικό ρόλο, παράλληλο με εκείνον του καθεαυτού πρώτου παλαιού ανακτορικού συγκροτήματος. Στους υπαίθριους εσωτερικούς και εξωτερικούς χώρους των μεγάλων Κτηρίων Α και Β της Συνοικίας αρχίζει να διαφαίνεται η τάση αξιοποίησης των εκεί διαχειριστικών και οικονομικών δραστηριοτήτων. Οι αυλές μέσα στα πολύχωρα αυτά κτίσματα εξυπηρετούσαν καταρχήν τις απόλυτα πρακτικές ανάγκες τους σε φως και αέρα. Ενώ η ύπαρξη ιερού στο Κτήριο Β υποδηλώνει ότι η χρήση του εξωτερικού υπαίθριου χώρου του, με το πλακόστρωτο και τους διαδρόμους, γινόταν κατά περίπτωση και για θρησκευτικούς λόγους.

Η χρήση μεγάλων ανοικτών εκτάσεων με ελεγχόμενες προσβάσεις, πλακόστρωτες προσπελάσεις και γενικότερα με μνημειακή διαμόρφωση, γίνεται φανερή στο συγκρότημα της «Αγοράς», που αποτελεί κάτι το μοναδικό για τη μινωική Κρήτη. Η προσεγγμένη του κατασκευή και ο λειτουργικός συνδυασμός των αρχιτεκτονικών δομών που τη συναποτελούν (στοά, κλίμακες) υπογραμμίζουν ότι η σύλληψη, ο σχεδιασμός του και η εκτέλεση έγιναν από κάποια κεντρική αρχή, της οποίας τον ακριβή χαρακτήρα αγνοούμε ακόμη. Οι τελετουργικές εκδηλώσεις έχουν ήδη πρωτεύοντα ρόλο για τη διάχυση των μηνυμάτων που εκπέμπουν οι φορείς της διοικητικής και θρησκευτικής εξουσίας που θα είχε την πρωτοβουλία της οργάνωσής τους (Girella 2008: 177). Οι τελετές αυτές είναι για μερικούς μελετητές μόνο θρησκευτικές ενώ για άλλους κυρίως πολιτικές. Όπως και να έχει, η έννοια της αυλής ως περικλειστού χώρου για την άσκηση συγκεκριμένων δραστηριοτήτων που ήταν σημαίνουσες για τους ανθρώπους των εν λόγω κοινοτήτων φαίνεται να έχει εδραιωθεί ήδη κατά τη MM II περίοδο.

Οι παλαιοανακτορικοί υπαίθριοι χώροι στον Γαλατά Πεδιάδος (2.2.2) ανήκουν σε μεγάλες οικίες εύπορων μελών ή οικογενειών της τοπικής κοινότητας. Βρίσκονται στο κεντρικό τμήμα του τότε οικισμού που δεν θα ανήκε ακόμη στους ανακτορικούς - αυτό δείχνουν η περιορισμένη συνολική του έκταση αλλά και η απουσία μεγάλου συγκροτήματος με κεντρική αυλή. Οι δύο εκεί ανοικτοί χώροι χρησιμοποιήθηκαν κυρίως για οικιακές εργασίες και βασικές πρακτικές ανάγκες π.χ. άλεσμα δημητριακών, προετοιμασία γευμάτων, επεξεργασία λίθινων εργαλείων και φολίδων. Φιλοξένησαν όμως, επίσης, και τελετουργικές εκδηλώσεις που περιλάμβαναν τη διεξαγωγή συσσιτίων και συμποσίων, όπως δείχνουν το ένα οικιακό ιερό, το θρανίο, τα τελετουργικά και συμποτικά σκεύη. Το μέγεθος, η θέση και ο χαρακτήρας αυτών των οικιών προτείνουν ότι είχαν εν μέρει τον ρόλο των κεντρικών συγκροτημάτων στις μεγαλύτερες εγκαταστάσεις και πόλεις, όπως τα Κτήρια Α και Β της Συνοικίας Μ στα Μάλια (2.2.1) και το αρχιτεκτονικό σύνολο με τα αρχεία σφραγισμάτων στο Μοναστηράκι (2.2.5).

Το ίδιο συμβαίνει πιθανότατα ήδη στη MM IB, στην περίπτωση στο πρώτο ανάκτορο της Φαιστού (2.2.3) και στο πλέγμα των υπαίθριων χώρων του που έχουν πλήρως αναπτυγμένο και αποκρυσταλλωμένο χαρακτήρα (Ραλγνου 2002: 169). (Ανάλογα χαρακτηριστικά παρουσίαζε και το πρώτο ανάκτορο της Κνωσού, που

ήταν ακόμη πρωιμότερο, ίσως της MM IA ή και της ΠΜ III περιόδου). Καθεμιά από τις μεγάλες αυλές στη Φαιστό (Ανώτερη Δυτική, Δυτική, Κατώτερη Δυτική, Κεντρική) έχει τα δικά της ξεχωριστά χαρακτηριστικά και μάλλον εξυπηρετούσε διαφορετικές ανάγκες. Ενώ, διαφορετικός φαίνεται πως ήταν και ο βαθμός πρόσβασής τους και κυκλοφορίας σε/και μέσα από αυτές - στοιχεία που υποδηλώνουν με τη σειρά τους τον σύνθετο χαρακτήρα των ανακτορικών συγκροτημάτων.

Συγχρόνως, η φροντισμένη κατασκευή και το σύνολο των αρχιτεκτονημάτων που τις διαρθρώνουν («Θεατρικός Χώρος», «Κουλούρες», πομπικοί δρόμοι, υποδοχές για υπόστεγα, κλίμακες, άνδηρα, κεκλιμένες διαβάσεις-ράμπες) παραπέμπουν σε μια κεντρική σύλληψη της ιδέας δημιουργίας τέτοιων χώρων και φανερώνουν έναν άρτιο αρχιτεκτονικό σχεδιασμό που μόνο μια ισχυρή κοινοτική αρχή δύναται να οργανώσει και να φέρει σε πέρας. Η επιλογή του συγκεκριμένου χώρου στη Φαιστό για κοινοτικές συγκεντρώσεις οφείλεται ίσως εν μέρει στον προορισμό που απόκτησε ο τόπος ήδη στην Τελική Νεολιθική εποχή (2.1.5) και διατήρησε μάλλον παραδοσιακά, δηλαδή την άσκηση ενός ευρέος φάσματος κοινοτικών δραστηριοτήτων οικονομικών, διοικητικών και, συγχρόνως, τελετουργικών και θρησκευτικών. Οι κοινόχρηστες αδόμητες περιοχές έπαιζαν σημαντικό ρόλο στη διάρκεια των λατρευτικών τελετών, αφού τα καθεαυτά αστικά ιερά (όπως, στα Μάλια, το Ιερό των Κεράτων και το MM II Ιερό της Παλαιοανακτορικής, στο Παλαίκαστρο το Κτήριο 5 της Νεοανακτορικής περιόδου) δεν υπήρξαν ποτέ μεγάλα στη Μινωική Κρήτη. Ήταν, αντίθετα, πολύ μικρά για να φιλοξενήσουν τους πολλούς ανθρώπους που μαρτυρούνται να συμμετέχουν στις εκδηλώσεις στις τοιχογραφίες του «Ιερού Άλσους» και του «Τρικιόνιου Ιερού».

Τα σποραδικά κατάλοιπα της αρχής της Παλαιοανακτορικής περιόδου στον Κομμό (2.2.4) επεκτείνονται σταδιακά, χάρη στην ανάπτυξη του παράλιου αυτού οικισμού και την εμπορική σημασία που απόκτησε για την ευρύτερη περιοχή. Ο εκεί υπαίθριος χώρος βρίσκεται και πάλι μπροστά από ένα ισχυρό κτήριο με όροφο, στο κεντρικό σημείο της εγκατάστασης. Απέδωσε αρκετά τελετουργικά αγγεία, σκεύη παρασκευής και κατανάλωσης τροφής και ποτού στο εσωτερικό του. Είχε μεγάλο αποθηκευτικό δυναμικό και ιδιαίτερο, φαίνεται, ρόλο στην οικονομία π.χ. στο υπερπόντιο εμπόριο, και στη θρησκευτική ζωή της κοινότητας. Ο υπαίθριος χώρος

διαμορφώθηκε και εδώ σε κεντρικό σημείο και μάλιστα εμπρός από το μεγαλύτερο ίσως κτήριο του οικισμού.

Το Μοναστηράκι (2.2.5) υπήρξε ένα περιφερειακό συγκρότημα με ανακτορικά χαρακτηριστικά, το κέντρο ενός - μάλλον εκτεταμένου - οικισμού, το οποίο ασκούσε διαχείριση στην κοιλάδα του Αμαρίου. Παρά τον περιορισμένο χαρακτήρα του, είναι σαφές ότι διέθετε κεντρική αυλή στον ΒΔ του τομέα, καθώς επίσης υπαίθριο, αρκετούς αποθηκευτικούς χώρους και μεγάλο αρχείο σφραγισμάτων στον Α τομέα που φανερώνει τον οικονομικό και διοικητικό του ρόλο ως προς το αγροτικό και κτηνοτροφικό μάλλον αποθεματικό. Ο εσωτερικός αυτός υπαίθριος χώρος στα Α, σε συνδυασμό με τους δρόμους προσπέλασης και τις ράμπες που οδηγούν σε αυτούς, δείχνει ένα κεντρικό σχεδιασμό καθώς και την ιδιαίτερα σημαντική θέση της προαναφερόμενης ανοικτής έκτασης στη διαχείριση των τοπικών προϊόντων.

Η οργάνωση του πιο πάνω κτηρίου και η απόστασή του από το κεντρικό συγκρότημα με την αυλή στα ΒΔ θυμίζουν κάπως τη σχέση που είχαν ενδεχομένως τα Κτήρια Α και Β της Συνοικίας Μ με το ανακτορικό συγκρότημα στα Μάλια (2.2.1). (Έως ότου συνεχισθεί η δημοσίευση του πρώτου και η ανασκαφή του δεύτερου, άλλα συμπεράσματα είναι πρόωρα και ανασφαλή). Η περιφερειακή ωστόσο αυτή εγκατάσταση στο Μοναστηράκι επιβεβαιώνει ότι και στην Παλαιοανακτορική περίοδο υπήρχαν διαφορετικής ιεράρχησης οικισμοί. Ο καθένας εκμεταλλευόταν τις πλουτοπαραγωγικές πηγές μιας περιοχής ενώ τα κεντρικά συγκροτήματα και άλλα μεγάλα κτηριακά σύνολά τους ασκούσαν έλεγχο στην οικονομία και στη διαχείριση των αγροτικών και κτηνοτροφικών προϊόντων και, επομένως, είχαν συγχρόνως οικονομικές, διοικητικές και θρησκευτικές αρμοδιότητες.

Το πρότυπο του «κεντρικού» κτηρίου με υπαίθριο χώρο είναι πολύ διαδεδομένο - το μέγεθός τους εξαρτάται από την ιεραρχική βαθμίδα του οικισμού στον οποίο ανήκουν (Driessen 2001: 60). Το πρότυπο αυτό καθιερώνεται σταδιακά σε σχέση με συγκροτήματα που διαθέτουν ανακτορικά χαρακτηριστικά, και προορίζονταν για τις συλλογικές τελετουργικές και πάσης φύσεως κοινωνικές εκδηλώσεις των οικισμών, σε συνδυασμό με τις καθαρά πρακτικές ανάγκες που ικανοποιούσαν αρχικά και εξακολούθησαν να καλύπτουν.

Περισσότερα αρχαιολογικά δεδομένα διαθέτουμε για τη **Νεοανακτορική** περίοδο, στο τέλος της οποίας η συντριπτική πλειονότητα των μινωικών εγκαταστάσεων καταστράφηκε και εγκαταλείφθηκε.

Στις τρεις μεγάλες ανακτορικές πόλεις, την Κνωσό (2.3.13), τη Φαιστό (2.3.16) και τα Μάλια (2.3.10) οι εξωτερικοί υπαίθριοι χώροι, δηλαδή οι Δυτικές Αυλές και οι «Θεατρικοί Χώροι» είχαν ήδη διαμορφωθεί την Παλαιοανακτορική περίοδο και διατήρησαν τη χρήση τους, με αρκετές όμως μετατροπές - μείωση της έκτασής τους, επίχωση των κυκλικών «Κουλούρων». Αυτές παραπέμπουν όμως μάλλον σε αλλαγές στη χρήση της αυλής αλλά ίσως και στο τελετουργικό, όσο και οικονομικές και εν γένει κοινωνικές αλλαγές που θα διαφοροποίησαν ως ένα βαθμό τον χαρακτήρα των διοικητικών αρχών και των σχέσεων του ανακτόρου και της πόλης.

Οι βασικές αρχιτεκτονικές μορφές και τα δομικά στοιχεία των ανοικτών χώρων παρουσιάζονται αποκρυσταλλωμένα σε όλα τα νεοανακτορικά κέντρα, χωρίς όμως να είναι απολύτως ίδια. Η ποικιλία και οι διαφορές τους θα πρέπει να οφείλονται κατά κύριο λόγο σε τοπικές ιδιαιτερότητες, όπως η μορφολογία του εδάφους και τα διαθέσιμα κατασκευαστικά υλικά, αλλά και στις προτιμήσεις της εκάστοτε άρχουσας τάξης. Οι τελευταίες θα επηρεάζονταν από τον τομέα της οικονομίας στον οποίο ήταν προσανατολισμένη κάθε κοινότητα ή ευρύτερη γεωγραφική περιφέρεια (γεωργία, κτηνοτροφία, ανταλλαγές, εξωτερικό εμπόριο). Οι διαφορές μπορούν να αντανakλούν και τοπικές θρησκευτικές πεποιθήσεις και πίστες σε θεϊκές δυνάμεις στις οποίες απευθύνονταν οι άνθρωποι κάθε οικισμού, ανάλογα με τις ανάγκες, τις ανησυχίες και τις προσδοκίες τους - πάντα στο κοινό θρησκευτικό και πολιτισμικό πλαίσιο της μινωικής κοινωνίας.

Οι διαφορετικές προτιμήσεις και οι τοπικές ιδιαιτερότητες ερμηνεύουν εν μέρει μόνο την ποικιλομορφία των υπαίθριων χώρων, την υποβάθμιση ή και την απουσία κάποιων τύπων τους από μερικά ανακτορικά κέντρα. Τέτοιες τοπικές ιδιαιτερότητες δείχνει για παράδειγμα ο τώρα μάλλον δευτερεύων χαρακτήρας της Δυτικής Αυλής του ανακτόρου της Ζάκρου (2.3.2) σε σχέση με τη σημασία που αποκτά, αντίστοιχα, η Βορειοανατολική Αυλή του. Αναλόγως σημαίνουσες είναι η απουσία επιμέρους εσωτερικών αυλών στην Κνωσό (2.3.13) (πέραν της Κεντρικής),

και η εντελώς ξεχωριστή μορφή που έχουν το μεγάλο ανακτορικό κτήριο και η αυλή του στον Κομμό (2.3.18)1.

Οι κοινόχρηστες αυλές στο εσωτερικό ή στις παρυφές των ανακτόρων της Φαιστού (2.3.16) και των Μαλίων (2.3.10) φαίνεται ότι εξυπηρετούσαν τις δραστηριότητες των γειτονικών τους διαμερισμάτων. Οι εκεί εκδηλώσεις και εν γένει η χρήση αυτών των υπαίθριων εκτάσεων θα σχετίζονταν άμεσα με τον προορισμό κάθε ευρύτερου διαμερίσματος (χώρων υποδοχής και συναντήσεων, εξυπηρέτησης καθημερινών αναγκών ή εργαστηριακών, χώρων αναμονής και διαμονής επισήμων κ.λπ.) - για παράδειγμα, οι αυλές στα Β και ΒΔ και των δύο ανακτόρων, καθώς και οι δύο αυλές στα Α και ΒΑ στη Φαιστό. Στα Μάλια, η πρώτη αυλή επικοινωνεί άμεσα με τη Β είσοδο του ανακτόρου και η δεύτερη με τις επίσημες αίθουσες διαμονής και υποδοχής. Στη Φαιστό, αντίστοιχα, η Βόρεια και η Ανατολική Αυλή έχουν άμεση επαφή με τα διαμερίσματα διαμονής των ενοίκων του ανακτόρου, ενώ η Βορειοανατολική σχετίζεται με εργαστηριακές δραστηριότητες και διαμερίσματα προετοιμασίας γευμάτων.

Η ανάγκη για υπαίθριους ή ημιυπαίθριους χώρους υπαγορευόταν κατά κύριο λόγο από το ήπιο κλίμα που επέτρεπε τις εξωτερικές δραστηριότητες και εργασίες μεγάλο μέρος του χρόνου, αλλά και από τις ανάγκες υγιεινής διαβίωσης σε αυτά τα κατά κανόνα λαβυρινθώδη κτήρια. Μερικοί περιφερειακοί αδόμητοι χώροι στα ανάκτορα ερμηνεύονται συνήθως ως κήποι (στη Φαιστό, στα Μάλια, στη Ζάκρο) και δείχνουν ενδεχομένως μια αγάπη των ενοίκων τους στους καλαίσθητους ανοιχτούς χώρους, που εκτός από αέρα και φως, έτερπαν με ευχάριστες μυρωδιές και όμορφη θέα.

Οι κεντρικές αυλές με τον κεντρικό και πολύπλευρο ρόλο τους στη λειτουργία των ανακτόρων θεωρούνται την περίοδο αυτή το σήμα κατατεθέν της οργάνωσής τους. Τα τελευταία χρόνια έχουν έρθει στο φως νέοι οικισμοί, στον πυρήνα των οποίων βρισκόταν τότε ένα κτηριακό σύμπλεγμα με κεντρική αυλή. Αυτό επέχει ανάλογη θέση με τα μεγάλα ανάκτορα σε ένα πιο περιφερειακό, τοπικό επίπεδο, στο οικιστικό ιεραρχικό σύστημα της περιόδου (Driessen 2001: 63-64). Τέτοια παραδείγματα είναι τα κεντρικά συγκροτήματα στις Αρχάνες (2.3.14) και στον Γαλατά (2.3.12), στον Κομμό (2.3.18), στο Σίσι (2.3.8), στον Πετρά (2.3.3). Ενώ, το ίδιο ισχύει και για τα - παλιότερα ανεσκαμμένα - συγκροτήματα στα Γουρνιά

(2.3.7) και στον Μακρύγιαλο (2.3.4). Στην κορυφή της πυραμίδας του συστήματος βρίσκεται ίσως η Κνωσός που ασκεί κυριαρχία σε όλο το νησί; Ή, μήπως, και περισσότερα μινωικά ανακτορικά κέντρα, [η Κνωσός], η Φαιστός, τα Μάλια, η Ζάκρος, η Κυδωνία, το καθένα στην επικράτειά του; Και αυτά λειτουργούσαν συλλογικά ή ανταγωνιστικά μεταξύ τους; Παρόμοια ευρύτερα ερωτήματα ξεπερνούν τους στόχους της παρούσας μελέτης.

Η ύπαρξη ή μη συγκροτημάτων με κεντρική αυλή σε μικρότερους οικισμούς εξαρτάται ίσως από τη φέρουσα δύναμη της περιοχής την οποία ελέγχουν, τη βαθμίδα τους στην ιεραρχική οργάνωση της παραγωγής και την οικονομική δυνατότητα των τοπικών ηγεμόνων. Σε όποια βαθμίδα και να βρίσκονται όμως οι οικισμοί, υπάρχει συνήθως ένα κτηριακό σύνολο που, ανεξάρτητα από την κάτοψη και την εξωτερική του όψη, διαθέτει έναν κοινόχρηστο ανοικτό χώρο στο εσωτερικό ή γύρω του: τέτοια παραδείγματα είναι η Κάτω Αυλή με τη στοά και το κτήριο του «Προμαχώνα» στην Αγία Τριάδα (2.3.17), η αυλή και οι στοές του κτηρίου AA/T στον Κομμό (2.3.18), και ο υπαίθριος χώρος ανάμεσα στις δύο πτέρυγες του Κτηρίου B2 στον Μόχλο (2.3.5). Στο άμεσο περιβάλλον των χώρων αυτών οικοδομούνται συνήθως μεγαλύτερες ή μικρότερες κτηριακές δομές και κατασκευές (στοές, εδώλια-βαθμίδες, θρανία, πλακόστρωτα), που καλύπτουν πρακτικές ανάγκες κατά την άσκηση οικονομικών και άλλων κοινωνικών δραστηριοτήτων, και ίσως και άλλες τελετουργικές, και συχνά θρησκευτικές εκδηλώσεις (θυσίες, σπονδές, πομπές, συσσίτια, χορούς, αγωνίσματα).

Όταν σε κάποιες περιπτώσεις το μέγεθος του οικισμού δεν παρέχει ίσως επαρκή έκταση για τη θεμελίωση κάποιου κτηριακού συνόλου με μεγάλη κεντρική αυλή, τότε τον ρόλο της υπαίθριας ζώνης επιτελεί η πλατεία του οικισμού, ο βασικός κοινόχρηστος χώρος της κοινότητας. Τη θέση του κεντρικού συγκροτήματος έχει συνήθως ένα κτήριο, με μέγεθος ανάλογο της οικονομικής δυνατότητας του οικισμού: αυτό φιλοξενεί οικονομικές, διαχειριστικές, βιοτεχνικές και άλλες δραστηριότητες της κοινότητας ή τις προμήθειες και τα απαραίτητα τελετουργικά σκεύη για τις ιεροπραξίες και τις άλλες εκδηλώσεις. Τέτοιο είναι το «ανάκτορο» στα Γουρνιά (2.3.7) και η δημόσια Αυλή-Πλατεία που εγγράφει. Επίσης, η Πλατεία και το Κτήριο της Πλατείας (Κτήριο BS/BV) στον οικισμό της Ψείρας (2.3.6), που ανήκει σε

χαμηλότερη βαθμίδα οικιστικής οργάνωσης από την πόλη των Γουρνιών (Driessen 2001: 60).

Ανάλογος θα πρέπει να ήταν ο ρόλος σε τοπική κλίμακα των κτηρίων με ανακτορικά χαρακτηριστικά, δηλαδή των «επαύλεων» και αγροικιών, με τους υπαίθριους χώρους στο εσωτερικό ή σε επαφή με μια εξωτερική πλευρά τους. Στις εγκαταστάσεις αυτές ανιχνεύονται κατάλοιπα από οικονομικές και βιοτεχνικές δραστηριότητες συλλογικού χαρακτήρα σε τοπικό επίπεδο. Οι ανοικτές περιοχές τους χρησιμοποιούνταν επίσης, σε κάποιες περιπτώσεις, για εκδηλώσεις και θρησκευτικές τελετές. Αυτές πλακοστρώθηκαν και στο άμεσο περιβάλλον τους κτίσθηκαν ενίοτε δομές που είχαν λατρευτικό προορισμό. Τέτοιες ήταν οι τριμερείς κατασκευές (τριμερή ιερά) στο Βαθύπετρο (2.3.15), στο Νίρου Χάνι (2.3.11) και στον Μύρτο-Πύργο (2.3.9), καθώς και η βαθμιδωτή εξέδρα με τον κέρνο και τη γωνιούμενη στοά στην Αγία Τριάδα (2.3.17).

Στις νεοανακτορικές πόλεις της Ζάκρου (2.3.2.), του Παλαικάστρου (2.3.1), των Γουρνιών (2.3.7), της Κυδωνίας (2.3.19), με τον πυκνό πολεοδομικό ιστό διαμορφώνονταν ανοικτοί κοινόχρηστοι χώροι, μικρές πλατείες σε διαπλατύνσεις υφιστάμενων ή/και νέων δρόμων ή σε αδόμητους χώρους των οικοδομικών νησίδων. Προοριζόνταν να καλύψουν τις βασικές ανάγκες φωτισμού και αερισμού των κτηρίων γύρω τους και είχαν διαφορετικές κατόψεις ανάλογα με τη μορφολογία του εδάφους και τις εκάστοτε ανάγκες και ιδιαιτερότητες κάθε οικισμού.

Έτσι, στον οικισμό στον λόφο του Αγίου Αντωνίου στη Ζάκρο (2.3.2) ο ελεύθερος χώρος κοντά σε υπαίθριο ιερό διαμορφώθηκε μέσω βαθμιδωτών ανδρήρων, ώστε να εξυπηρετούνται τα άτομα που συμμετείχαν στις τελετουργίες και τα συμπόσια. Ενώ παρόμοια βαθμιδωτά άνδρα αξιοποιήθηκαν πιθανόν για τη φύτευση λουλουδιών και δέντρων απέναντι από τη ΒΑ είσοδο του ανακτόρου και πάλι στη Ζάκρο. Η μικρή πλατεία στο ΒΔ τμήμα της πόλης του Παλαικάστρου (2.3.1), ανάμεσα στα Κτήρια 1, 3, 5 και 6 χρησιμοποιήθηκε φαίνεται πολλές φορές κατά τη διάρκεια της λατρείας στο παρακείμενο αστικό ιερό σε τμήμα του Κτηρίου 5. Στην ίδια πόλη, εξάλλου, στην ΥΜ ΙΒ εξαιρέθηκε από τη δόμηση ένας μεγάλος προηγούμενος (ΥΜ ΙΑ) χώρος που χρησιμοποιήθηκε πλέον ως κήπος ή/και για τον σταβλισμό ζώων, σε άμεση συνάφεια με δύο πηγάδια άντλησης πόσιμου ύδατος.

Ο μικρός πλακόστρωτος χώρος στη συμβολή των δρόμων έξω από το αστικό ιερό στα Γουρνιά (2.3.7) εξυπηρετούσε μάλλον κατά περίπτωση τις εκεί τελετές με τη συμμετοχή λίγων ατόμων (Branigan 1997: 758). Ενώ, η περιορισμένη γωνιούμενη πλατεία ανάμεσα στις οικίες της πόλης της Κυδωνίας (2.3.19) παρέχει σαφώς φως και αερισμό στην πυκνοδομημένη συνοικία με τις ψηλές οικίες. Τα μικρά θρανία έξω από τα σπίτια υπαινίσσονται και καθημερινές κοινωνικές συναναστροφές στην ίδια πλατεία, που θα φιλοξενούσε περιστασιακά και μικρές τελετές - σπονδές και χορούς, όπως δείχνει μια κυκλική πλατφόρμα. Με βάση τα παραπάνω συμπεραίνεται η πολλαπλότητα της χρήσης των υπαίθριων χώρων μέσα στα όρια του οικιστικού ιστού των μινωικών πόλεων.

Το κενό ως προς τις σχετικές πληροφορίες για τους οικισμούς και τις πόλεις στο Δ τμήμα του νησιού οφείλεται, κατά κύριο λόγο, στις ελλείψεις της αρχαιολογικής έρευνας, την οποία δυσχεραίνουν επιπλέον η πυκνή βλάστηση και τα απότομα βουνά (Rackham, Moody 1996: 6). Ενώ το σημαντικό αστικό και ανακτορικό κέντρο της Κυδωνίας αποκαλύπτεται κάτω από τη σύγχρονη πόλη των Χανίων, που συνιστά ανυπέρβλητο εμπόδιο για τη διερεύνησή του. Εδώ ακολουθούνται, πάντως, οι ίδιες αρχές που διέπουν την αρχιτεκτονική μορφή και διάθρωση των οικισμών και των υπαίθριων χώρων τους στις υπόλοιπες περιοχές του νησιού.

Ως προς την κατανομή των μινωικών οικιστικών θέσεων, αυτή είναι, αρχαιολογικώς, πυκνότερη στην ενδοχώρα του κεντρικού τμήματός του γεγονός που ηχεί λογικό, αφού οι εγκαταστάσεις αναπτύχθηκαν κατά προτίμηση στις εκεί μεγαλύτερες πεδινές εκτάσεις και τις χαμηλές λοφοσειρές, που αποτελούσαν σύνθετες πλουτοπαραγωγικές πηγές για τους κατοίκους τους. Αντιθέτως, στα Α υπάρχουν περισσότεροι παράκτιοι οικισμοί, αφού εκεί διαμορφώνονται περισσότεροι φυσικοί όρμοι και αγκυροβόλια για την εξυπηρέτηση των θαλάσσιων μετακινήσεων και του εμπορίου (Branigan 1997: 753). Εφόσον η κτηνοτροφία υπήρξε επίσης βασική πηγή πλούτου για τους Μινωίτες, και στην ορεινή ενδοχώρα του νησιού θα πρέπει να υπήρχαν περισσότερες εγκαταστάσεις από όσες γνωρίζουμε σήμερα (βλ. π.χ. Ζώμινθος).

Η προτίμηση και η μεγάλη εξοικείωση που έδειχναν οι προϊστορικοί Κρητικοί στους ανοιχτούς χώρους και η σταθερή ένταξή τους στο οικιστικό τους περιβάλλον

υπογραμμίζεται από την ύπαρξη τέτοιων χώρων σε κάθε σχεδόν μινωικό κτηριακό σύνολο, οικισμό, εγκατάσταση - όπου καταλαμβάνουν συχνά το μεγάλο ποσοστό της συνολικής έκτασής τους (Whitelaw 2001: 24). Η σημασία που είχαν για τις κοινότητες εκδηλώνεται και με τη φροντισμένη, κατά κανόνα, αρχιτεκτονική τους διαμόρφωση και οργάνωση, με άνδηρα, πλακοστρώσεις, κλίμακες, στοές, ράμπες. Καθώς και με τον γενικότερο σεβασμό στη μακρά διατήρηση της μορφής και των ορίων τους μέσα στον χρόνο - οι περιπτώσεις καταπάτησης και παραβίασής τους μοιάζουν, πράγματι, λιγοστές. Μια τέτοια έχει διαπιστωθεί στην Ανατολική Πλατεία των Μαλίων από κτήρια της Συνοικίας Ζ στην αρχή της ΥΜ περιόδου, ενώ μεμονωμένες ανάλογες περιπτώσεις παραβίασης ορίων δρόμων είναι γνωστές από ιδιωτικές οικίες της πόλης της Ζάκρου (Chryssoulaki, Platon 1990: 392). Αυτές όμως θα συνέβησαν μάλλον σε συγκεκριμένες και ιδιαίτερες κοινωνικές-πολιτικές συνθήκες, δεν αποτελούν κανόνα - ούτε εξάλλου και αντικείμενο της παρούσας εργασίας.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικ. 1 Χάρτης της Κρήτης με τις θέσεις των μινωικών οικισμών που αναφέρονται στο κείμενο (προσαρμογή από Μαντζουράνη 2002: Χάρτης 1)

Εικ.2 Πλακόστρωτος χώρος έξω από τους θολωτούς τάφους της Κουμάσας (Soles 1979: Fig. 65)

Εικ. 3 Θολωτοί τάφοι Οδηγητριάς. Διαμόρφωση εξωτερικού χώρου με περίβολο και βωμό (Vasilakis, Branigan 2010: Fig. 14)

Εικ. 4 Τοπογραφικό σχέδιο του Βόρειου Νεκροταφείου στα Γουρνιά (Soles 1979: Plan 2)

Εικ. 5 Βόρειο Νεκροταφείο Γουρνιών. Κάτοψη ταφικών κτηρίων I και II (Soles 1979: Fig. 2)

Εικ. 6 Τοπογραφικό σχέδιο του προανακτορικού νεκροταφείου στον Μόχλο (Soles 1979: Plan 3)

Εικ. 7 Παλαιοανακτορικό νεκροταφείο στον Μόχλο. Κάτοψη ταφικού συμπλέγματος IV/V/VI (Soles 1979: Fig. 20)

Εικ. 8 Αρχάνες. Τοπογραφικό σχέδιο του νεκροταφείου στο Φουρνί (Soles 1979: Fig. 59)

Εικ. 9 Αρχάνες. Νεκροταφείο στο Φουρνί. Κάτοψη Κτηρίου 4 (Soles 1979: Fig. 61)

Εικ. 10 Μύρτος-Πύργος. Κάτοψη Ταφικού Κτηρίου 5 (Soles 1979: Fig. 71)

Εικ. 11 Μάλια. Νεκροταφείο στον Χρυσόλακκο. Κάτοψη Ταφικού Κτηρίου I (Soles 1979: Fig. 68)

Εικ. 12 Μάλια. Νεκροταφείο στον Χρυσόλακκο. Κάτοψη Ταφικού Κτηρίου II και λεπτομέρεια κυλινδρικής κατασκευής (Soles 1979: Fig. 69)

Εικ. 13 Κνωσός. Κάτοψη και τομή του Τάφου-Ιερού (Soles 1979: Fig. 63)

Εικ. 14 Αγία Τριάδα. Τοπογραφικό σχέδιο του νεκροταφείου (Soles 1979: Fig. 54)

Εικ. 15 Γιούχτας. Ιερό Κορυφής. Κάτοψη κτισμάτων (Rutkowski 1986: Fig. 78)

Εικ. 16 Πετσοφάς. Ιερό Κορυφής. Κάτοψη κτισμάτων (Rutkowski 1986: Fig. 89)

Εικ. 17 Βασιλική. Κάτοψη οικισμού (Ζώης 1981: παρένθετος πίναξ Η')

Εικ. 18 Μύρτος-Φούρνου Κορυφή. Κάτοψη οικισμού (Warren 1972: Site plan)

Εικ. 19 Τρυπητή. Κάτοψη οικισμού (Vasilakis 2010: Fig. 34.1)

- Εικ. 20** Κνωσός. Κεντρική Αυλή του ανακτόρου. Οικίες Μέσης (με μαύρο) και Τελικής (με κοκκίδωση) Νεολιθικής περιόδου και υπαίθριοι χώροι (Παπαδόπουλος 2016: Εικ. 70)
- Εικ. 21** Φαιστός. Ανάκτορο. Σημεία εντοπισμού καταλοίπων της φάσης Φαιστός Ι/ Τελική Νεολιθική ΙΙΙ (Todaro 2013: Fig. 96)
- Εικ. 22** Φαιστός. Ανάκτορο. Σημεία εντοπισμού καταλοίπων της φάσης Φαιστός ΙΙ/ Τελική Νεολιθική ΙV (Todaro 2013: Fig. 97)
- Εικ. 23** Μάλια. Συνοικία Μ. Κάτοψη κτηρίων και οικιών (Poursat 1996: Εικ. 40)
- Εικ. 24** Μάλια. Κάτοψη της Αγοράς και της Υπόστυλης Κρύπτης (Mc Enroe 2010: Fig. 6.5)
- Εικ. 25** Μάλια. Κάτοψη της Ανατολική Πλατείας και των νεοανακτορικών οικιών της Συνοικίας Ζ (Graham 1972²: Fig. 24)
- Εικ. 26** Γαλατάς. Κάτοψη παλαιοανακτορικών καταλοίπων και νέου ανακτόρου (Rethemiotakis 2002: Pl. XII)
- Εικ. 27** Φαιστός. Ανάκτορο Παλαιοανακτορικής περιόδου. Κάτοψη Ανώτερης Δυτικής Αυλής και Δυτικής Αυλής (Pernier 1935: Tav. V)
- Εικ. 28** Φαιστός. Ανάκτορο Παλαιοανακτορικής περιόδου. Κάτοψη Ανώτερης Δυτικής Αυλής, Δυτικής Αυλής με τις «Κουλούρες», Κατώτερης Δυτικής Αυλής (Damiani-Indelicato 1982: Tav. XIV)
- Εικ. 29** Φαιστός. Δυτική Αυλή, πομπικοί δρόμοι, δυτική πρόσοψη παλαιού ανακτόρου (Pernier 1935: Fig. 17)
- Εικ. 30** Φαιστός. Κάτοψη καταλοίπων παλαιού ανακτόρου (Mc Enroe 2010: Fig. 5.2)
- Εικ. 31** Κομμός. Τοπογραφικό σχέδιο οικισμού (Shaw, Shaw 1996: Fig. 1.2)
- Εικ. 32** Κομμός. Κεντρική Πλαγιά του Λόφου. Κάτοψη ΜΜ και ΥΜ Ι-ΥΜ ΙΙΙ καταλοίπων (Shaw 2006: Fig. 6)
- Εικ. 33** Μοναστηράκι. Τοπογραφικό σχέδιο καταλοίπων της Παλαιοανακτορικής περιόδου (Kanta, Marazzi 2013: Tav. 6)
- Εικ. 34** Μοναστηράκι. Κάτοψη παλαιοανακτορικού συγκροτήματος του Ανατολικού Τομέα (Kanta, Marazzi 2013: Tav. 11A)
- Εικ. 35** Μοναστηράκι. Κάτοψη τμήματος του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος του Ανατολικού Τομέα. Υπαίθριοι χώροι εξωτερικά του κτηρίου (Como 2013: Pl. II.4.44)

- Εικ. 36** Μοναστηράκι. Κάτοψη τμήματος του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος του Ανατολικού Τομέα. Εσωτερική αυλή του κτηρίου (Como 2013: Pl. II.4.61)
- Εικ. 37** Μοναστηράκι. Κάτοψη του ανακτορικού συγκροτήματος του Βορειοδυτικού Τομέα (Kanta, Marazzi 2013: Tav. 11D)
- Εικ. 38** Παλαίικαστρο. Κάτοψη της πόλης με τα οικοδομικά τετράγωνα (Driessen 2000a: Fig. 1.1)
- Εικ. 39** Παλαίικαστρο. Κάτοψη ΒΔ τομέα της πόλης με τα Κτήρια 5 και 6 (Cunningham 2007: Fig. 11.1)
- Εικ. 40** Παλαίικαστρο. Κτήριο 5. Κάτοψη ΥΜ ΙΒ ιερού και ΥΜ ΙΙΙ τοίχοι (γκρίζο χρώμα) (Driessen 2000a: Fig. 2.1)
- Εικ. 41** Παλαίικαστρο. Κάτοψη του υπαίθριου χώρου και των φρεάτων της ΥΜ ΙΒ περιόδου στον χώρο του προγενέστερου Κτηρίου 6 (Knappett et al. 2012: 2.64)
- Εικ. 42** Ζάκρος. Κάτοψη ανακτόρου και του οικισμού στον ΒΑ Λόφο (Myres et al. 1992: Fig. 44.3)
- Εικ. 43** Ζάκρος. Κάτοψη ανακτόρου κατά την ΥΜ ΙΒ περίοδο (Mc Enroe 2010: Fig. 8.6)
- Εικ. 44** Ζάκρος. Κάτοψη της ΒΑ εισόδου του ανακτόρου και των υπαίθριων χώρων στα Α και στα Δ της (Πλάτων 1968: Εικ. 1)
- Εικ. 45** Ζάκρος. Λόφος του Αγίου Αντωνίου. Κάτοψη και τομή ανδρήρων (Πλάτων 1985: Εικ. 6-7)
- Εικ. 46** Πετράς. Κάτοψη ανακτορικού κτηρίου σε όλες τις οικοδομικές φάσεις (Tsiropoulou 2002: Pl. XXXVIII)
- Εικ. 47** Μακρύγιαλος. Κάτοψη του ανακτορικού κτηρίου-«ιερής έπαυλης» (Davaras 1997: Plan 1)
- Εικ. 48** Μόχλος. Τοπογραφικό σχέδιο οικισμού με τους υπαίθριους χώρους (Soles, Davaras 2013: Fig. 1)
- Εικ. 49** Μόχλος. Αναπαράσταση του Κτηρίου Β2 (Brogan 2003: Εικ. 3)
- Εικ. 50** Μόχλος. Κάτοψη του Κτηρίου Β2 με την κλίμακα και τα οστά στον υπαίθριο χώρο (Soles 2010: Fig. 32.1)
- Εικ. 51** Ψείρα. Τοπογραφικό σχέδιο οικισμού (Betancourt, Davaras 1998: Illustr. 1)
- Εικ. 52** Ψείρα. Κάτοψη του χώρου της Πλατείας (Betancourt, Davaras 1998: Illustr. 47)

- Εικ. 53** Ψείρα. Κάτοψη του Κτηρίου της Πλατείας BS/BV (Betancourt, Davaras 1998: Illustr. 47)
- Εικ. 54** Γουρνιά. Κάτοψη και τομές του οικισμού (Boyd-Hawes et al. 1908: Site Plan)
- Εικ. 55** Γουρνιά. Αναπαράσταση ανακτορικού κτηρίου και «Δημόσιας Αυλής»-Πλατείας (Soles 2002: Pl. XXXV)
- Εικ. 56** Γουρνιά. Κάτοψη ισογείου του ανακτορικού κτηρίου (Soles 1991: Fig. 58)
- Εικ. 57** Γουρνιά. Κάτοψη και σχεδιαστική τομή ΝΔ Αυλής (Soles 1991: Fig. 24)
- Εικ. 58** Γουρνιά. Κάτοψη του Αστικού Ιερού (Mc Enroe 2010: Fig. 9.44)
- Εικ. 59** Σίσι. Τοπογραφικό σχέδιο οικισμού (Driessen 2012a: Fig. 1.1)
- Εικ. 60** Σίσι. Κάτοψη τμήματος του κτηρίου με την Κεντρική Αυλή (Driessen 2012a: Fig. 6.1)
- Εικ. 61** Μύρτος-Πύργος. Κάτοψη οικισμού και της αγροικίας-«έπαυλης» (Myres et al. 1992: Fig. 28.1)
- Εικ. 62** Μάλια. Κάτοψη νέου ανακτόρου. (Van Effenterre 1980, Fig. 303, Graham 1972²: Pl. 5)
- Εικ. 63** Νίρου Χάνι. Κάτοψη του «μεγάλου» (Graham 1972²: Pl. 31)
- Εικ. 64** Νίρου Χάνι. Κάτοψη της αγροικίας σύμφωνα με νεώτερη μελέτη (Fotou 1997: Fig. 3)
- Εικ. 65** Κνωσός. Κάτοψη παλαιού και νέου ανακτόρου (Mc Enroe 2010: Fig. 5.7)
- Εικ. 66** Κνωσός. Ανάκτορο. Κάτοψη Δυτικής Αυλής την Παλαιοανακτορική περίοδο (Evans 1935: Fig. 30)
- Εικ. 67** Κνωσός. Ανάκτορο. Αναπαράσταση Δυτικής πρόσοψης και Δυτικής Αυλής την Παλαιοανακτορική περίοδο (Hägg 1987: Fig. 2)
- Εικ. 68** Κνωσός. Αποκατάσταση της μικρογραφικής «Τοιχογραφίας του Ιερού Άλσους» (Marinatos 1987: Fig. 7)
- Εικ. 69** Κνωσός. Ανάκτορο. Κάτοψη του «Θεατρικού Χώρου» (Evans 1928: Fig. 362)
- Εικ. 70** Κνωσός. Ανάκτορο. Αποκατάσταση της μικρογραφικής τοιχογραφίας του «Τρικιόνιου Ιερού» (Evans 1930: Pl. XVI)
- Εικ. 71** Αρχάνες. Τοπογραφικό σχέδιο του σύγχρονου οικισμού με δήλωση των μινωικών καταλοίπων (Driessen, Mac Donald 1997: Fig. 7.35)
- Εικ. 72** Αρχάνες. Τουρκογειτονιά. Κάτοψη ανακτορικού κτηρίου (Σακελλαράκης, Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997: Σχέδ. 6)

Εικ. 73 Βαθύπετρο. Κάτοψη της αγροικίας κατά την YM IA και YM IB περίοδο (Driessen, Sakellarakis 1997: fig. 5)

Εικ. 74 Φαιστός. Κάτοψη νέου ανακτόρου (Graham 1972²: Pl. 4)

Εικ. 75 Φαιστός. Αναπαράσταση ΒΑ πλευράς της Κεντρικής Αυλής του νέου ανακτόρου (Graham 1972²: Pl. 50)

Εικ. 76 Φαιστός. Αναπαράσταση Δ πρόσοψης του νέου ανακτόρου (Graham 1972²: Pl. 48)

Εικ. 77 Φαιστός. Κάτοψη χώρου Α του Εξώστη 64 και περιβάλλον χώρος (Shaw 1993: Fig. 20)

Εικ. 78 Αγία Τριάδα. Κάτοψη της έπαυλης (ή των επαύλεων) και του οικισμού (Myres et al. 1992: Fig. 28.1)

Εικ. 79 Κομμός. Οικίες στην Κορυφή του Λόφου. Κάτοψη YM καταλοίπων (Shaw 2006: Fig. 5)

Εικ. 80 Κομμός. Νότιος Τομέας. Κάτοψη κτηρίου AA/T (Shaw 2006: Fig. 21)

Εικ. 81 Κυδωνία. Πλατεία Αγίας Αικατερίνης. Κάτοψη καταλοίπων YM I (μαύρο) και YM III περιόδων (γκρίζο) (Hallager, Tzedakis 1998: Fig. 15)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλεξίου Σ. 1964, *Μινωικός Πολιτισμός. Με Όδηγόν των Άνακτόρων Κνωσοῦ, Φαιστοῦ, Μαλίων*, Ηράκλειο.
- Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη Μ. 1997, Καστέλι Χανίων, Οδός Δασκαλογιάννη, *ΑΔ* 47 (1992), 566-571.
- Andreadaki-Vlasaki M. 2002, Are we approaching the Minoan palace of Khandia?, in Driessen J., Schoep I., Laffineur R. (eds), *Monuments of Minos. Rethinking the Minoan Palaces*, *Aegaeum* 23, Liège, 158-166.
- Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη Μ. 2011, Το «παλίμψηστον» της αρχαίας Κυδωνίας, Καψωμένος Ε.Γ., Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη Μ., Ανδριανάκης Μ. (επιμ.), *Πεπραγμένα Ι΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά 1-8 Οκτωβρίου 2006, τόμος Α΄*, 85-151, Χανιά.
- Βασιλάκης Α. 1989, Ο Πρωτομινωικός οικισμός Τρυπητής, *Αρχαιολογία*, 30, 52-56.
- Βασιλάκης Α. 1995, Τρυπητή 1986-1991. Ζητήματα του προανακτορικού μινωικού πολιτισμού στη νότια κεντρική Κρήτη και η ανασκαφή του οικισμού Τρυπητής, *Πεπραγμένα Ζ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ρέθυμνο 1991, Α1, 69-74.
- Béquignon Y. 1929, Chronique des fouilles et découvertes archéologiques dans l' Orient hellénique. Mallia, *BCH* 53, 521-529.
- Béquignon Y. 1930, Chronique des fouilles et découvertes archéologiques dans l' Orient hellénique. Mallia, *BCH* 54, 517-524.
- Betancourt P.P. 1995, Pseira, Crete: The economic base for a Bronze Age town, in Laffineur R., Niemeir W.D. (eds), *Politeia. Society and State in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 5th International Aegean Conference / 5e Recontre égéenne internationale*, University of Heidelberg, Archäologisches Institut, 10-13 April 1994. *Aegaeum* 12.1, 163-167.
- Betancourt P.P., Δαβάρας Κ. 1986, Ανασκαφική έρευνα Ψείρας: Περίοδοι 1985 και 1986, *Αμάλθεια* 17, 183-200.
- Betancourt P.P., Δαβάρας Κ. 1990, Αρχαιολογικές έρευνες στην Ψείρα: Περίοδοι 1987-1989, *Αμάλθεια* 21, 20-37.
- Betancourt P.P., Davaras C. 1995, Recent excavations at Pseira, Crete, *Πεπραγμένα του Ζ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Α1, Ρέθυμνο, 81-86.

- Betancourt P.P., Davaras C. 1998, *Pseira III. The Plateia Building*, Philadelphia: The University Museum, University of Pennsylvania.
- Betancourt P.P., Davaras C. 1999, *Pseira IV. Minoan Buildings in the Areas B,C,D,F*, Philadelphia: The University Museum, University of Pennsylvania.
- Betancourt P.P., Davaras C. 2001, *Pseira V. The Architecture of Pseira*, Philadelphia: The University Museum, University of Pennsylvania.
- Betancourt P.P., Marinatos N. 1997, The Minoan villa, in Hägg R. (ed.), *The Function of the "Minoan Villa"*, *Proceedings of the Eighth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 6-8 June 1992*, Stockholm, 91-98.
- Betancourt P. P., Reese D.S., Verstegen L. L., Ferrence S. C. 2008, Feasts for the Dead: Evidence from the Ossuary at Hagios Charalambos, in Laffineur R., Crowley J. (eds), *Dais. The Aegean Feast, Proceedings of the 12th International Conference, University of Melbourne, Centre for Classics and Archaeology. 25-29 March 2008*, *Aegaeum 29*, 161-165.
- Blackman D., Branigan K. 1982: Excavation of an Early Minoan tholos tomb at Ayia Kyriaki, Ayiofarango, Southern Crete, *BSA 77*, 1-57.
- Boyd-Hawes H.A., Williams B.E., Seager R.B., Hall E. H. 1908, *Gournia, Vasiliki, and Other Prehistoric Sites on the Isthmus of Ierapetra, Crete*, Philadelphia: The American Exploration Society Free Museum of Science and Art.
- Branigan K. 1970, *The Tombs of Messara. A Study of Funerary Architecture and Ritual in Southern Crete, 2800-1700 B.C.*, London.
- Branigan K. 1993, *Dancing with Death. Life And Death in Southern Crete c. 3000-2000 B.C.*, Amsterdam.
- Branigan K. 1997, Minoan settlements in East Crete, in Aufrecht W. E., Mirau N. A., Gauley S. W. (eds), *Urbanism in antiquity (from Mesopotamia to Crete)*, Sheffield, 751-759.
- Branigan K. 1998, The nearness of you: Proximity and distance in Early Minoan funerary behaviour, in Branigan K. (ed.), *Cemetery and Society in the Aegean Bronze Age*, Sheffield, 13-26.
- Branigan K. 2001, Aspects of Minoan urbanism, in Branigan K. (ed.), *Urbanism in the Aegean Bronze Age*, Sheffield, 38-50.

- Brogan T.M. 2003, Με θέα στο Μιραμπέλλο της Μινωικής περιόδου: Η συμβολή της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών (1900-2002) στην αρχαιολογία της Ανατολικής Κρήτης, *Αμάλθεια* 34, 209-220.
- Cadogan G. 1976, *Palaces of Minoan Crete*, London.
- Cadogan G. 1977-1978, Pyrgos, Crete, 1970-1977, *AR* 1977-78, 70-84.
- Cadogan G. 1981, A probable shrine in the country house at Pyrgos, in Hägg R., Marinatos N. (eds), *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the First International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 12–13 May, 1980*, 169-171.
- Cadogan G. 1992, Myrtos-Pyrgos, in Myers J.W., Myers E. E., Cadogan G. (eds), *Aerial Atlas of Ancient Crete*, London, 202-209.
- Cadogan G. 1992, Vathypetro, in Myers J.W., Myers E. E., Cadogan G. (eds), *Aerial Atlas of Ancient Crete*, London, 282-285.
- Cadogan G. 1992, Knossos, in Myers J.W., Myers E. E., Cadogan G. (eds), *Aerial Atlas of Ancient Crete*, London, 124-147.
- Chapouthier F., Demargne P., Dessenne A., 1962. *Fouilles exécutées à Mallia. Quatrième rapport: exploration du palais. Bordure méridionale et recherches complémentaires (1929-1935 et 1946-1960)*, *Etudes Crétoises* XII, Paris.
- Como M. T. 2013, The Architecture of the Central Area, in Kanta A., Marazzi M. (eds), *Monastiraki III. Studies of the Protopalatial Architectural Remains in Monastiraki (Amari Valley). The East Quarter of Monastiraki (Mon East)*, Rome, 180-198.
- Cucuzza N. 2011, Minoan “theatral areas”, *Πεπραγμένα του Ι΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά 1-8 Οκτωβρίου 2006*, A2, Χανιά, 155-170.
- Cunningham T. 2007, In the shadows of Kastri: An examination of domestic and civic space at Palaikastro (Crete), in Westgate R., Fisher N., Whitley J. (ed.), *Building Communities: House, Settlement and Society in the Aegean and Beyond*, BSA Studies, 15, London, 99-109.
- Damiani - Indelicato S. 1982, *Piazza pubblica e palazzo nella Creta minoica*, Jouvence.
- Davaras C. 1997, The “cult villa” at Makrygialos, in Hägg R. (ed.), *The Function of the “Minoan Villa”, Proceedings of the Eighth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 6-8 June, 1992*, Stockholm, 117-135.

Davis E.N. 1987, The Knossos miniature frescoes and the function of the central courts, in Hägg R., Marinatos N. (eds.), *The Function of the Minoan Palaces, Proceedings of the Fourth International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 10-16 June, 1984*, Stockholm, 145-156.

Demargne P., Santerre de G. H. 1953, Fouilles exécutées a Mallia. Exploration des Maisons et Quartiers d' habitation (1921-1948). I, *Etudes Crétoises IX*, Paris.

Deshayes J., Dessenne A. 1959, Fouilles exécutées a Mallia. Exploration des Maisons et Quartiers d' habitation (1948-1954). II, *Etudes Crétoises XI*, Paris.

Driessen J.M. 2000a, The architectural environment, in Mac Gillivray J. A., Driessen J. M., Sackett L.H. (eds), *The Palaikastro Kouros: a Minoan chryselephantine statuette and its Bronze Age context*, BSA Studies, 6, 35-50.

Driessen J.M. 2000b, A Late Minoan IB shrine at Palaikastro, in Mac Gillivray J. A., Driessen J. M., Sackett L.H. (eds), *The Palaikastro Kouros: a Minoan chryselephantine statuette and its Bronze Age context*, BSA Studies, 6, 87-96.

Driessen J. 2001, History and Hierarchy. Preliminary Observations on the Settlement of Minoan Crete, in Branigan K. (ed.), *Urbanism in the Aegean Bronze Age*, Sheffield, 51-71.

Driessen J. 2002, "The king must die." Some observations on the use of Minoan court compounds in Driessen J., Schoep I., Laffineur R. (eds), *Monuments of Minos. Rethinking the Minoan Palaces, Aegaeum 23*, Université de Liège, Liège, 1-14.

Driessen J. 2003, Court Compounds of Minoan Crete, Royal palaces or ceremonial centres? *Athena Review*, 3. 3, 57-61.

Driessen J. 2004, The Central Court of the Palace at Knossos, in Cadogan G.-Hatzaki E.-Vasilakis A. (eds), *Knossos: Palace, City, State, Proceedings of the Conference in Herakleion Organised by the British School at Athens and the 23rd Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities of Herakleion, in November 2000, for the Centenary of Sir Arthur Evans's Excavation at Knossos*, BSA Studies 12, London, 75-82.

Driessen J. 2012a, Excavation at Sissi III, 2011, in Driessen J., Schoep I., Anastasiadou M., Carpentier F., Crevecoeur I., Déderix S., Devolder M., Gaignerot-Driessen F., Jusseret S., Langohr C, Letesson Q, Liard F., Schmitt A., Tsoraki C., Veropoulidou R.

- (eds), *Excavations at Sissi III. Preliminary Report on the 2011 Campaign, Introduction*, Aegis 06, Rapports de Fouilles, Louvain, 17-26.
- Driessen J. 2012b, *Ο λόφος Κεφάλι στο Σίσι. Σύντομος οδηγός του αρχαιολογικού χώρου*, Louvain la Neuve.
- Driessen J., Mac Donald C.F. 1997, The Troubled Island. Minoan Crete Before and After the Santorini Eruption, *Aegaeum 17*, Université de Liège, Liège.
- Driessen J., Sakellarakis J. 1997, The Vathypetro-complex. Some observations on its architectural history and function, in Hägg R. (ed.), *The Function of the "Minoan Villa"*, *Proceedings of the Eighth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 6-8 June 1992*, Stockholm, 63-77.
- Evans A. 1921, *The Palace of Minos at Knossos I*, London.
- Evans A. 1928a, *The Palace of Minos at Knossos II. I*, London.
- Evans A. 1928b, *The Palace of Minos at Knossos II. II*, London.
- Evans A. 1930, *The Palace of Minos at Knossos III*, London.
- Evans A. 1935, *The Palace of Minos at Knossos IV. I*, London.
- Evans J. D., Cann J. R., Renfrew A. C., Cornwall I. W., Western A. C. 1964, Excavations in the Neolithic Settlement of Knossos, 1957-60. Part I, *BSA 59*, 132-240.
- Peter Warren, Jarman M. R., Jarman H. N., Shackleton N. J., Evans J. D. 1968, Knossos Neolithic. Part II, *BSA 63*, 239-276.
- Fotou V. 1997, Éléments d'analyse architecturale et la question des fonctions de trois bâtiments-"villas": Royal Villa, le "Mégaron" de Nirou et le "Mégaron" de Sklavokambos, in Hägg R. (ed.), *The Function of the "Minoan Villa"*, *Proceedings of the Eighth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 6-8 June 1992*, Stockholm, 33-50.
- Ζώης Α. 1972, Άνασκαφή εις Βασιλικήν Ίεράπετρας, *ΠΑΕ*, τ. 127, 274-309, Έν Αθήναις.
- Ζώης Α. 1976, *Βασιλική Ι*, Αθήναι.
- Ζώης Α. 1981, Άνασκαφή εις Βασιλικήν Ίεράπετρας, *ΠΑΕ*, τ. 134, 323-330, Έν Αθήναις.
- Ζώης Α. 1997, Άνασκαφικές και λοιπές εργασίες Βασιλικής Ίεράπετρας, *ΠΑΕ*, τ. 149, 173-223, Έν Αθήναις.

- Zώης Α. Α. 1998, *Κρήτη: η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, τ. 3, Ανατολική Κρήτη, Μάλια & Λασιθί, Αθήνα.*
- Zώης Α. Α. 2007, *Βασιλική Ιεράπετρας. Ο μινωικός οικισμός στη θέση Κεφάλι. Αρχαιολογικός και ιστορικός οδηγός, Αθήνα.*
- Gesell G. C. 1985, *Town, Palace and House Cult*, SIMA 67, Göteborg.
- Gesell G. C. 1987, The Minoan palace and public cult, in Hägg R., Marinatos N. (eds), *The Function of the Minoan Palaces, Proceedings of the Fourth International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 10-16 June, 1984*, Stockholm, 123-128.
- Girella L. 2008, An overview of feasting practices during MM III in Crete, in Hitchcock L.A., Laffineur R., Crowley J. (eds), *Dais. The Aegean Feast, Proceedings of the 12th International Conference University of Melbourne, Centre for Classics and Archaeology. 25-29 March 2008*, Aegaeum 29, 167-177.
- Gomrée T. 2013, *La voirie dans les villes minoennes en Crète orientale et à Cnossos /Minoen Moyen I-Minoen Récent I*, Phd thesis, Université Lyon 2.
- Graham J.W. 1972², *The Palaces of Crete*, Princeton (2nd edition).
- Graham J. W. 1977, A new arena at Mallia, *Antichita Cretesi. Studi in Onore di Doro Levi I*, Catania, 65-73.
- Hägg R. 1987, On the reconstruction of the west façade of the Palace at Knossos, in Hägg R., Marinatos N. (eds), *The Function of the Minoan Palaces, Proceedings of the Fourth International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 10-16 June, 1984*, Stockholm, 129-134.
- Hägg R. (ed.) 1997, *The Function of the "Minoan Villa", Proceedings of the Eighth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 6-8 June 1992*, Stockholm.
- Hägg R., Marinatos N. (eds) 1987, *The Function of the Minoan Palaces. Proceedings of the Fourth International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 10-16 June, 1984*, Stockholm.
- Halbherr F., di Stefani E., Banti L. 1980, Haghia Triada nel periodo Tardo Palaziale, *ASAA 55 (1977)*, Roma, 1-342.
- Hallager E. 1990, Upper floors in LM I Houses, in Darque P., Treuil R. (éd.), *L' habitat égéen préhistorique. Actes de la Table ronde CNRS-Université Paris I-EFA, Athènes 23-25 juin 1987*, BCH Suppléments XIX, Paris, 281-292.

- Hallager E., Tzedakis Y. 1982, The Greek-Swedish Excavation at Kastelli, Khania 1979, *AAA XV*, 25-27.
- Hallager E., Tzedakis Y. 1983, The Greek-Swedish Excavation at Kastelli, Khania 1980, *AAA XVI*, 14-17.
- Hallager E., Tzedakis Y. 1984, The Greek-Swedish Excavation at Kastelli, Khania 1982-83, *AAA XVII*, 8-13.
- Hallager E., Tzedakis Y. 1985, The Greek-Swedish Excavation at Kastelli, Khania 1984, *AAA XVIII*, 9-19.
- Hallager E., Tzedakis Y. 1998, The Greek-Swedish Excavation at Kastelli, Khania 1989-90, *AAA XXI*, 21-34.
- Hamilakis Y. 1998, Eating the dead: Mortuary feasting and the politics of memory in the Aegean Bronze Age, in Branigan K. (ed.), *Cemetery and Society in the Aegean Bronze Age*, Sheffield, 115-132.
- Hillbom N. 2005, *Minoan Games and Game Board*, (Phd. dissertation), Lund.
- Hitchcock L. A. 2000, *Minoan Architecture*, SIMA Pocket-book 155, Jonsered.
- Hitchcock L.A., Preziosi D. 1997, The Knossos Unexplored Mansion and the 'Villa-Annex Complex', in Hägg R. (ed.), *The Function of the "Minoan Villa", Proceedings of the Eighth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 6-8 June 1992*, Stockholm, 51-62.
- Jusseret S. 2012, The excavation of Zone 6, in Driessen J., Schoep I., Anastasiadou M., Carpentier F., Crevecoeur I., Déderix S., Devolder M., Gaignerot-Driessen F., Jusseret S., Langohr C, Letesson Q, Liard F., Schmitt A., Tsoraki C., Veropoulidou R. (eds), *Excavations at Sissi III. Preliminary Report on the 2011 Campaign*, Aegis 06, Rapports de Feuilles, Louvain, 135-154.
- Kanta A. 1999, Monastiraki and Phaistos. Elements of protopalatial history, in Betancourt P.P., Karageorghis V., Laffineur R., Niemeier W. D. (eds), *Meletemata. Studies in Aegean Archaeology Presented to Malcolm H. Wiener as he Enters his 65th Year*, *Aegaeum 20. III*, Liège, Austin, 387-393.
- Kanta A. 2006, Monastiraki, a Minoan palatial centre in the valley of Amari, Crete, in Kanta A., Marazzi M. (eds), *Monastiraki I. Missione Monastiraki. Campagne 2002/2004*, Napoli-Iraklio.

- Kanta A., Tzigounaki A. 2012, The exterior of the building of the archive. The ramp, the “street” and the “garden” terraces. The Greek-Italian and Greek excavations at the site of Charakas, in Kanta A. (ed.), *Monastiraki II. The Archive Building and Associated Finds*, Herakleion, 25-104.
- Kanta A., Marazzi M. (eds) 2013, *Monastiraki III. Studies of the Protopalatial Architectural Remains in Monastiraki (Amari Valley). The East Quarter of Monastiraki (Mon East)*, Rome.
- Kanta A., Di Tonto S., Festuccia S. 2013, The Central Complex of Monastiraki East, in Kanta A., Marazzi M. (eds), *Monastiraki III. Studies of the Protopalatial Architectural Remains in Monastiraki (Amari Valley). The East Quarter of Monastiraki (Mon East)*, Rome, 134-137.
- Knappett C., Cunningham T. (with contributions by Max Bichler, Doniert Evely, & Polly Westlake) 2012, *Palaikastro Block M: The Proto- and Neopalatial town*, BSA Supplementary Volume, 47, London.
- La Rosa V. 1992, Ayia Triada, in Myers J.W., Myers E. E., Cadogan G. (eds), *Aerial Atlas of Ancient Crete*, London, 70-77.
- La Rosa V. Kamilari, 1992, in Myers J.W., Myers E. E., Cadogan G. (eds), *Aerial Atlas of Ancient Crete*, London, 112-115.
- La Rosa V. 1992, Phaistos, in Myers J.W., Myers E. E., Cadogan G. (eds), *Aerial Atlas of Ancient Crete*, London, 232-243.
- Levi D. 1964, The Recent Excavations at Phaistos, SIMA, Goteborg.
- Levi D. 1976, *Festós e la civiltà minoica*, Testo I. La città, Roma.
- Leylek Y. 2012, *Öffentliche Räume in der minoischen Kultur. Eine transdisziplinäre Studie der öffentlichen Sphäre und sozialen Interaktion in der Bronzezeit*, Phd thesis, Heidelberg (Open Spaces in Minoan Culture. A Transdisciplinary Approach to Public Spheres and Social Interaction in Bronze Age Crete).
- Mac Gillivray J. A., Sackett L. H., Driessen J., MacDonald C. F., Smyth D., 1988, Excavations at Palaikastro, 1987, *BSA* 83, 259-282.
- Mac Gillivray J. A., Sackett L. H., Driessen J., Smyth D., 1989, Excavations at Palaikastro, 1988, *BSA* 84, 417-445.
- Mac Gillivray J. A., Sackett L.H., Driessen J., Farnoux A., Smyth.D., 1991, Excavations at Palaikastro, 1990, *BSA* 86, 121-147.

- Mac Gillivray J. A., Sackett L.H., Driessen J., Hemingway S., 1992, Excavations at Palaikastro, 1991, *BSA* 87, 121-152.
- Mac Gillivray J. A., Sackett L.H., Driessen J., 1998, Excavations at Palaikastro, 1994 and 1996, *BSA* 93, 221-268.
- Mac Gillivray J. A., Driessen J. 1990, Minoan Settlement at Palaikastro, in Darque P., Treuil R. (éd.), *L'habitat égéen préhistorique. Actes de la Table ronde CNRS-Université Paris I-EFA, Athènes 23-25 juin 1987. BCH Supplément XIX*, Paris, 395-412.
- Μαντζουράνη Ε. 2002, *Προϊστορική Κρήτη. Τοπογραφία και Αρχιτεκτονική. Από τη Νεολιθική Εποχή έως και τους Νεοανακτορικούς Χρόνους*. Αθήνα.
- Μαρινάτος Σ. 1932, Πρωτομινωικός θολωτός τάφος παρά το χωρίον Κράσι Πεδιάδος, *ΑΔ* 12 (1929), 102-141.
- Μαρινάτος Σ. 1952, Άνασκαφαί ἐν Βαθυπέτρῳ, *ΠΑΕ*, 607-610.
- Marinatos N. 1987, Public festivals in the West Courts of the Palaces, in Hägg R., Marinatos N. (eds), *The Function of the Minoan Palaces, Proceedings of the Fourth International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 10-16 June, 1984*, Stockholm, 135-143.
- Mc Enroe J. 1982, A typology of Minoan Neopalatial houses, *AJA* 86, 3-19.
- Mc Enroe J. 1996, The Central Hillside at Kommos. The Late Minoan Period, in Shaw J. W., Shaw M. C. (eds), *Kommos I. The Kommos Region and Houses of the Minoan Town, Part 2, The Houses of the Minoan Town*, Princeton, 199-235.
- Mc Enroe J. 2010, *Architecture of Minoan Crete*, Austin, Texas.
- Murphy M.J. 1998, Ideologies, rites and rituals, in Branigan K. (ed.), *Cemetery and Society in the Aegean Bronze Age*, Sheffield, 27-40.
- Nowicki K. 2001. Minoan peak sanctuaries: Reassessing their origins, in Laffineur R., Hägg R. (eds), *POTNIA: Deities and Religion in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 8th International Aegean Conference, Göteborg, Göteborg University, 12-15 April 2000*, *Aegaeum* 22, Liège, 31-37.
- Nowicki K. 2010, Myrtos Fournou Korifi: Before and after, in Krzyszkowska O. (ed.), *Cretan Offerings: Studies in Honour of Peter Warren (2010)*, *BSA Studies* 18, London, 223-237.
- Ξανθουδίδης Σ. 1922, Μινωικόν Μέγαρον Νίρου, *ΑΕ* 1922, 1-25, Αθήνησι.

Palyvou C. 1986, Notes on the town plan of Late Cycladic Akrotiri, Thera. *BSA* 81, 179-194.

Palyvou C. 2002, Central Courts: The supremacy of the void, in Driessen J., Schoep I., Laffineur R. (eds), *Monuments of Minos. Rethinking the Minoan palaces*, *Aegaeum* 23, *Université de Liège*, *Aegaeum* 23, 167 – 177.

Palyvou C. 2004, Outdoor space in Minoan architecture: “Community and privacy”, in Cadogan G., Hatzaki E., Vasilakis A. (eds), *Knossos: Palace, City, State. Proceedings of the Conference in Herakleion Organised by the British School at Athens and the 23rd Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities of Herakleion, in November 2000, for the Centenary of Sir Arthur Evans’s Excavation at Knossos*, *BSA Studies* 12, London, 207-217.

Παπαδόπουλος Σ. 2016, *Οικιστική Οργάνωση στην Προϊστορική Ελλάδα: Η Νεολιθική και η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού*, Θεσσαλονίκη.

Παπαδάτος Γ. 2011, Γιορτάζοντας με τους νεκρούς: Στρατηγικές της μνήμης στις κοινωνίες της Προανακτορικής Κρήτης, in Μπουραζέλης Κ.-Καραμανωλάκης Ε.-Κατάκης Σ. (εκδ.) *Η μνήμη της κοινότητας και η διαχείρισή της. Μελέτες από μια ημερίδα αφιερωμένη στη μνήμη του Τ. Παπαμαστοράκη*, *Ιστορήματα* 3, Αθήνα, 69-89.

Παπαδάτος, Γ. 2014. Προανακτορικά νεκροταφεία θολωτών τάφων στη βόρεια και ανατολική Κρήτη: Παλαιά ζητήματα και νέα δεδομένα, in Μαντζουράνη Ε., Μαρινάτου Ν. (επιμ.) *Σπυρίδων Μαρινάτος, Η ζωή και το έργο του. Πεπραγμένα Συνεδρίου στη μνήμη του καθηγητή Σπυρίδωνα Μαρινάτου*, *Ιστορήματα* 4, Αθήνα 203-220.

Παπαδάτος Γ., Σοφιανού Χ. 2012. Πολιτισμική ομοιογένεια και διαφοροποίηση στην Προανακτορική Κρήτη. Νέα δεδομένα από τις ανασκαφές πρωτομινωικών νεκροταφείων στην Επαρχία Σητείας, in Ανδριανάκης Μ., Βαρθαλίτου Π., Τζαχίλη Ι. (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 2, Πρακτικά της 2ης Συνάντησης. Ρέθυμνο, 26-28 Νοεμβρίου 2010*, *Ρέθυμνο*, 48-59.

Peatfield A. A. D. 1983, The topography of Minoan peak sanctuaries, *BSA* 78, 273-280.

Peatfield A. A. D. 1987, Palace and peak: The political and religious relationship between palaces and peak sanctuaries, in Hägg R., Marinatos N. (eds), *The Function*

of the Minoan Palaces, Proceedings of the Fourth International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 10-16 June, 1984, Stockholm, 89-93.

Peatfield A. A. D. 2001. Divinity and performance on Minoan peak sanctuaries, in Laffineur R., Hägg R. (eds), *POTNIA: Deities and Religion in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 8th International Aegean Conference, Göteborg, Göteborg University, 12-15 April 2000, Aegaeum 22, Liège, 51-55.*

Peatfield A. A. D. 2009, The Topography of Minoan peak sanctuaries revisited, in D'Agata A.L., Van de Moortel A. (eds), *Archaeologies of Cult. Essays on Ritual and Cult in Crete in Honor of Geraldine C. Gesell, Hesperia Supplement 42, The American School of Classical Studies at Athens, Princeton, 251-259.*

Pendlebury J.D.S. 1933, *A Handbook to the Palace of Minos at Knossos*, London.

Pelon O. 1970, *Fouilles exécutées a Mallia. Exploration des maisons et quartiers d'habitation (1963-66), 3: Le quartier E, Etudes Crétoises XVI, Paris.*

Pelon O., Andersen E., Olivier J.P. 1980, *Le Palais de Malia V, Etudes Crétoises XXV, Paris.*

Pelon O., Andersen E., Schmid M. 1996, Οδηγός των Μαλίων. Το ανάκτορο και η νεκρόπολη του Χρυσόλακκου, *Sites et Monuments XIV, École Française D' Athènes.*

Pernier L. 1935, *Il palazzo minoico di Festos I, Rome.*

Pernier L., Banti L. 1951, *Il palazzo minoico di Festos II, Rome.*

Πλάτων Λ. 2004, Το Υστερομινωικό Ι ανάκτορο της Ζάκρου: μία "Κνωσός" έξω από την Κνωσό, in Cadogan G., Hatzaki E., Vasilakis A. (eds), *Knossos: Palace, City, State, Proceedings of the Conference in Herakleion Organised by the British School at Athens and the 23rd Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities of Herakleion, in November 2000, for the Centenary of Sir Arthur Evans's Excavation at Knossos, BSA Studies 12, London, 381-392.*

Πλάτων Ν. 1966, Άνασκαφή Ζάκρου, *ΠΑΕ 1964*, τ. 119, 142-168, Έν Άθήναις.

Πλάτων Ν. 1970, Άνασκαφή Ζάκρου, *ΠΑΕ 1968*, τ. 123, 149-183, Έν Άθήναις.

Πλάτων Ν. 1971, Άνασκαφή Ζάκρου, *ΠΑΕ 1969*, τ. 124, 197-237, Έν Άθήναις.

Πλάτων Ν. 1972, Περί τό πρόβλημα τῶν χώρων τῶν μινωικῶν ταυρομαχιῶν, *Κέρνος. Τιμητική προσφορά στον καθ. Γ. Μπακαλάκη*, Θεσσαλονίκη, 134-148.

Πλάτων Ν. 1974, *Ζάκρος. Τό νέον μινωικόν ανάκτορον*, Άθήναι.

Πλάτων Ν. 1981, Άνασκαφή Ζάκρου, *ΠΑΕ 1979*, τ. 134, 282-322, Έν Άθήναις.

- Πλάτων Ν. 1990, Άνασκαφή Ζάκρου, *ΠΑΕ 1984*, τ. 139, 392-439, Έν Άθήναις.
- Πλάτων Ν. 1991, Άνασκαφή Ζάκρου, *ΠΑΕ 1985*, τ. 140, 217-262, Έν Άθήναις.
- Platon N. 1992, Zakro, in Myers J.W., Myers E. E., Cadogan G. (eds), *Aerial Atlas of Ancient Crete*, London, 292-301.
- Poursat J. C. 1996, *Fouilles executées a Mallia. Le quarter Mu III. Artisans minoens. Les maisons - Ateliers du Quartier Mu*, Etudes Crétoises XXXII, Paris.
- Chryssoulaki S., Platon L. 1990, L' Urbanisme Minoen: L' espace intérieur et l' espace extérieur dans la ville minoenne, in Darque P., Treuil R. (eds), *L'habitat égéen préhistorique. Actes de la table ronde, CNRS-Université Paris I-EFA, Athènes 23-25 juin 1987*. BCH Supplément XIX, 381-393.
- Preziosi D. 1983, *Minoan Architectural Design*, Berlin, New York, Amsterdam.
- Rackham O., Moody J. 1996, *The Making of Cretan Landscape*, Manchester and New York.
- Rehak P., Younger J. G. 1998, Review of Aegean Prehistory VII: Neopalatial, Final Palatial, and Postpalatial Crete, *AJA* 102, 91-173.
- Ρεθεμιωτάκης Γ. 1999, Το νέο μινωικό ανάκτορο στον Γαλατά Πεδιάδος και το «ιερό σπήλαιο» Αρκαλοχωρίου, in Καρέτσου Α. (ed.), *Κρήτες Θαλασσοδρόμοι, Κύκλος διαλέξεων Ιανουάριος - Απρίλιος 1996*, Ηράκλειο Κρήτης, 91-111.
- Rethemiotakis G. 2002, Evidence on social and economic changes at Galatas and Pediada in the New-Palace period, in Driessen J., Schoep I., Laffineur R. (eds), *Monuments of Minos. Rethinking the Minoan palaces*, *Aegaeum* 23, Liège, 55-71.
- Ρεθεμιωτάκης Γ., Χρηστάκης Κ. Σ. 2011, Το ανάκτορο και η πόλη στο Γαλατά Πεδιάδος: Άξονες και τακτικές επικοινωνίας, *Πεπραγμένα του Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά 1-8 Οκτωβρίου 2006*, Α' 2, Χανιά, 233-249.
- Rethemiotakis G., Christakis K.S. 2011, Landscapes of power in Protopalatial Crete: New evidence from Galatas, Pediada, *SMEA* 53, 195-218.
- Rutkowski B. 1986, *The Cult Places of the Aegean*, New Haven and London.
- Σακελλαράκης Ι. 1968, Θολωτός τάφος εις Άγιον Κύριλλον Μεσαράς, *AAA* 1, 50-55.
- Σακελλαράκης Γ., Σαπουνά-Σακελλαράκη Ε. 1987, Νεολιθική και Μινωική Κρήτη, Παναγιωτάκης Ν.Μ. (επιμ.), *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός*, Τόμος Πρώτος, 1-130, Κρήτη.

Σακελλαράκης Γ., Σαπουνά-Σακελλαράκη Ε. 1997, *Αρχάνες: Μια νέα ματιά στη μινωική Κρήτη*, Αθήνα.

Shaw J. 2002, The Minoan palatial establishment at Kommos: An Anatomy of its History, Function and Interconnections, in Driessen J., Schoep I., Laffineur R. (eds), *Monuments of Minos. Rethinking the Minoan palaces*, Aegaeum 23, 99-111, Liège.

Shaw J. W. 2006, *Kommos. A Minoan Harbor Town and Greek Sanctuary in Southern Crete*, Athens.

Shaw J. W., Shaw M. C. 1996, *Kommos I. The Kommos Region and Houses of the Minoan Town, Part 2, The houses of the Minoan Town*, Princeton.

Shaw J.W.-Shaw M. C. (eds.) 2006, *Kommos V. The Monumental Minoan Buildings at Kommos*, Princeton and Oxford.

Shaw M. 1993, The Aegean garden, *AJA* 97, 661-685.

Soetens S. 2009, Two Ritual Landscapes out of the Ordinary, in D' Agata A.L., Van de Moortel A. (eds), *Essays on Ritual and Cult in Crete in Honor of Geraldine C. Gesell*, Hesperia Supplement 42, The American School of Classical Studies at Athens, Princeton, 261-268.

Soles J. 1979, The early Gournia town, *AJA* 83, 149-167.

Soles J. S. 1991, The Gournia Palace, *AJA* 95, 17-78.

Soles J. S. 1992, *The Prepalatial Cemeteries at Mochlos and Gournia and the House Tombs of Bronze Age Crete*, Hesperia Supplement, 24, Princeton.

Soles J. S. 2002, A Central court at Gournia? in Driessen J., Schoep I., Laffineur R. (eds), *Monuments of Minos. Rethinking the Minoan palaces*, Aegaeum 23, Liège, 123-132.

Soles J.S. 2010, Evidence for ancestor worship in Minoan Crete: New finds from Mochlos, in *Olga Krzyszkowska (ed.), Cretan Offerings: Studies in Honour of Peter Warren (2010)*, BSA Studies 18, 331-338.

Soles J. S., Davaras C. 1992, Excavations at Mochlos 1989, *Hesperia* 61, 413-445.

Soles J. S., Davaras C. 1994, Excavations at Mochlos 1990-91, *Hesperia* 63, 396-411.

Soles J. S., Davaras C. 1996, Excavations at Mochlos 1992-1993, *Hesperia* 65, 175-230.

Soles J. S., Davaras C. 2009, 2009 Greek-American Excavation at Mochlos, *Kentro* 12, Pacheia Ammos, Crete, 9-11.

- Soles J. S., Davaras C. 2010, 2010 Greek-American Excavation at Mochlos, *Kentro* 13, Pacheia Ammos, Crete 1-3.
- Soles J. S., Davaras C. 2013, A temenos of olive trees at Mochlos, *Kentro* 16, Pacheia Ammos, Crete, 14-16.
- Tenwolde C. 1992, Myrtos revisited. The role of relative function ceramic typologies in Bronze Age settlement analysis, *OJA* 11(1), 1-24.
- Todaro S. V., Di Tondo S. 2008, The Neolithic settlement of Festos Revisited. Evidence for ceremonial activity on the eve of the Bronze Age, in *Isaakidou V., Tomkins P. (eds), Escaping the Labyrinth: The Cretan Neolithic in Context*, Sheffield, 177-190.
- Todaro S. V. 2013, *The Phaistos Hills Before the Palace: A Contextual Reappraisal*, Milano.
- Tomkins P. 2007, Neolithic: Strata IX-VII, VII-VIB, VIA-V, IV, IIIB, IIIA, IIB, IIA and IC Groups, in Momigliano N. (ed.), *Knossos. Pottery Handbook: Neolithic and Bronze Age (Minoan)*, BSA Studies 14, 9-48.
- Treuil R., Darcque P., Poursat J.Cl., Touchais G. 1989, *Οι πολιτισμοί του Αιγαίου*, Αθήνα.
- Tsipopoulou M. 1997, Palace-centered polities in eastern Crete: Neopalatial Petras and its neighbors, in Aufrecht W. E., Mirau N. A., Gauley S. W. (eds), *Urbanism in antiquity from Mesopotamia to Crete*, Sheffield, 263-277.
- Tsipopoulou M. 1999, Before, During, After: The architectural phases of the palatial building at Petras, Siteia, in *Betancourt P.P., Karageorghis V., Laffineur R., Niemeier W. D. (eds), Meletemata. Studies in Aegean Archaeology presented to Malcolm H. Wiener as He Enters his 65th Year*, Liège, Austin, *Aegaeum* 20, III, 847-855.
- Tsipopoulou M. 2002, Petras, Siteia: The Palace, the Town, the Hinterland and the Protopalatial background, in Driessen J., Schoep I., Laffineur R. (eds), *Monuments of Minos. Rethinking the Minoan palaces*, *Aegaeum* 23, Liège, 133-144.
- Tsipopoulou M. 2003, The Minoan Palace at Petras, Siteia, *Athena Review* 3.3: *Minoan Crete*, 44-51
- Tsipopoulou M. 2007, The Central Court of the Palace of Petras, in *Betancourt P.P., Nelson M.C., Williams H. (eds), Krinoi kai Limenes. Studies in Honor of Joseph and Maria Shaw*, Philadelphia, Pennsylvania, 49-59.

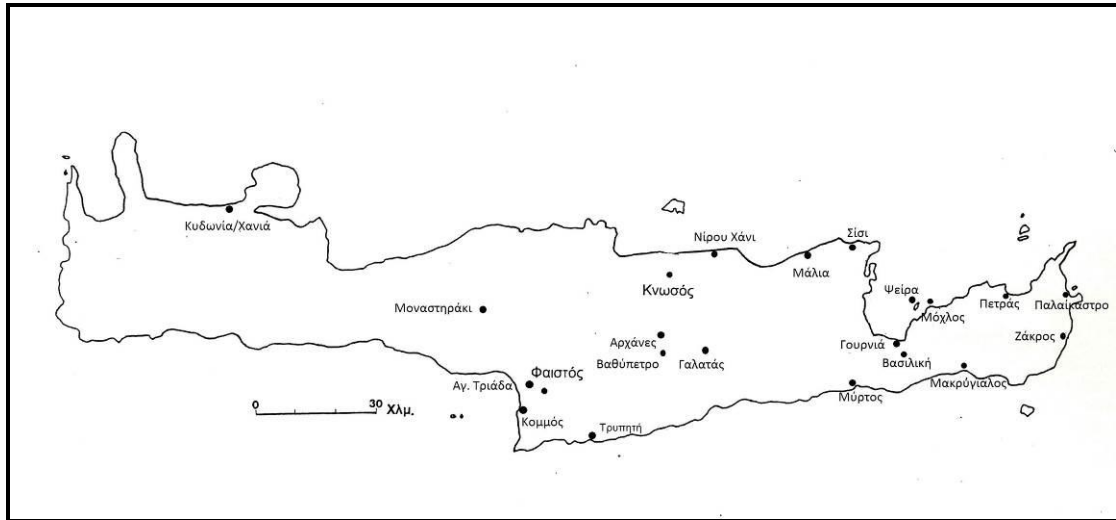
- Tsipopoulou M. 2012, Introduction: 25 years of excavations and studies at Petras, in Tsipopoulou M. (ed.), *Petras, Siteia-25 Years of Excavations and Studies, Acts of a Two-Day Conference Held at the Danish Institute at Athens, 9-10 October 2010*, Athens, 45-68.
- Van Effenterre H. 1969, Fouilles exécutées a Mallia. Le centre politique I. L' Agora (1960-66). *Etudes Crétoises XVII*, Paris.
- Van Effenterre H. 1980, Le palais de Mallia et la cité minoenne, Etude de synthèse I, II. Paris.
- Van Effenterre H., Van Effenterre M. 1976, Fouilles exécutées a Mallia. Exploration des maisons et quartiers d' habitation (1956-1960), 4, *Etudes Crétoises XXII*, Paris.
- Vansteenhuyse K. 2002, Minoan Courts and ritual competition, in Driessen J., Schoep I., Laffineur R. (eds), *Monuments of Minos. Rethinking the Minoan palaces, Aegaeum 23, Université de Liège, Aegaeum 23*, 235-248.
- Vasilakis S. A. 2010, Myrtos Fournou Korifi and Trypiti Adami Korfali: Similarities and differences in two Prepalatial settlements in Southern Crete, in Krzyszkowska O. (ed.), *Cretan Offerings: Studies in honour of Peter Warren (2010)*, BSA Studies 18, London, 353-357.
- Vasilakis A., Branigan K. 2010, *Moni Odigitrias. A Prepalatial Cemetery and Its Environs in the Asterousia, Southern Crete*, Philadelphia, Pennsylvania.
- Warren P. 1972, *Myrtos. An Early Bronze Age Settlement in Crete*, BSA Supplements 7, Oxford.
- Warren P. 1984, Circular platforms at Minoan Knossos. *BSA* 79, 307-323.
- Warren P. 1990, On Baetyls, *Opuscula Atheniensia* 18, 193-206.
- Warren P. M. 1994, The Minoan roads of Knossos, in Evely D., Huoves, Brock E., Momigliano N. (eds), *'Knossos. A Labyrinth of History'. Papers in Honour of Sinclair Hood*, Oxford, 189-211.
- Warren P., Hankey V. 1989, *Aegean Bronze Age Chronology*, Bristol.
- Watrous L. V. 1984, Ayia Triada: A new perspective on the Minoan villa, *AJA* 88, 123-134.
- Watrous L.V. 1994, Review of Aegean Prehistory III: Crete from Earliest Prehistory through to the Protopalatial Period, *AJA* 98, 695-753.

Whitelaw T. 1981, The settlement at Fournou Korifi Myrtos and aspects of Early Minoan social organization, in Krzyszkowska O., Nixon L. (eds.), *Minoan Society, Proceedings of the Cambridge Colloquium 1981*, Bristol, 323-345.

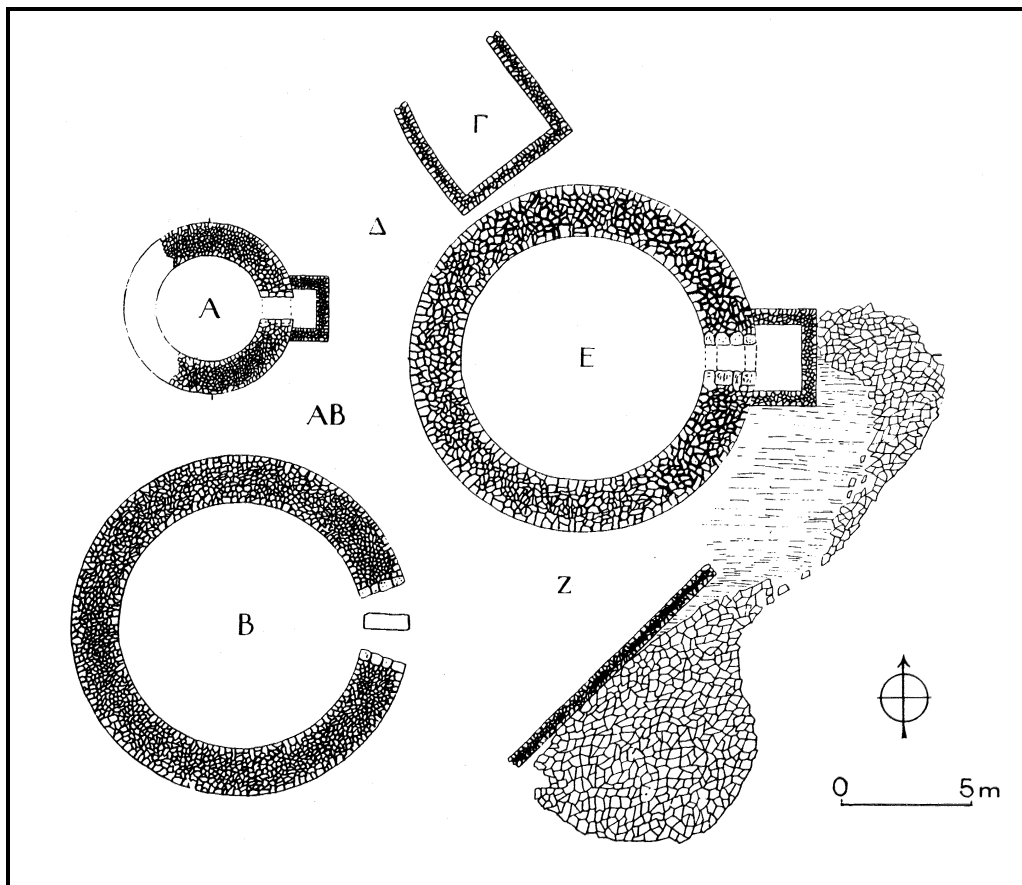
Whitelaw T. 2001, From sites to communities: Defining the human dimensions of Minoan urbanism, in Branigan K. (ed.), *Urbanism in the Aegean Bronze Age*, Sheffield, 15-37.

Wright J.C. 1996, The Central Hillside at Kommos, The Middle Minoan Period, in Shaw J. W., Shaw M.C. (eds), *Kommos I, The Kommos Region and Houses of the Minoan Town, Part 2, The houses of the Minoan town*, Princeton, 140-199.

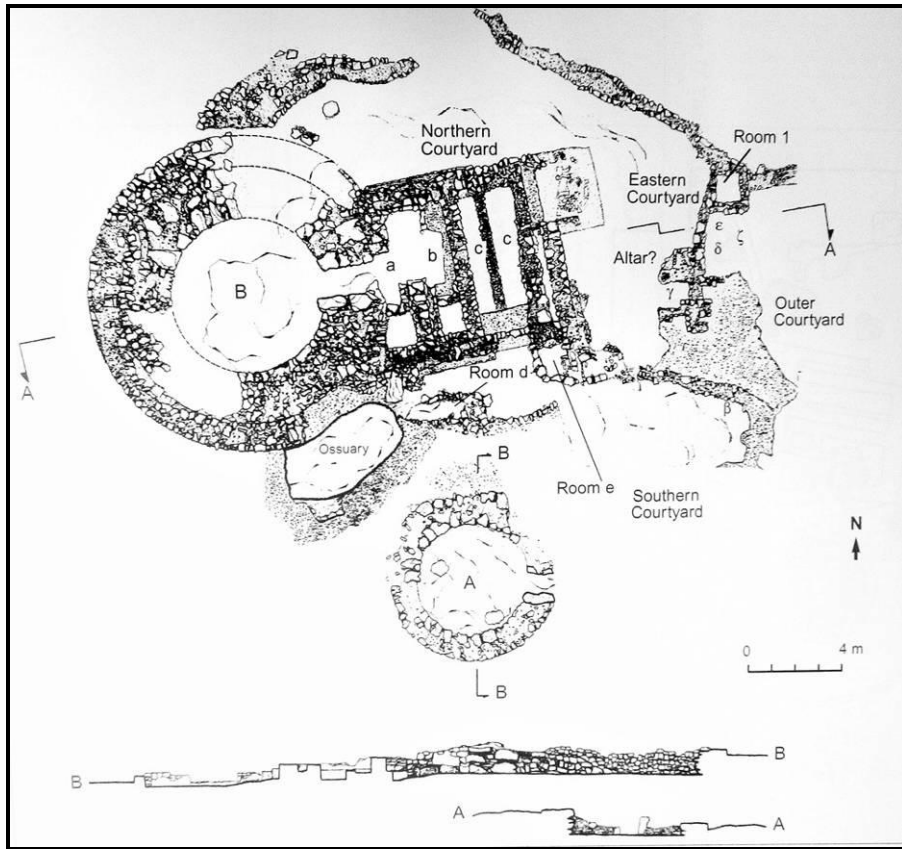
EΙΚΟΝΕΣ

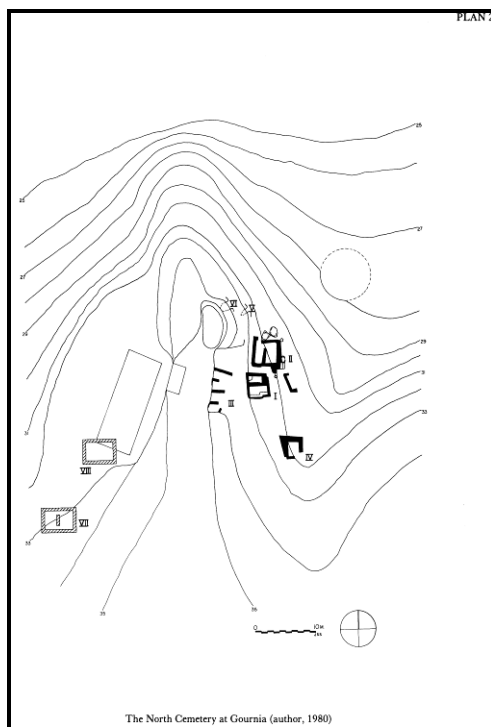
Εικ. 1 Χάρτης της Κρήτης με τις θέσεις των μινωικών οικισμών που αναφέρονται στο κείμενο (προσαρμογή από Μαντζουράνη 2002, Χάρτης 1)

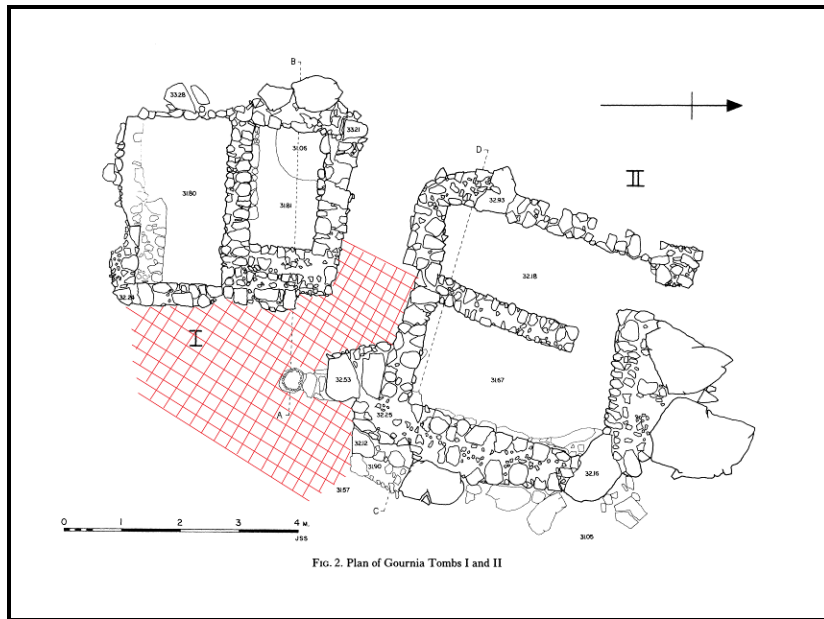
Εικ. 2 Πλακόστρωτος χώρος έξω από τους θολωτούς τάφους της Κουμάσας (Soles 1979: Fig. 65)

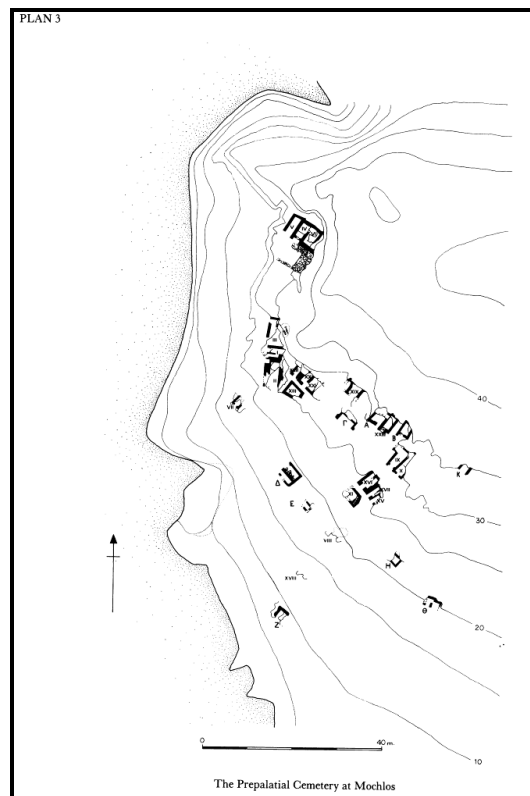
Εικ. 3 Θολωτοί τάφοι Οδηγητριάς. Διαμόρφωση εξωτερικού χώρου με περίβολο και βωμό (Vasilakis, Branigan 2010: Fig. 14)

Εικ. 4 Τοπογραφικό σχέδιο του Βόρειου Νεκροταφείου στα Γουρνιά (Soles 1979: Plan 2)

Εικ. 5 Βόρειο Νεκροταφείο Γουρνιών. Κάτοψη ταφικών κτηρίων I και II (Soles 1979: Fig. 2)

Εικ. 6 Τοπογραφικό σχέδιο του προανακτορικού νεκροταφείου στον Μόγλο (Soles 1979: Plan 3)

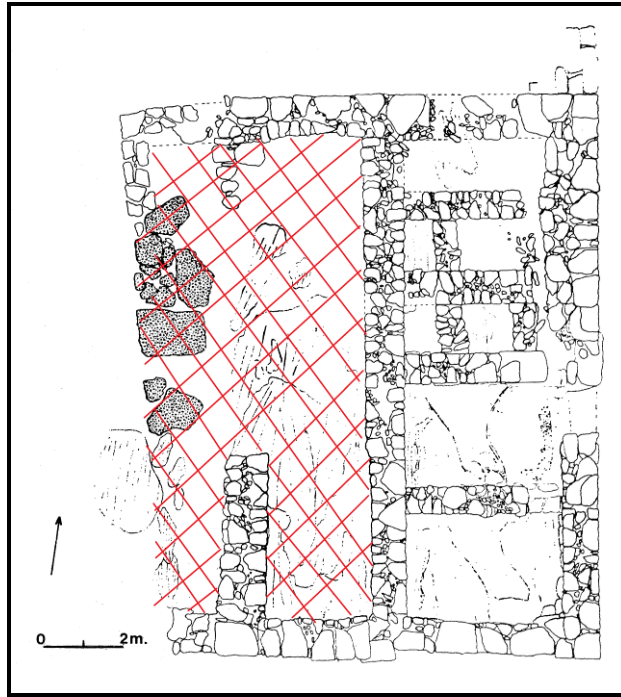

Εικ. 7 Παλαιοανακτορικό νεκροταφείο στον Μόχλο. Κάτοψη ταφικού συμπλέγματος IV/V/VI (Soles 1979: Fig. 20)

FIG. 59. The Archanes cemetery at Phourni (Sakellarakis, "Έργον 1982, pl. 128)

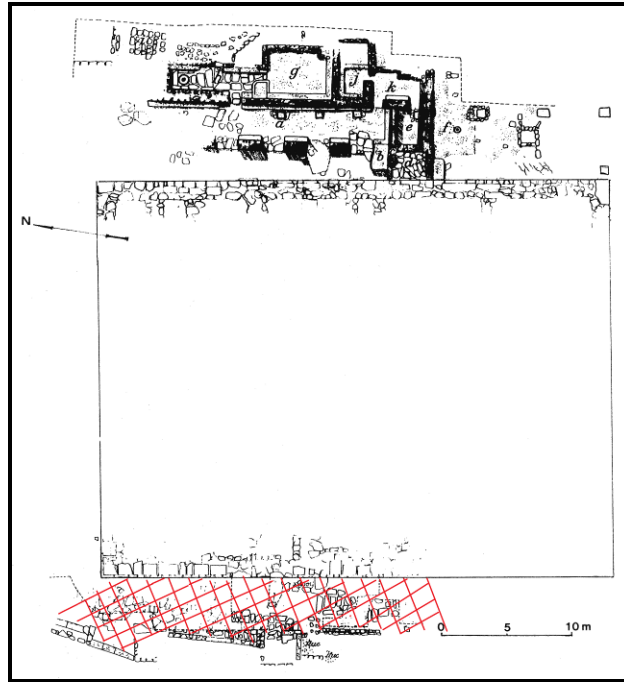
Εικ. 8 Αρχάνες. Τοπογραφικό σχέδιο του νεκροταφείου στο Φουρνί (Soles 1979: Fig. 59)

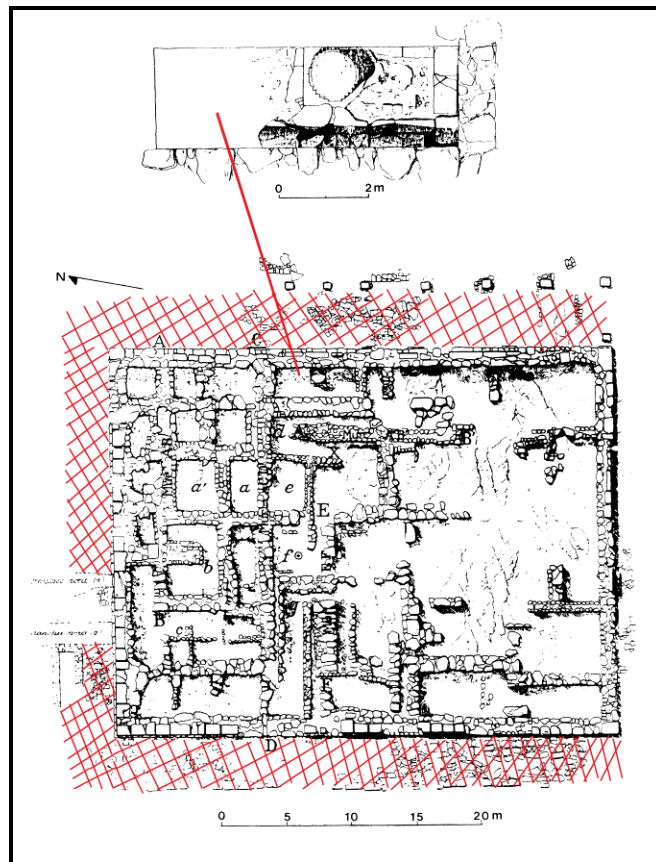
Εικ. 9 Αρχάνες. Νεκροταφείο στο Φουρνί. Κάτοψη Κτηρίου 4 (Soles 1979: Fig. 61)

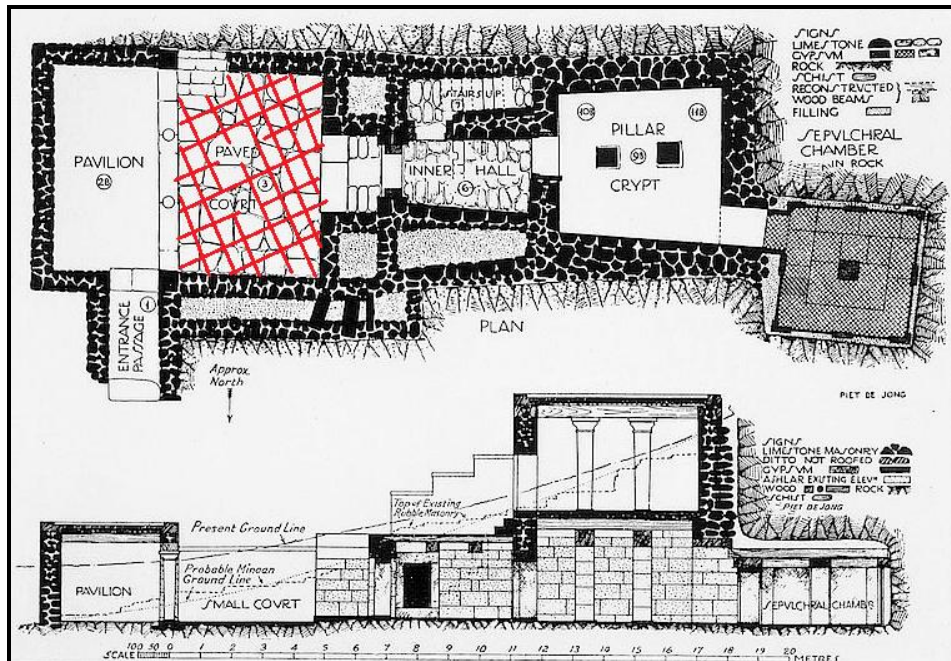
Εικ. 10 Μύρτος-Πύργος. Κάτοψη Ταφικού Κτηρίου 5 (Soles 1979: Fig. 71)

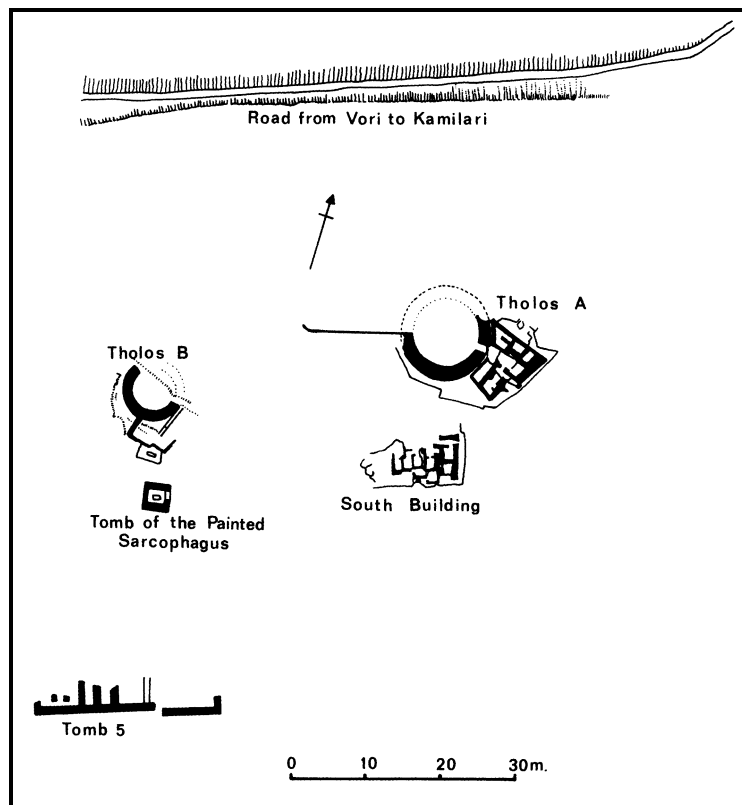
Εικ. 11 Μάλια. Νεκροταφείο στον Χρυσόλακκο. Κάτοψη Ταφικού Κτηρίου I (Soles 1979: Fig. 68)

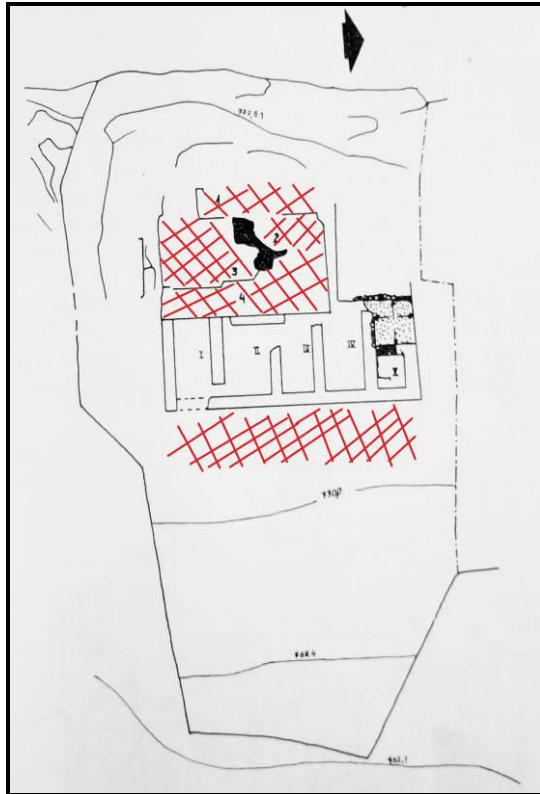
Εικ. 12 Μάλια. Νεκροταφείο στον Χρυσόλακκο. Κάτοψη Ταφικού Κτηρίου II και λεπτομέρεια κυλινδρικής κατασκευής (Soles 1979: Fig. 69)

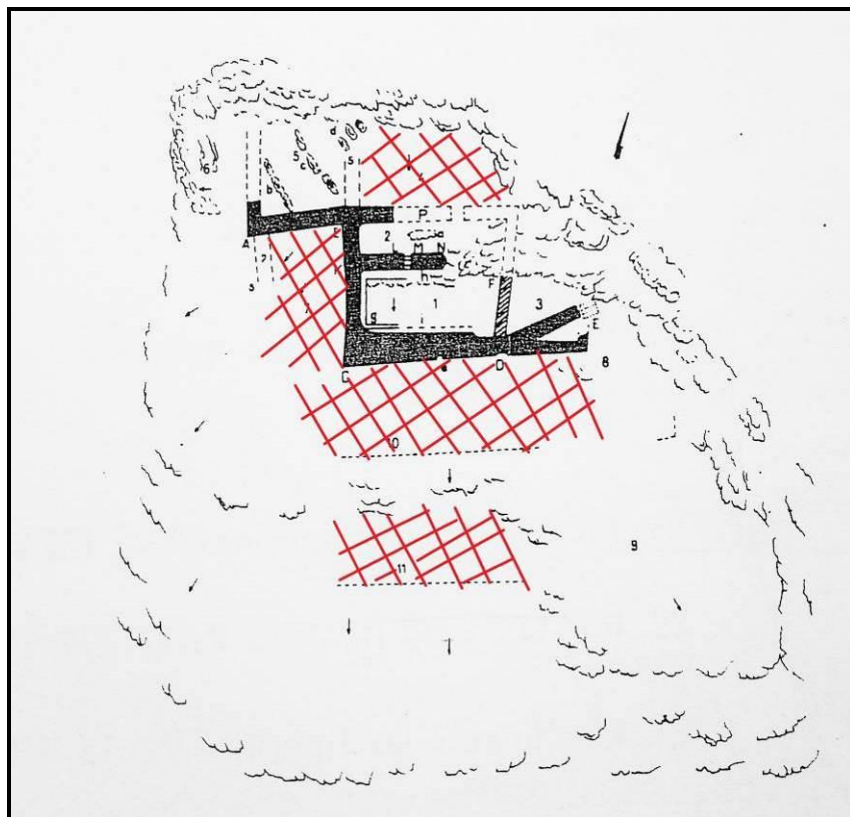
Εικ. 13 Κνωσός. Κάτοψη και τομή του Τάφου-Ιερού (Soles 1979: Fig. 63)

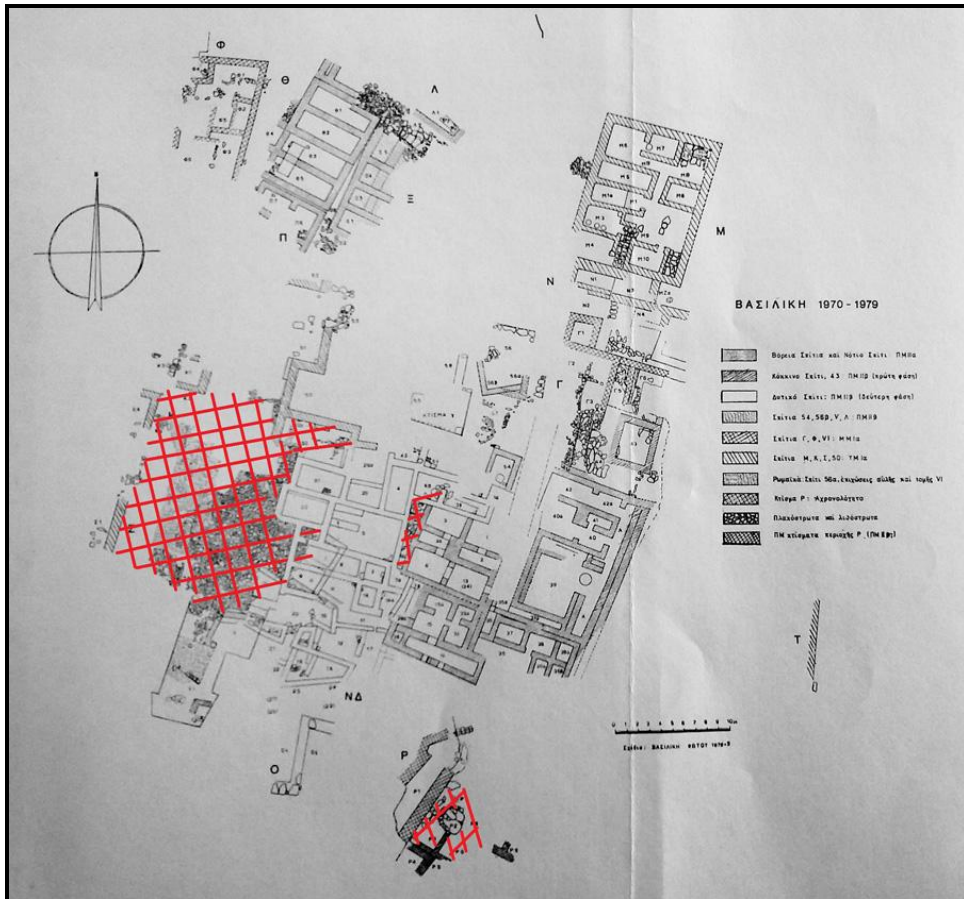
Εικ. 14 Αγία Τριάδα. Τοπογραφικό σχέδιο του νεκροταφείου (Soles 1979: Fig. 54)

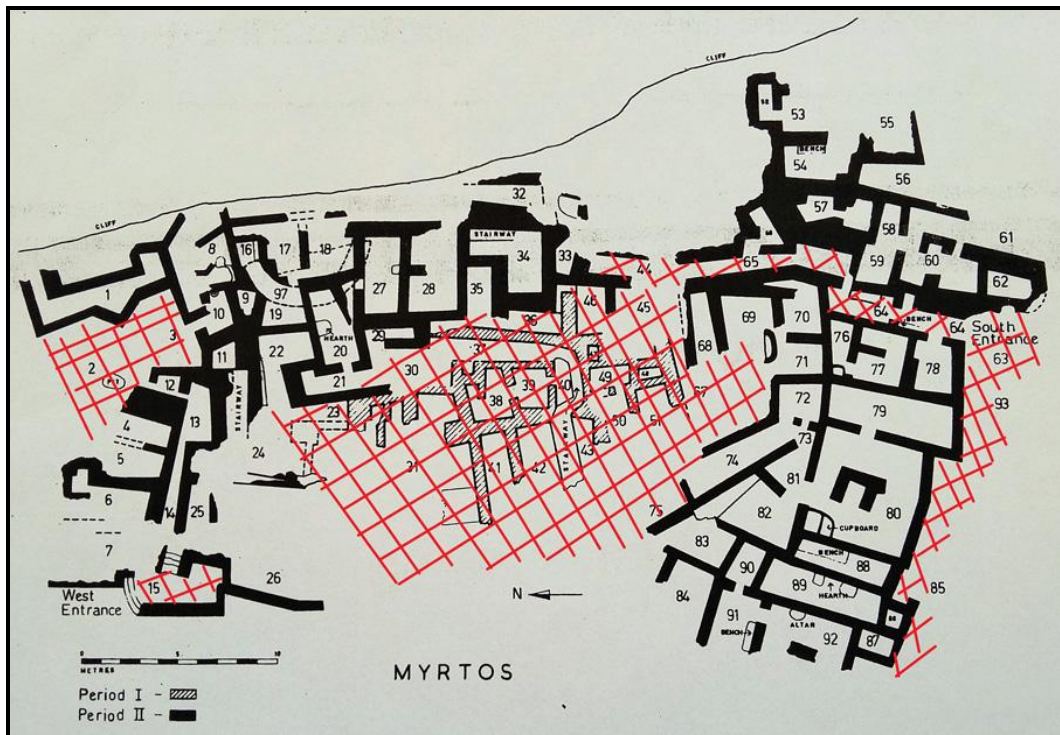
Εικ. 15 Γιούχτας. Ιερό Κορυφής. Κάτοψη κτισμάτων (Rutkowski 1986: Fig. 78)

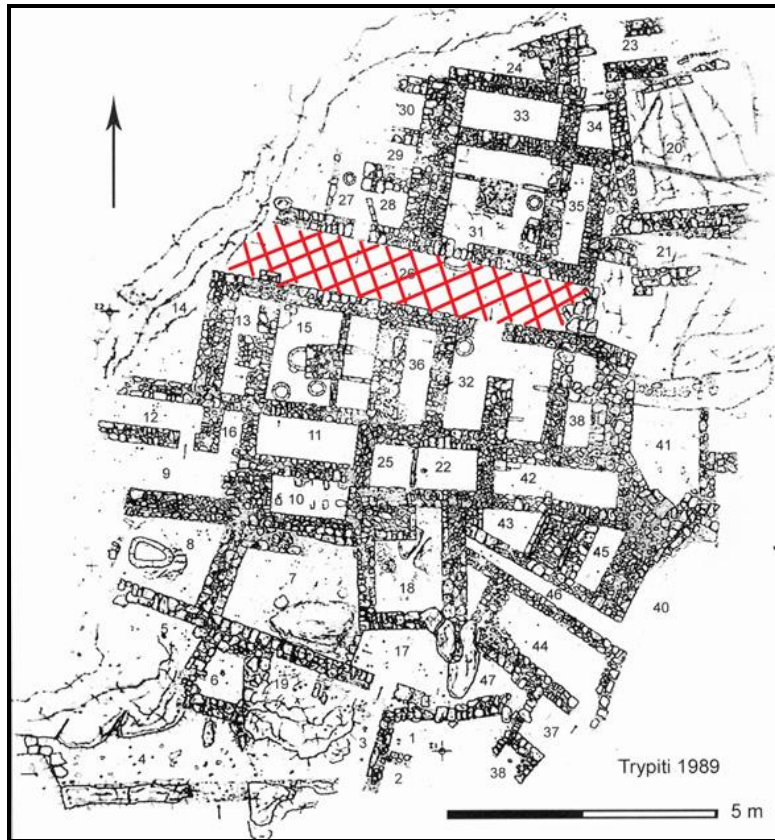
Εικ. 16 Πετσοφάς. Ιερό Κορυφής. Κάτοψη κτισμάτων (Rutkowski 1986: Fig. 89)

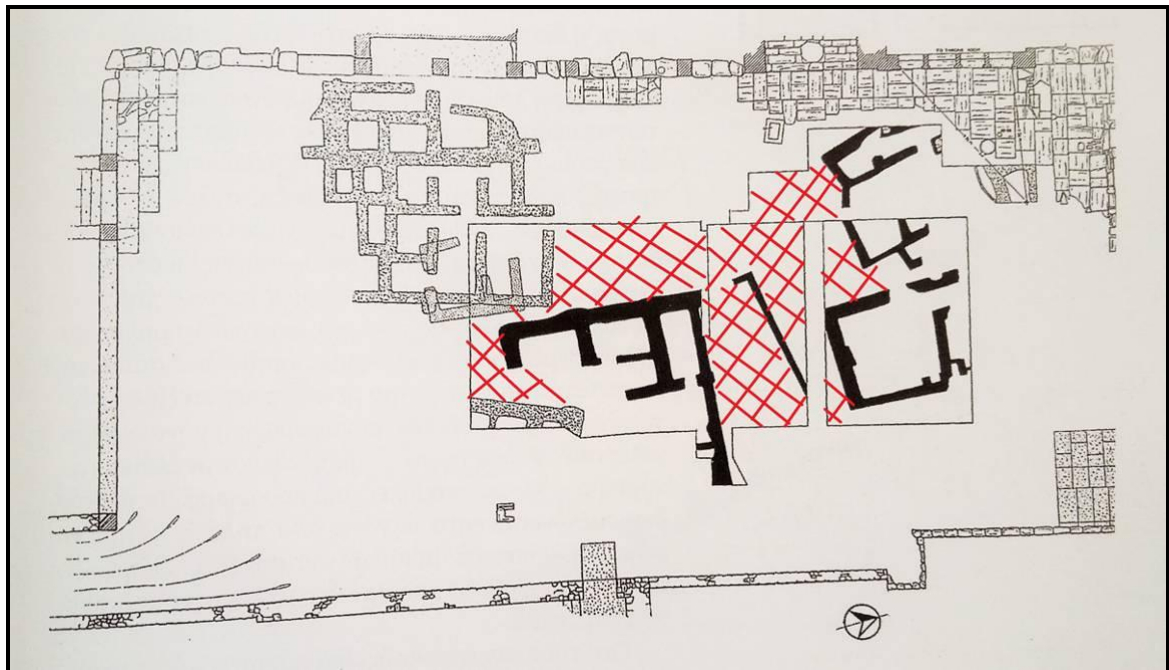
Εικ. 17 Βασιλική. Κάτοψη οικισμού (Ζώης 1981: παρένθετος πίναξ Η')

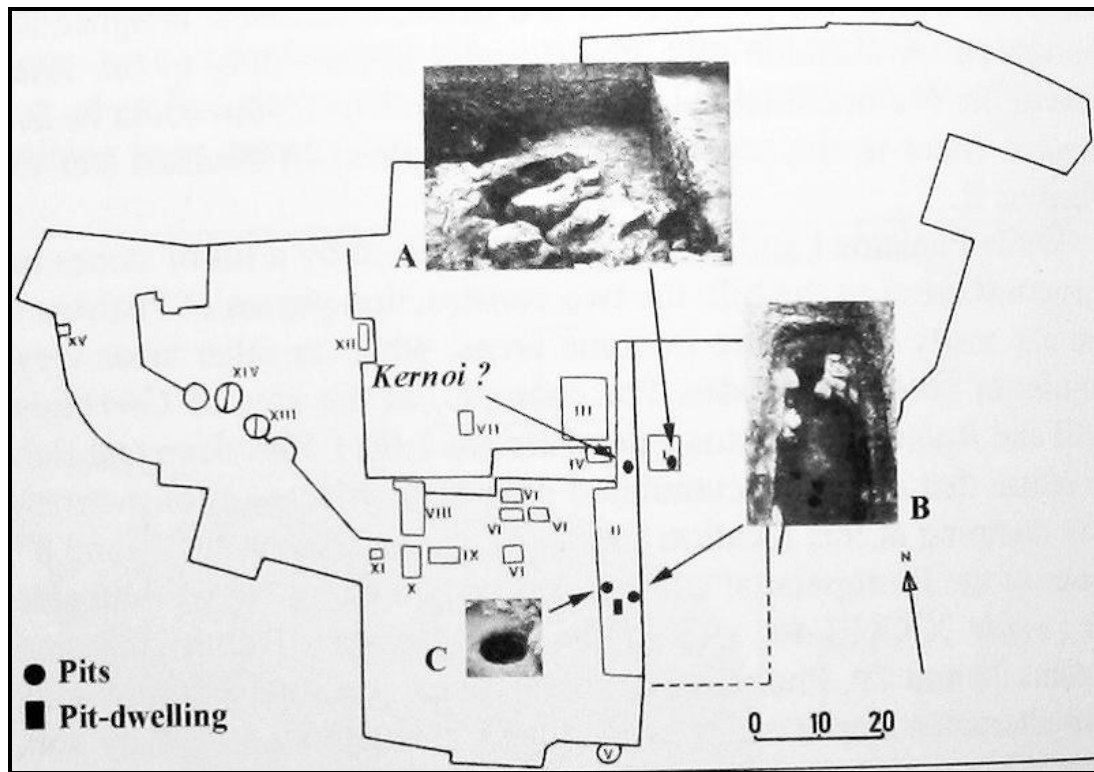
Εικ. 18 Μύρτος-Φούρνου Κορυφή. Κάτοψη οικισμού (Warren 1972: Site plan)

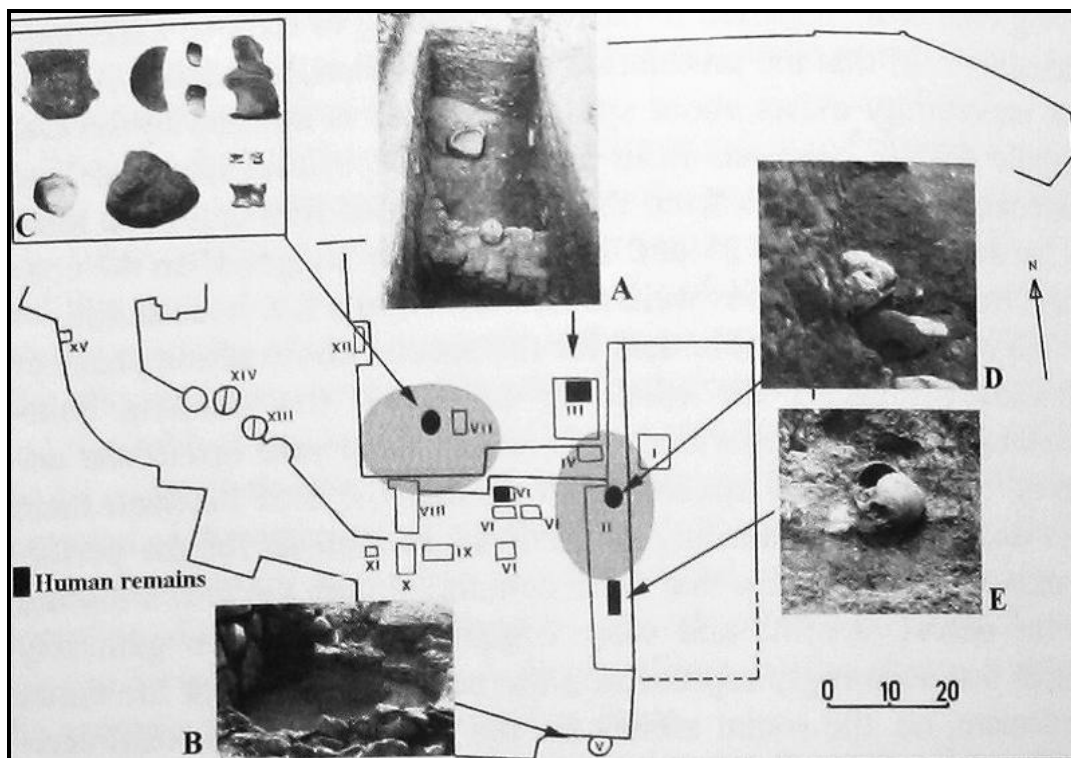
Εικ. 19 Τρυπητή. Κάτοψη οικισμού (Vasilakis 2010: Fig. 34.1)

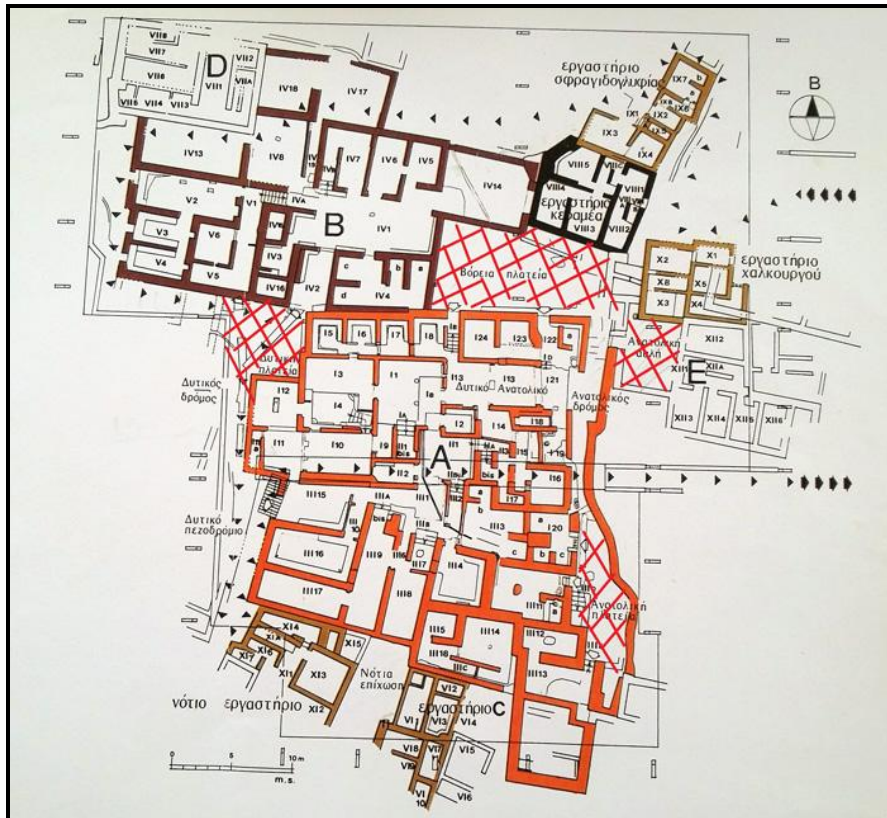
Εικ. 20 Κνωσός. Κεντρική Αυλή του ανακτόρου. Οικίες Μέσης (με μαύρο) και Τελικής (με κοκκίδωση) Νεολιθικής περιόδου και υπαίθριοι χώροι (Παπαδόπουλος 2016: Εικ. 70)

Εικ. 21 Φαιστός. Ανάκτορο. Σημεία εντοπισμού καταλοίπων της φάσης Φαιστός Ι/ Τελική Νεολιθική ΙΙΙ (Todaro 2013: Fig. 96)

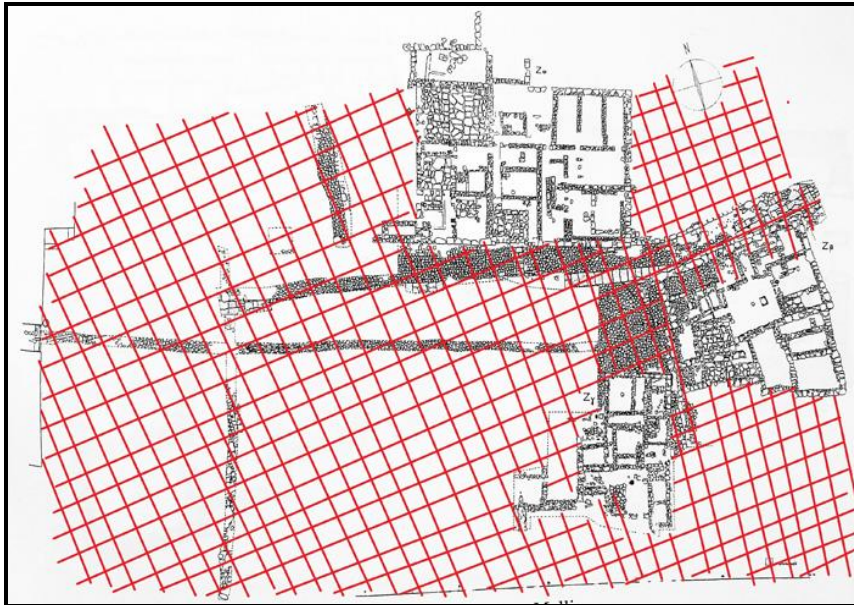
Εικ. 22 Φαιστός. Ανάκτορο. Σημεία εντοπισμού καταλοίπων της φάσης Φαιστός ΙΙ/ Τελική Νεολιθική ΙV (Todaro 2013: Fig. 97)

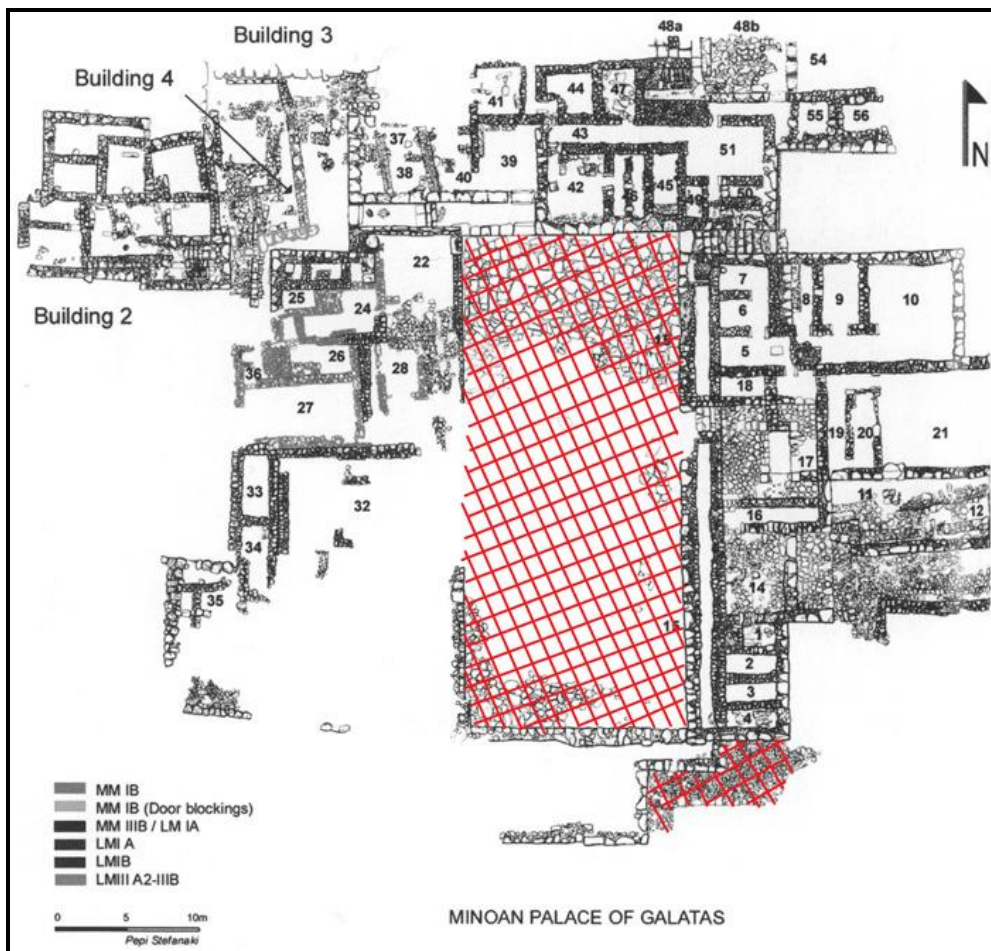
Εικ. 23 Μάλια. Συνοικία Μ. Κάτοψη κτηρίων και οικιών (Poursat 1996: Εικ. 40)

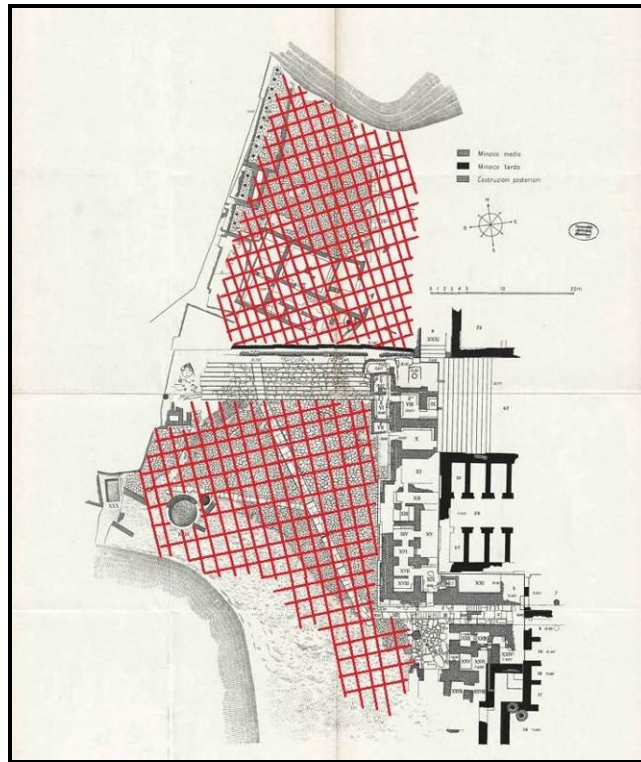
Εικ. 24 Μάλια. Κάτοψη της Αγοράς και της Υπόστυλης Κρύπτης (Mc Enroe 2010: Fig. 6.5)

Εικ. 25 Μάλια. Κάτοψη της Ανατολικής Πλατείας και των νεοανακτορικών οικιών της Συνοικίας Ζ (Graham 1972²: Fig. 24)

Εικ. 26 Γαλατάς. Κάτοψη παλαιοανακτορικών καταλοίπων και νέου ανακτόρου (Rethemiotakis 2002: Pl. XII)

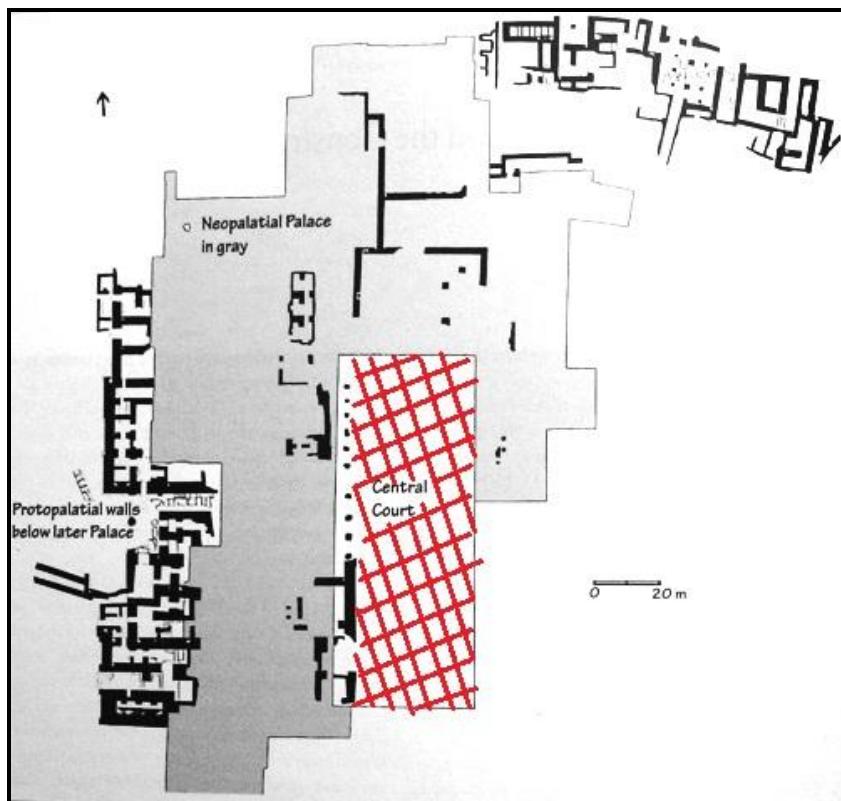
Εικ. 27 Φαιστός. Ανάκτορο Παλαιοανακτορικής περιόδου. Κάτοψη Ανώτερης Δυτικής Αυλής και Δυτικής Αυλής (Pernier 1935: Tav. V)

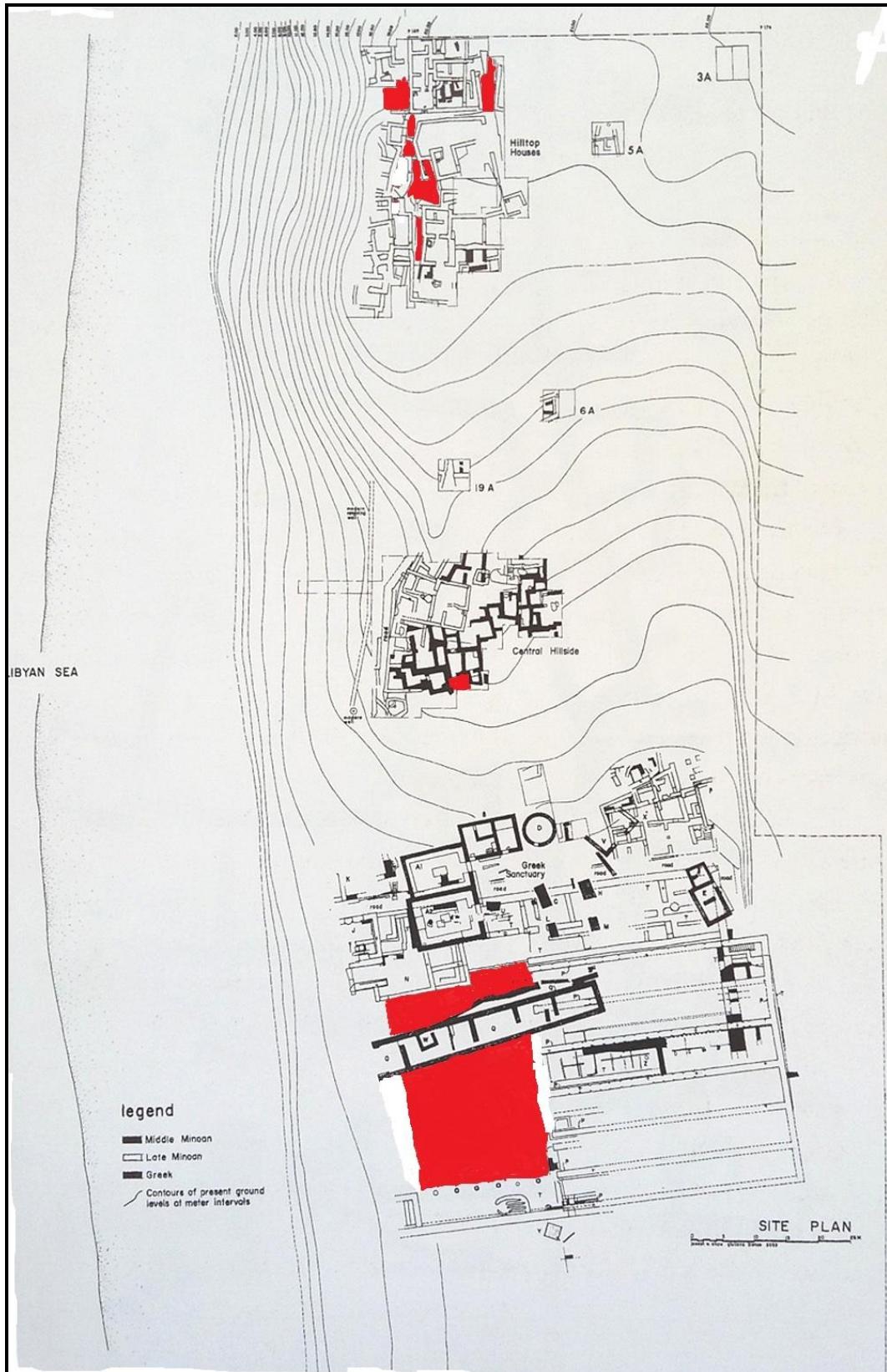
Εικ. 28 Φαιστός. Ανάκτορο Παλαιοανακτορικής περιόδου. Κάτοψη Ανώτερης Δυτικής Αυλής, Δυτικής Αυλής με τις «Κουλούρες», Κατώτερης Δυτικής Αυλής (Damiani-Indelicato 1982: Tav. XIV)

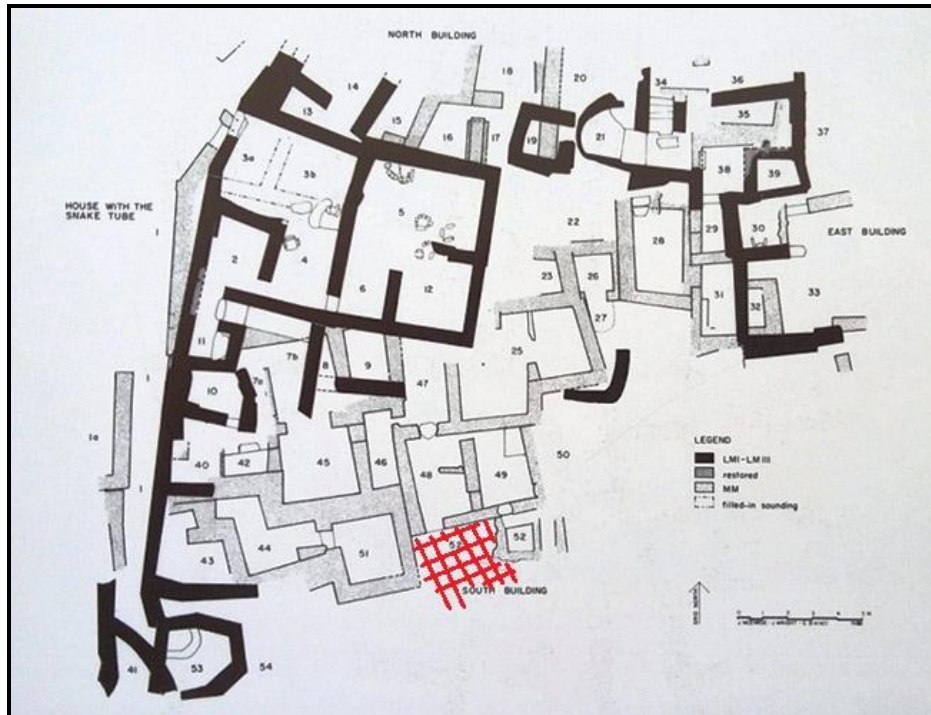
Εικ. 29 Φαιστός. Δυτική Αυλή, πομπικοί δρόμοι, δυτική πρόσοψη παλαιού ανακτόρου (Pernier 1935: Fig. 17)

Εικ. 30 Φαιστός. Κάτοψη καταλοίπων παλαιού ανακτόρου (Mc Enroe 2010: Fig. 5.2)

Εικ. 31 Κομμός. Τοπογραφικό σχέδιο οικισμού (Shaw, Shaw 1996: Fig. 1.2)

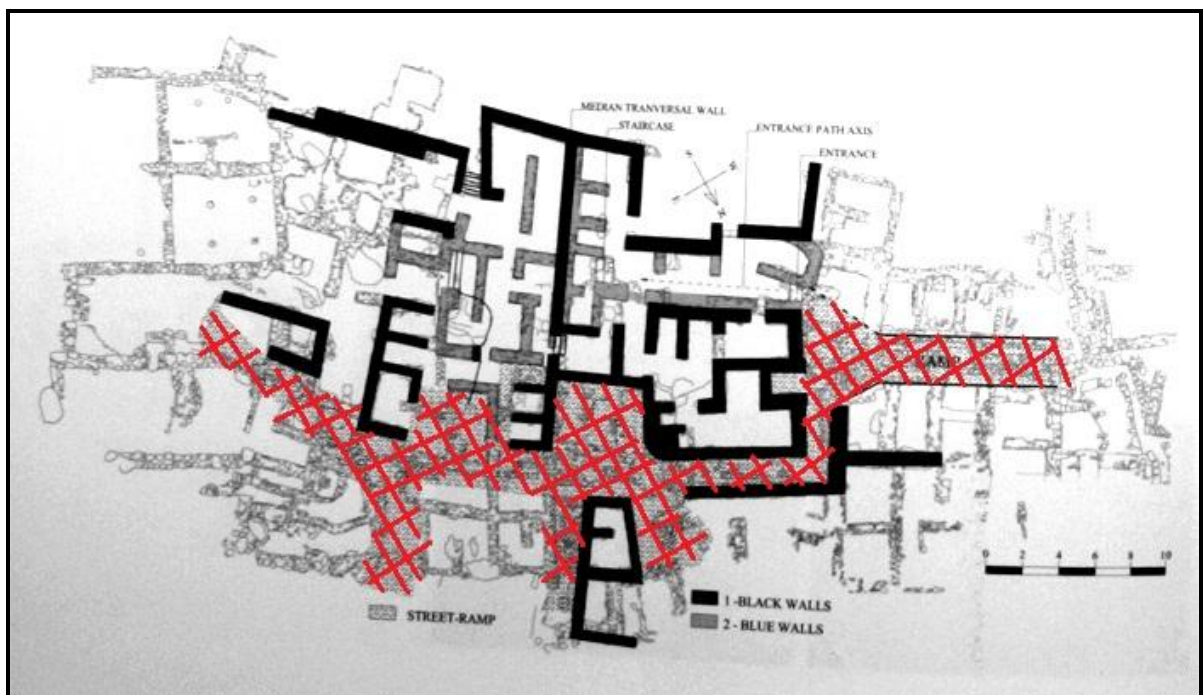
Εικ. 32 Κομμός. Κεντρική Πλαγιά του Λόφου. Κάτοψη ΜΜ και ΥΜ I-ΥΜ III καταλοίπων (Shaw 2006: Fig. 6)

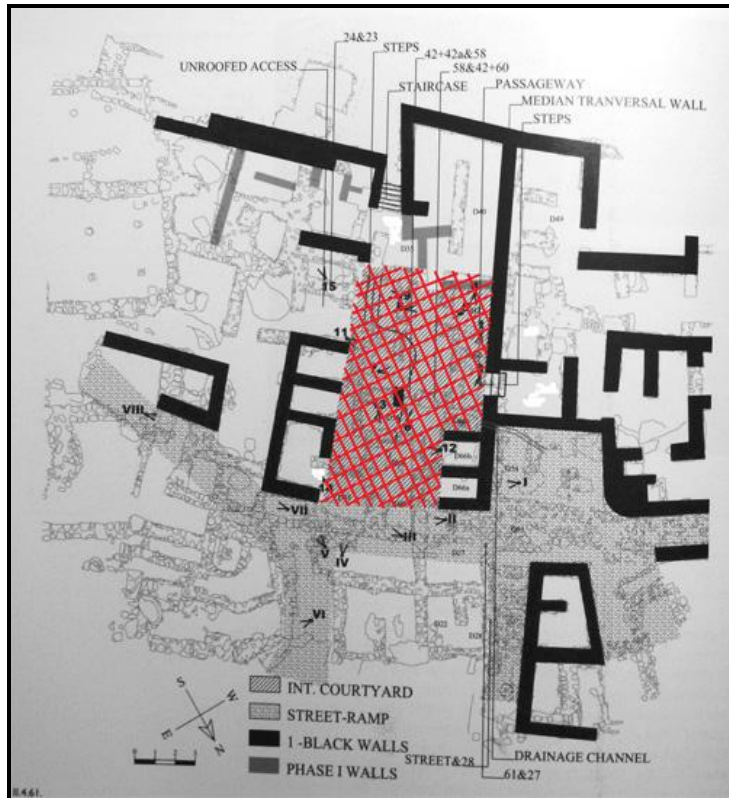
Εικ. 33 Μοναστηράκι. Τοπογραφικό σχέδιο καταλοίπων της Παλαιοανακτορικής περιόδου (Kanta, Marazzi 2013: Tav. 6)

Εικ. 34 Μοναστηράκι. Κάτοψη παλαιοανακτορικού συγκροτήματος του Ανατολικού Τομέα (Kanta, Marazzi 2013: Tav. 11A)

Εικ. 35 Μοναστηράκι. Κάτοψη τμήματος του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος του Ανατολικού Τομέα. Υπαίθριοι χώροι εξωτερικά του κτηρίου (Como 2013: Pl. II.4.44)

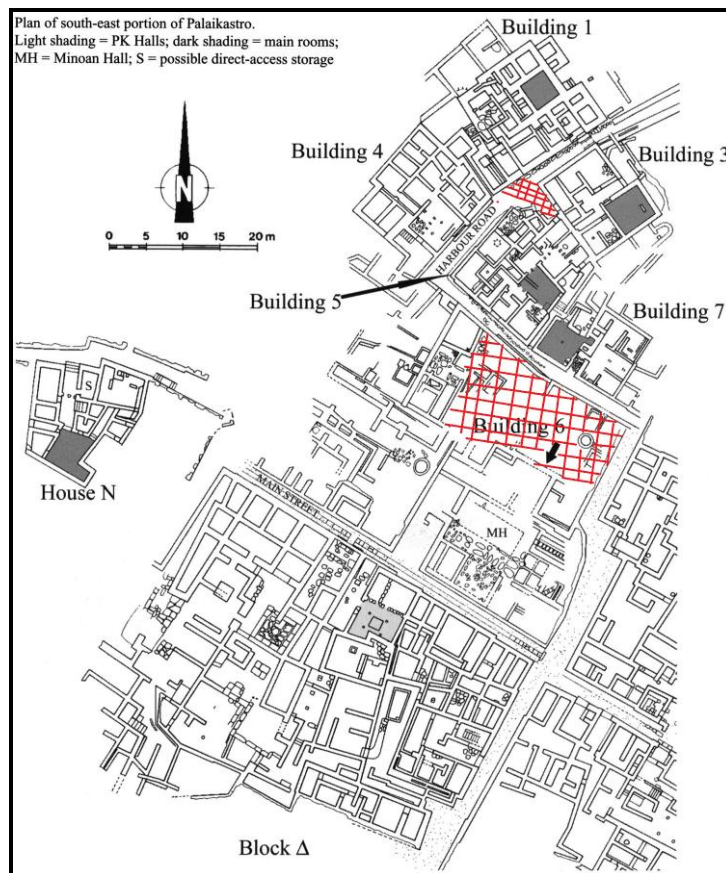
Εικ. 36 Μοναστηράκι. Κάτοψη τμήματος του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος του Ανατολικού Τομέα. Εσωτερική αυλή του κτηρίου (Como 2013: Pl. II.4.61)

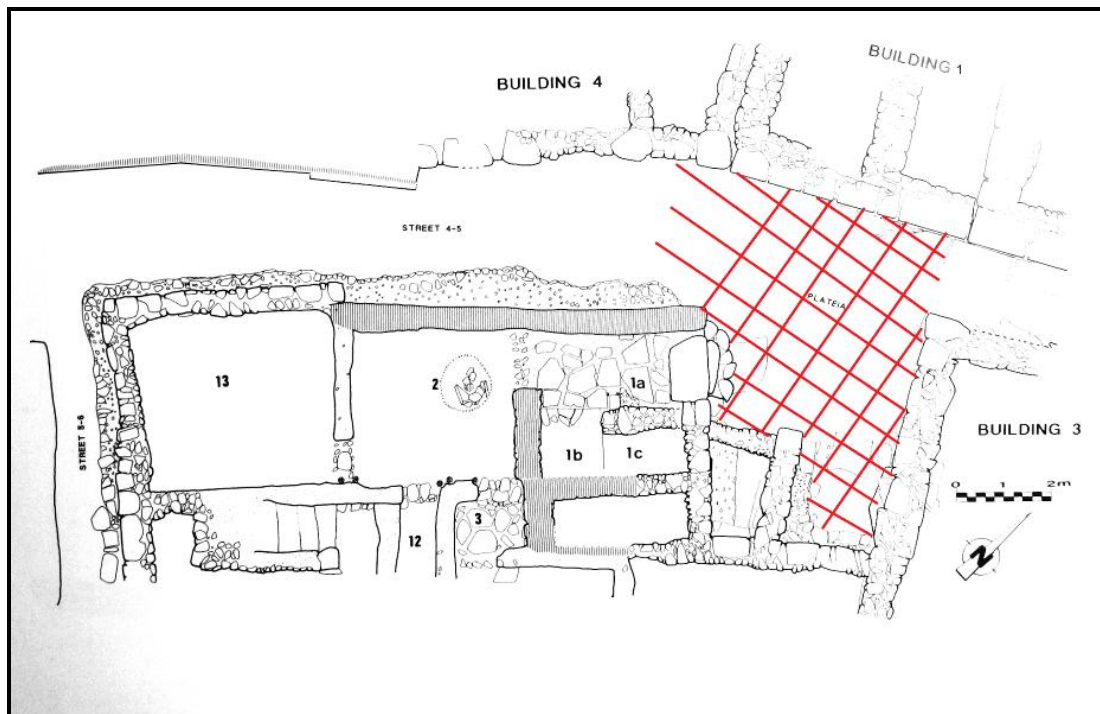
Εικ. 37 Μοναστηράκι. Κάτοψη του ανακτορικού συγκροτήματος του Βορειοδυτικού Τομέα (Kanta, Marazzi 2013: Tav. 11D)

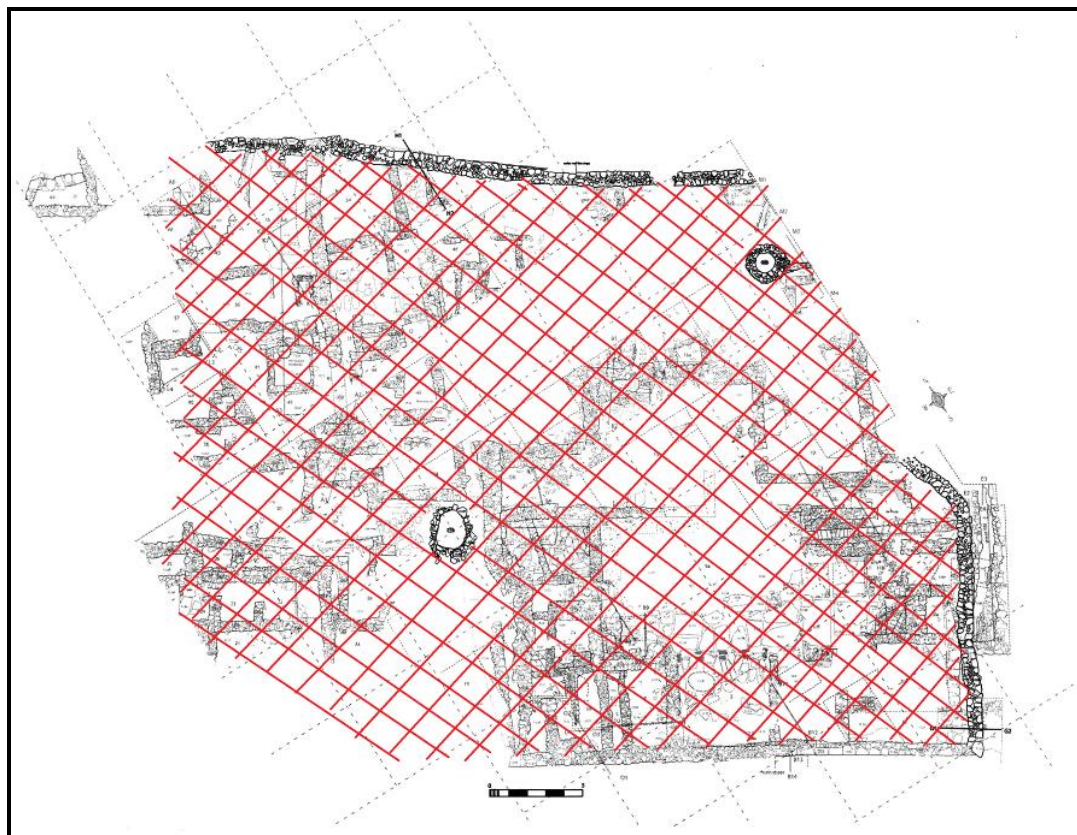
Εικ. 38 Παλαίκαстро. Κάτοψη της πόλης με τα οικοδομικά τετράγωνα (Driessen 2000a: Fig. 1.1)

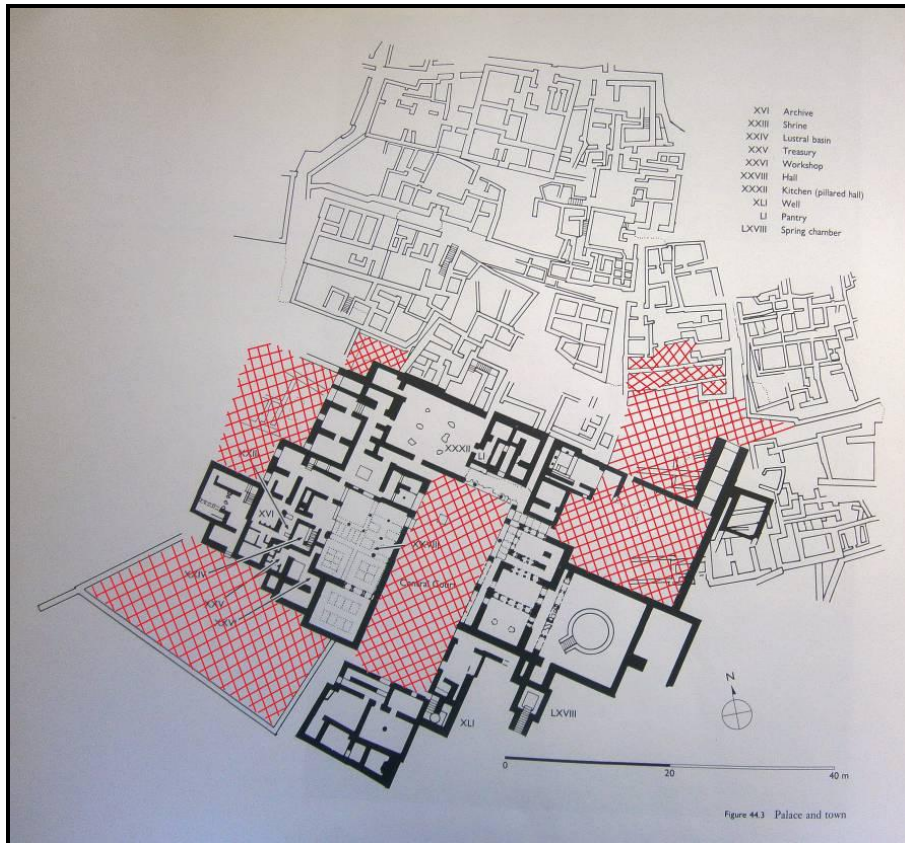
Εικ. 39 Παλαίκαстро. Κάτοψη του ΒΔ τομέα της πόλης με τα Κτήρια 5 και 6 (Cunningham 2007: Fig. 11.1)

Εικ. 40 Παλαίकाстро. Κτήριο 5. Κάτοψη ΥΜ ΙΒ ιερού και ΥΜ ΙΙΙ τοίχοι (γκρίζο χρώμα) (Driessen 2000a: Fig. 2.1)

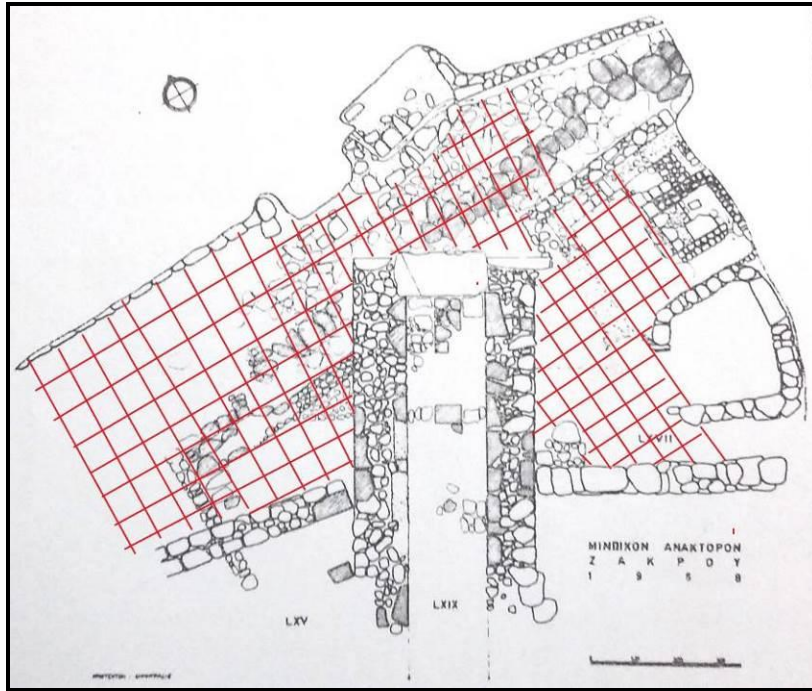
Εικ. 41 Παλαίκαстро. Κάτοψη του υπαίθριου χώρου και των φρεάτων της ΥΜ ΙΒ περιόδου στον χώρο του προγενέστερου Κτηρίου 6 (Knappett et al. 2012: 2.64)

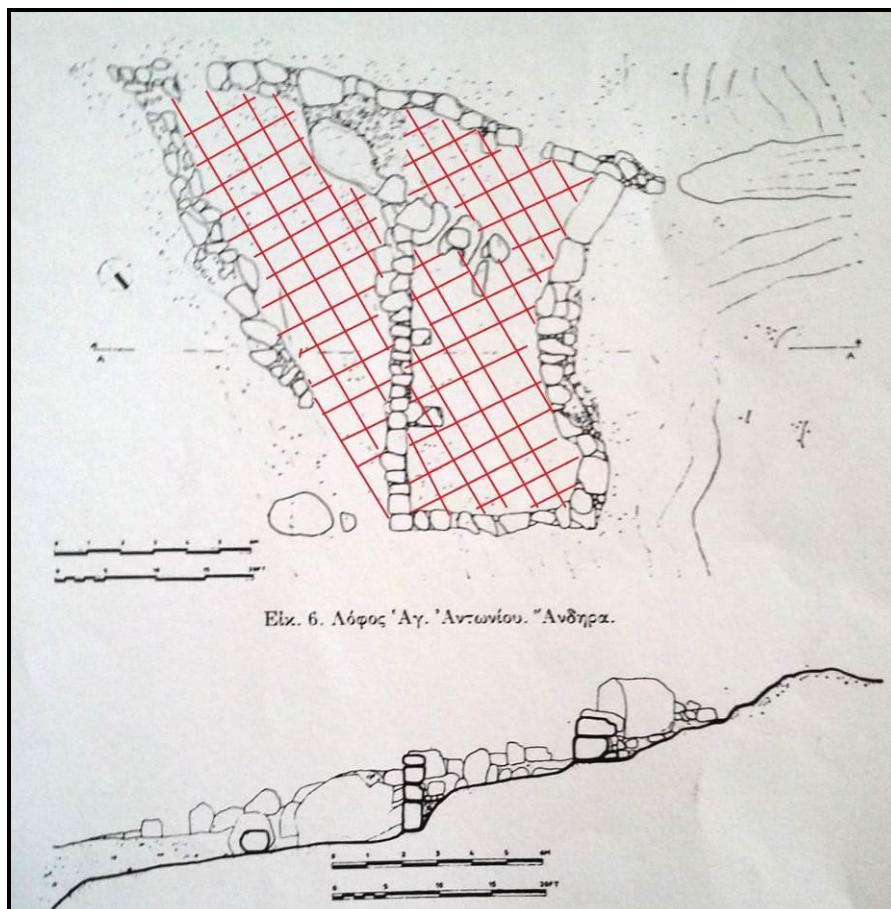
Εικ. 42 Ζάκρος. Κάτοψη ανακτόρου και του οικισμού στον ΒΑ Λόφο (Myres et al. 1992: Fig. 44.3)

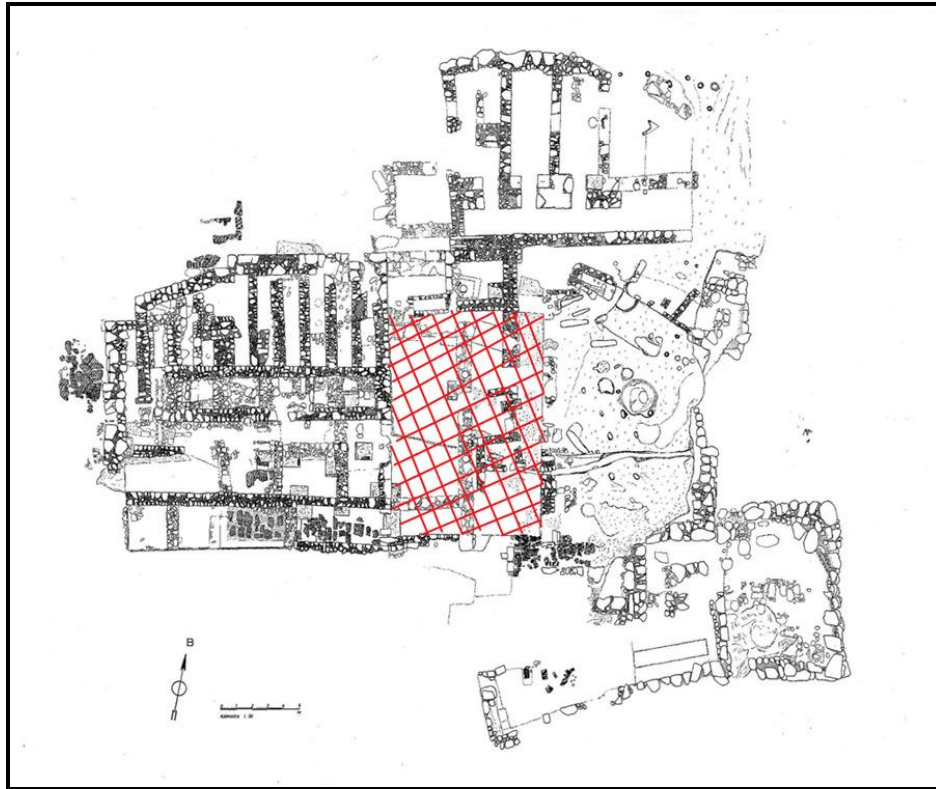
Εικ. 43 Ζάκρος. Κάτοψη ανακτόρου κατά την ΥΜ ΙΒ περίοδο (McEnroe 2010: Fig. 8.6)

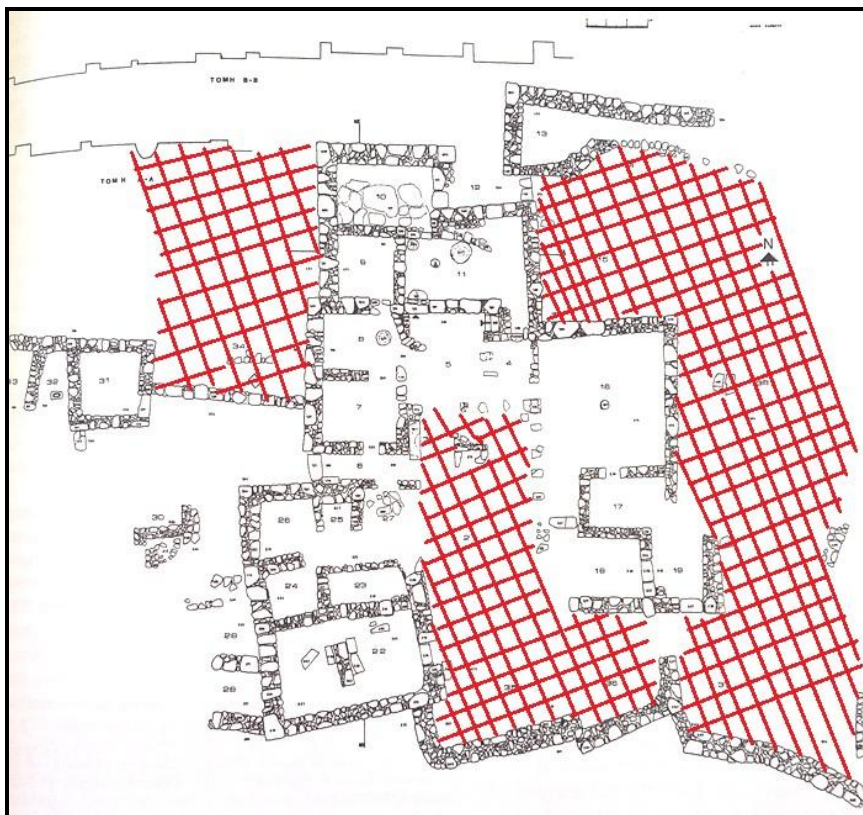
Εικ. 44 Ζάκρος. Κάτοψη της ΒΑ εισόδου του ανακτόρου και των υπαίθριων χώρων στα Α και στα Δ της (Πλάτων 1968: Εικ. 1)

Εικ. 45 Ζάκρος. Λόφος του Αγίου Αντωνίου. Κάτοψη και τομή ανδρήρων (Πλάτων 1985: Εικ. 6-7)

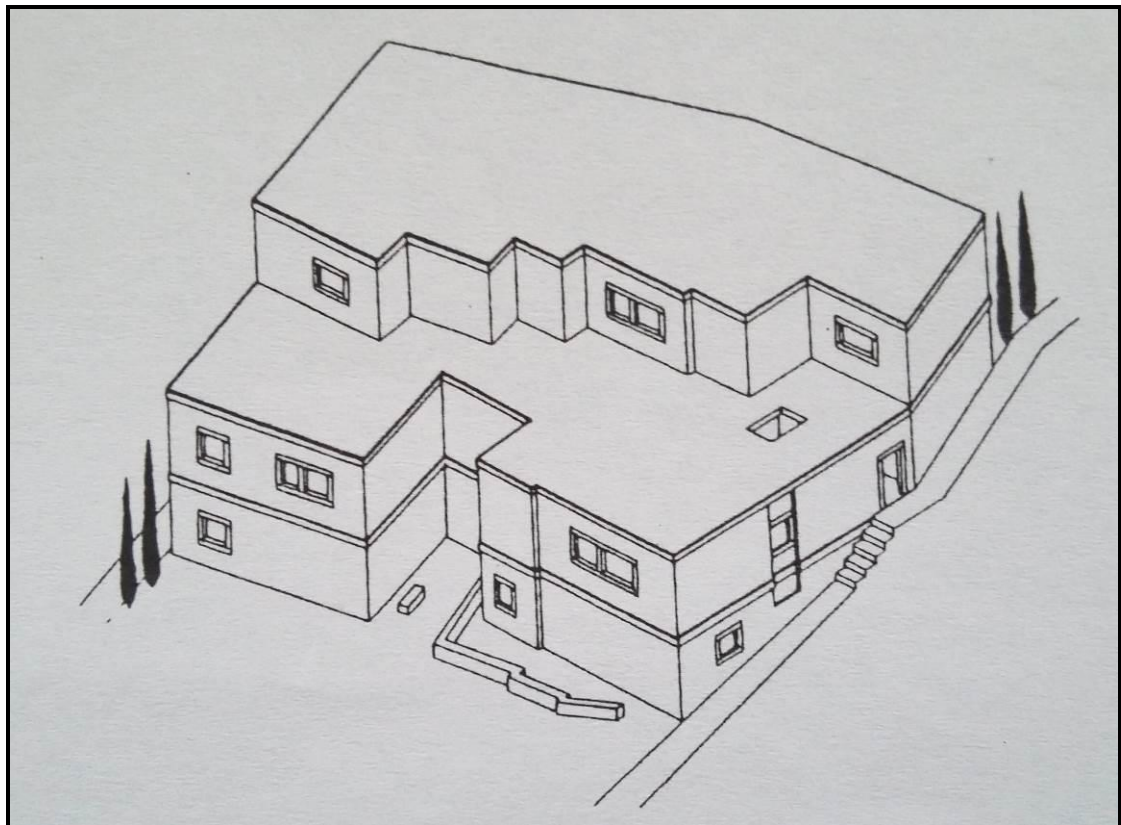
Εικ. 46 Πετράς. Κάτοψη ανακτορικού κτηρίου σε όλες τις οικοδομικές φάσεις (Τσιρορουλου 2002: ΠΙ. XXXVIII)

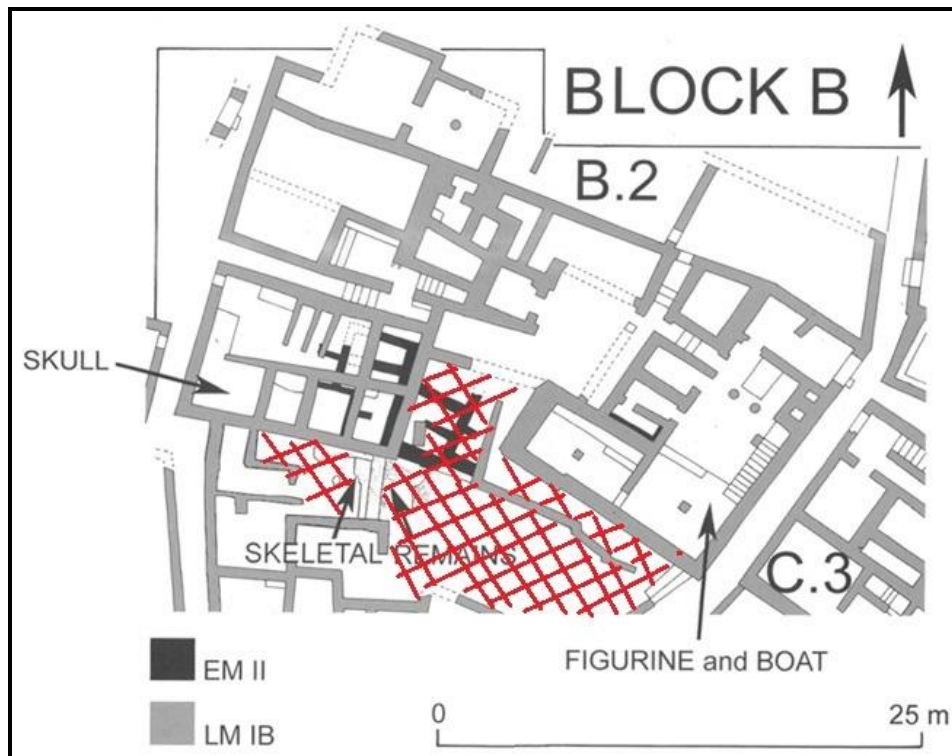
Εικ. 47 Μακρύγιαλος. Κάτοψη του ανακτορικού κτηρίου-«ιερής έπαυλης» (Davaras 1997: Plan 1)

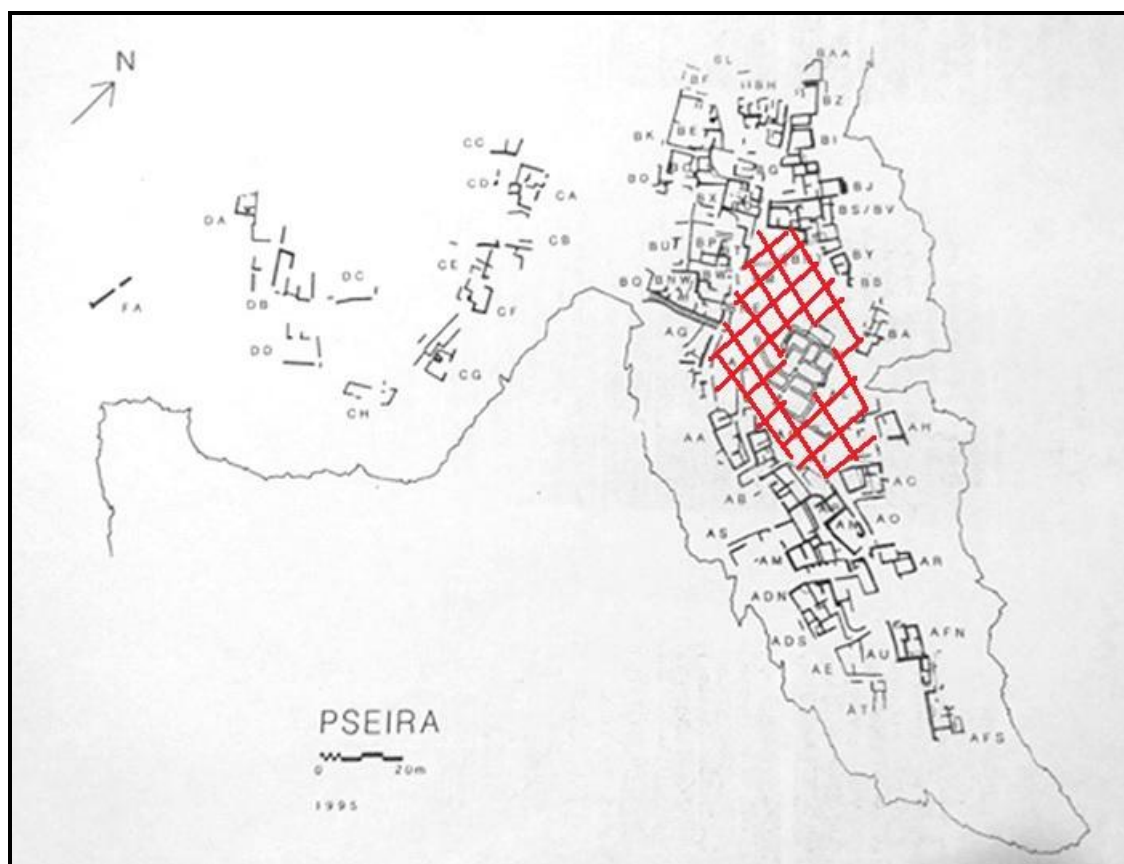
Εικ. 48 Μόχλος. Τοπογραφικό σχέδιο οικισμού με τους υπαίθριους χώρους (Soles, Davaras 2013: Fig. 1)

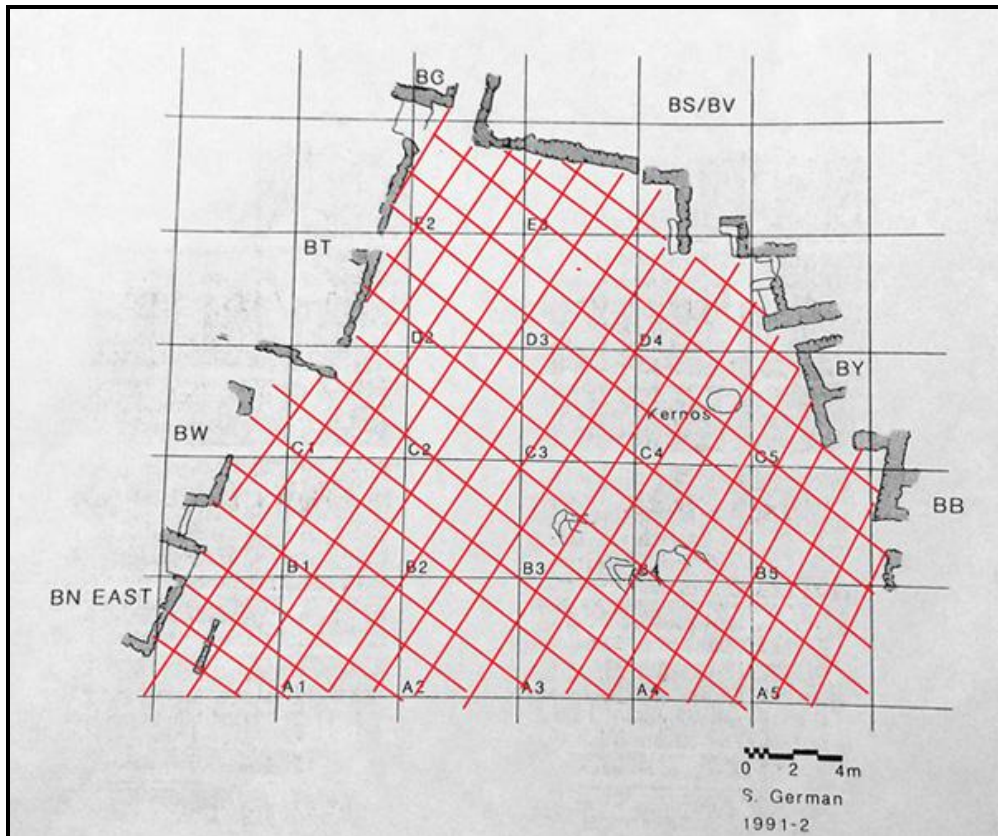
Εικ. 49 Μόχλος. Αναπαράσταση του Κτηρίου Β2 (Brogan 2003: Εικ. 3)

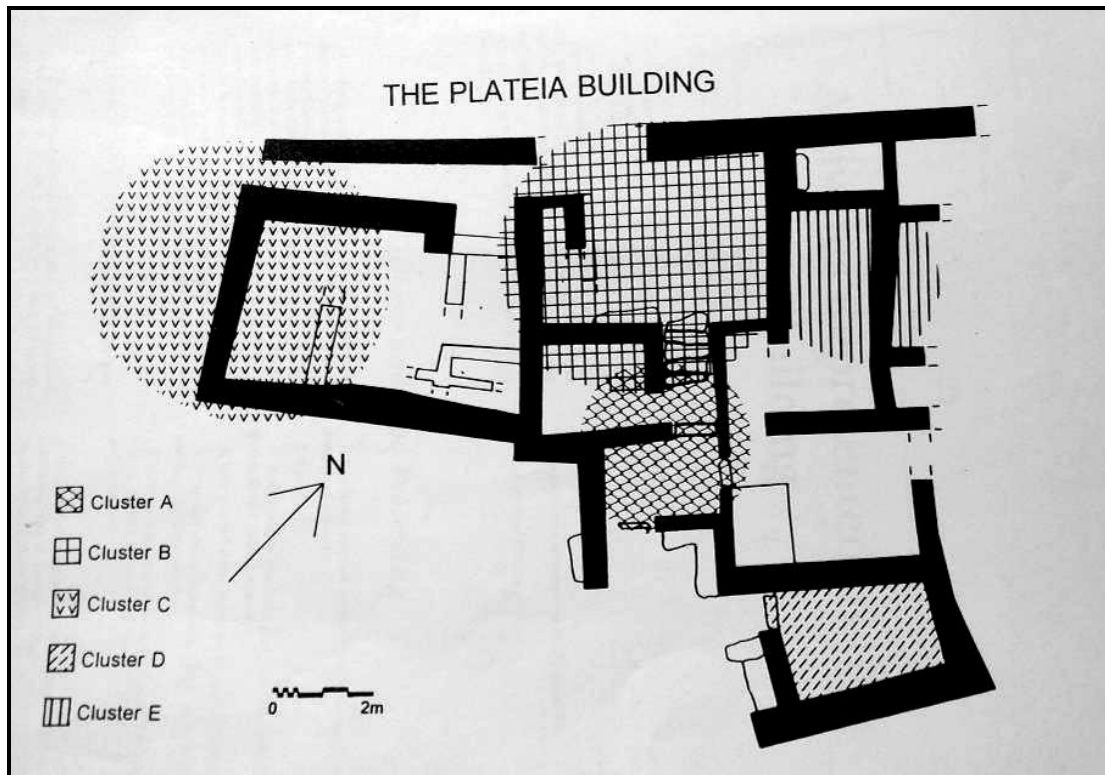
Εικ. 50 Μόχλος. Κάτοψη του Κτηρίου Β2 με την κλίμακα και τα οστά στον υπαίθριο χώρο (Soles 2010: Fig. 32.1)

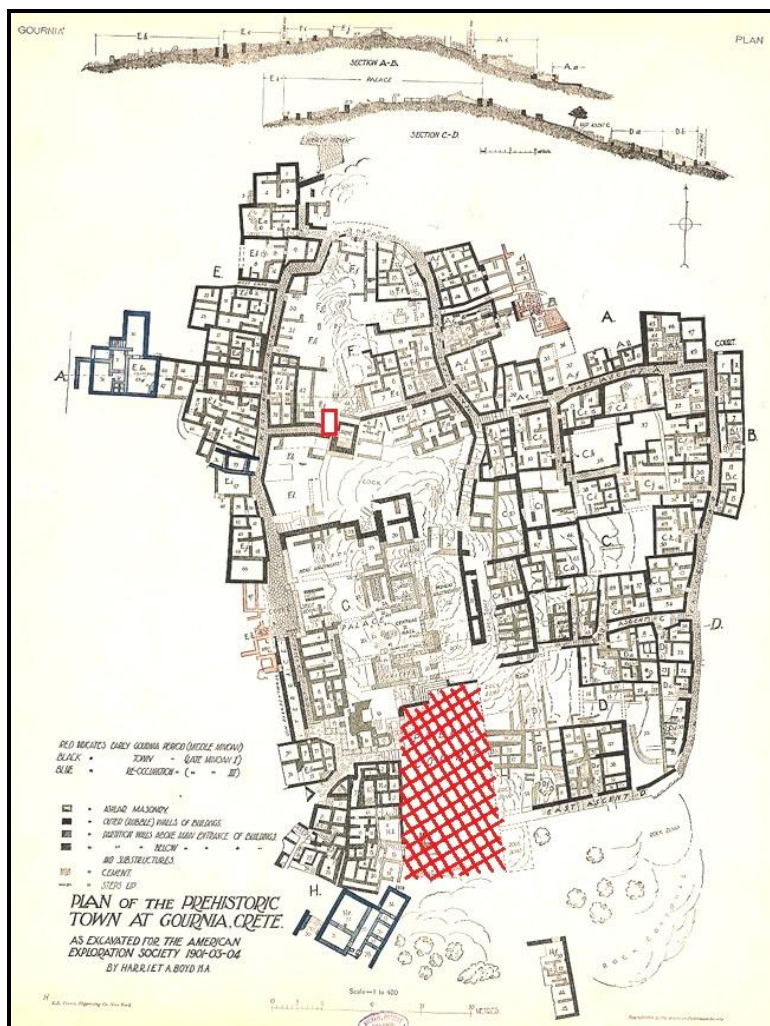
Εικ. 51 Ψείρα. Τοπογραφικό σχέδιο οικισμού (Betancourt, Davaras 1998: Illustr. 1)

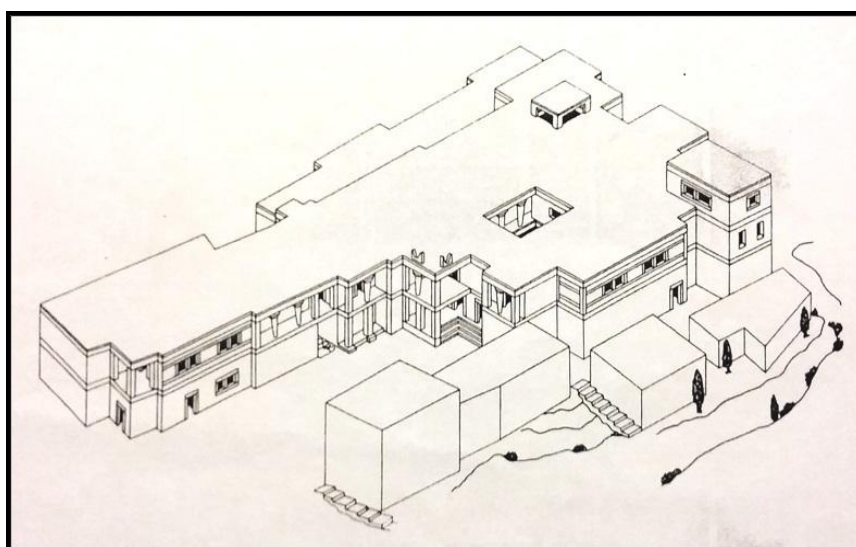
Εικ. 52 Ψείρα. Κάτοψη του χώρου της Πλατείας (Betancourt, Davaras 1998: Illustr. 47)

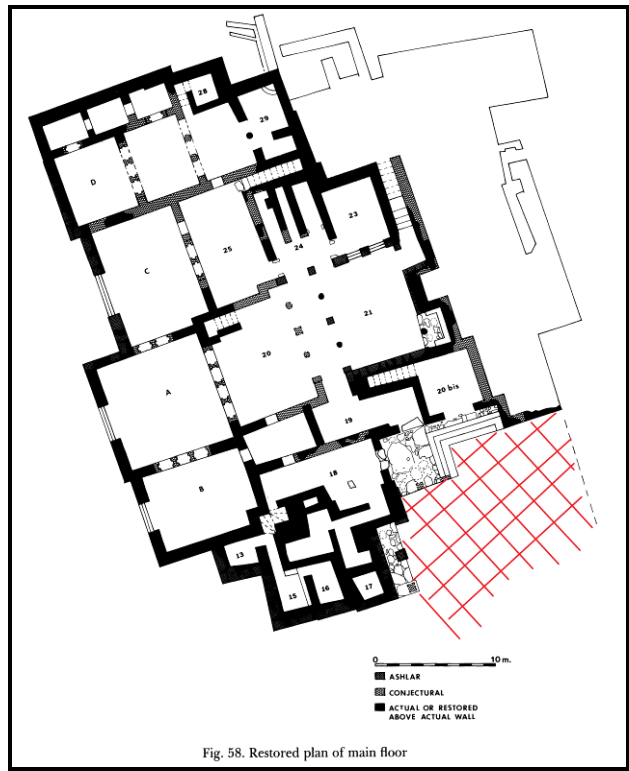
Εικ. 53 Ψείρα. Κάτοψη του Κτηρίου της Πλατείας BS/BV (Betancourt, Davaras 1998: Illustr. 47)

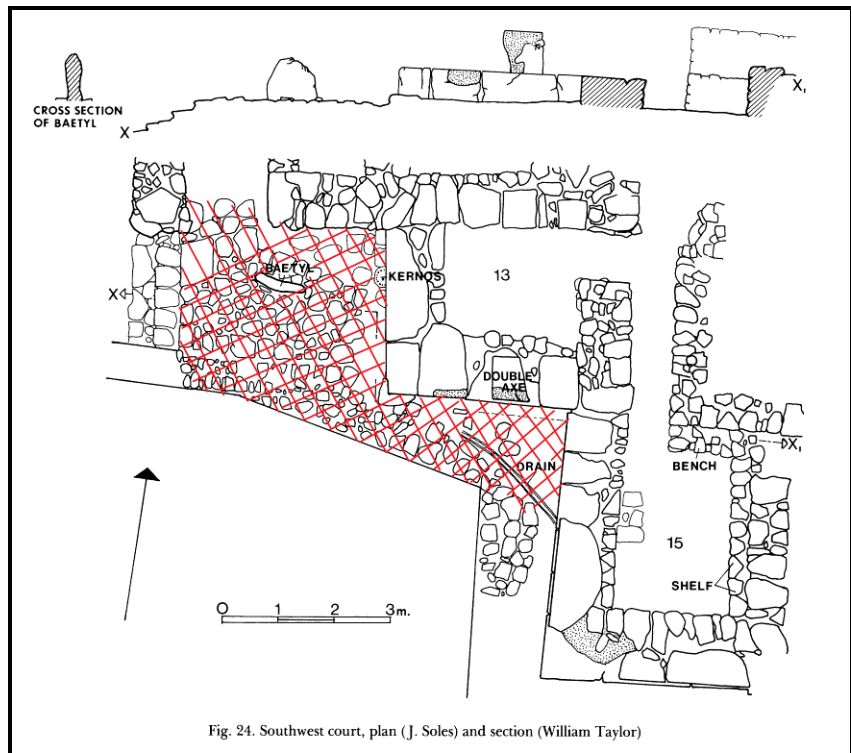
Εικ. 54 Γουρνιά. Κάτοψη και τομές οικισμού (Boyd-Hawes et al. 1908: Site Plan)

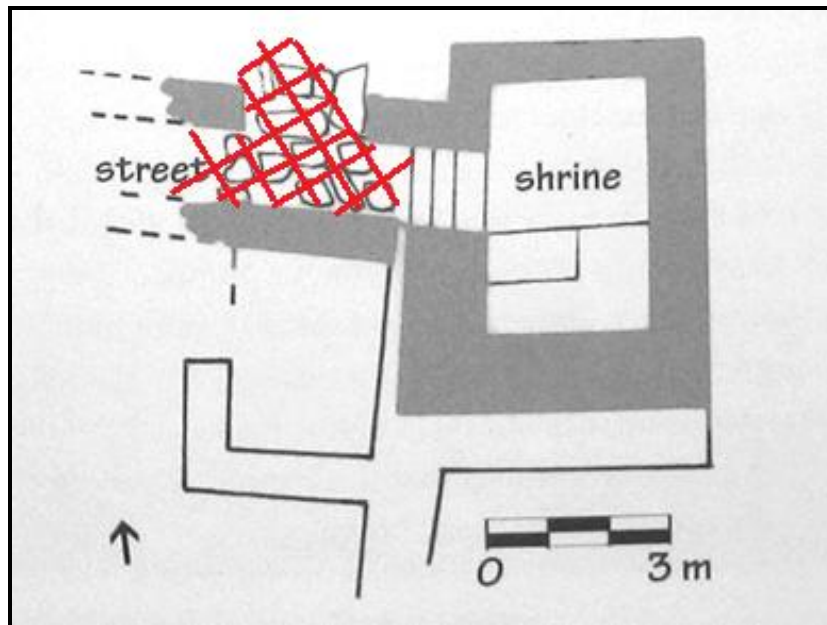
Εικ. 55 Γουρνιά. Αναπαράσταση ανακτορικού κτηρίου και «Δημόσιας Αυλής»-Πλατείας (Soles 2002: Pl. XXXV)

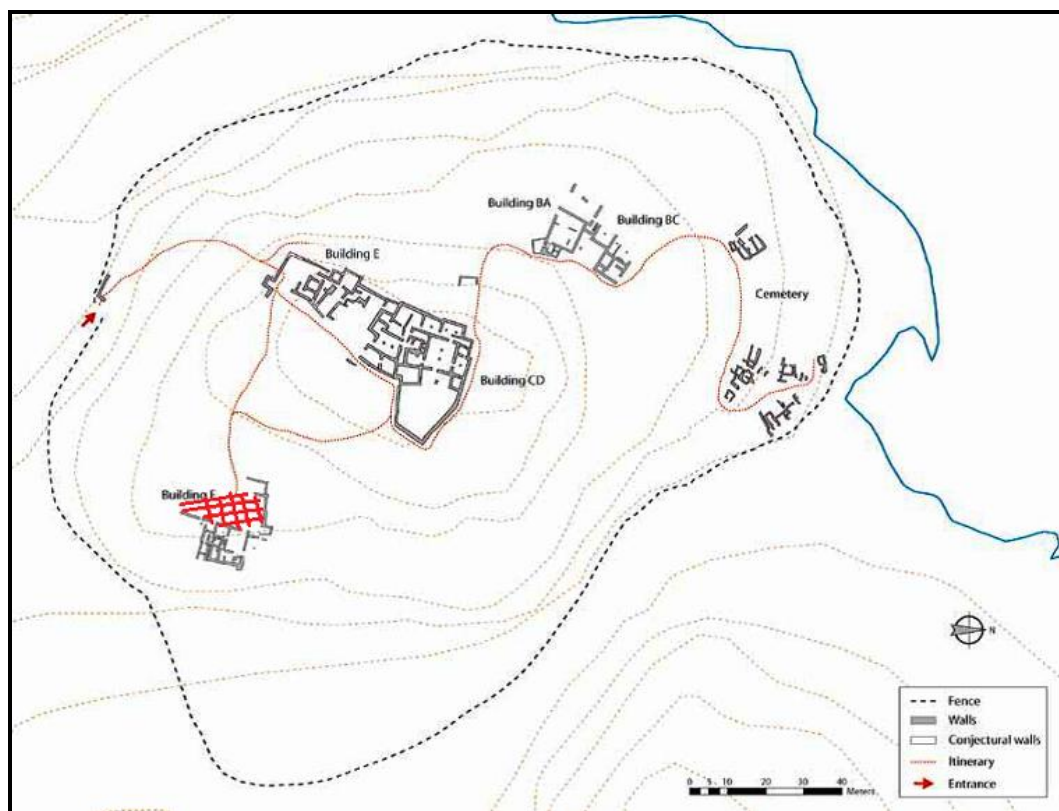
Εικ. 56 Γουρνιά. Κάτοψη ισογείου του ανακτορικού κτηρίου (Soles 1991: Fig. 58)

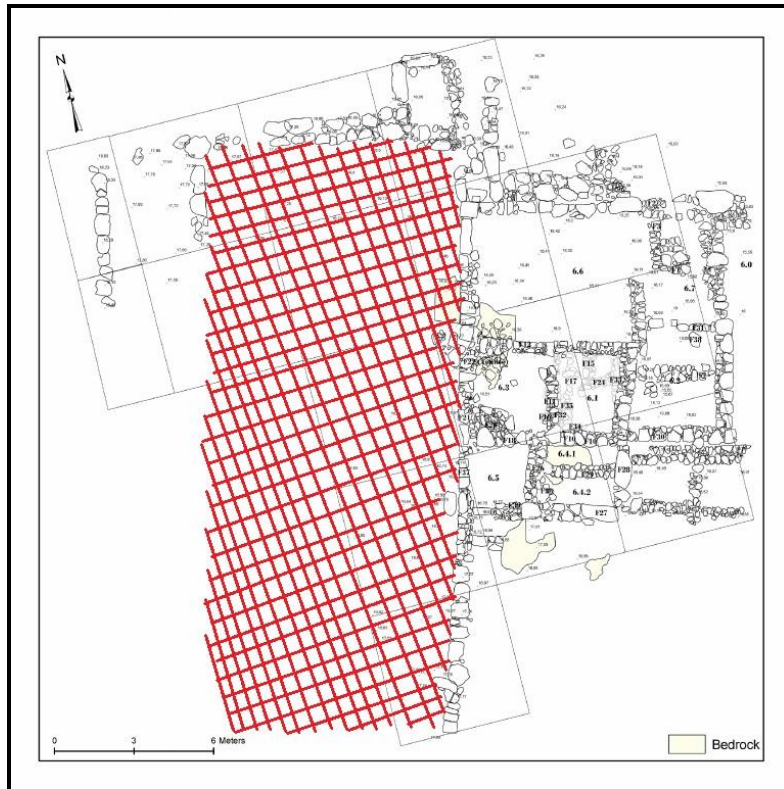
Εικ. 57 Γουρνιά. Κάτοψη και σχεδιαστική τομή ΝΔ Αυλής (Soles 1991: Fig. 24)

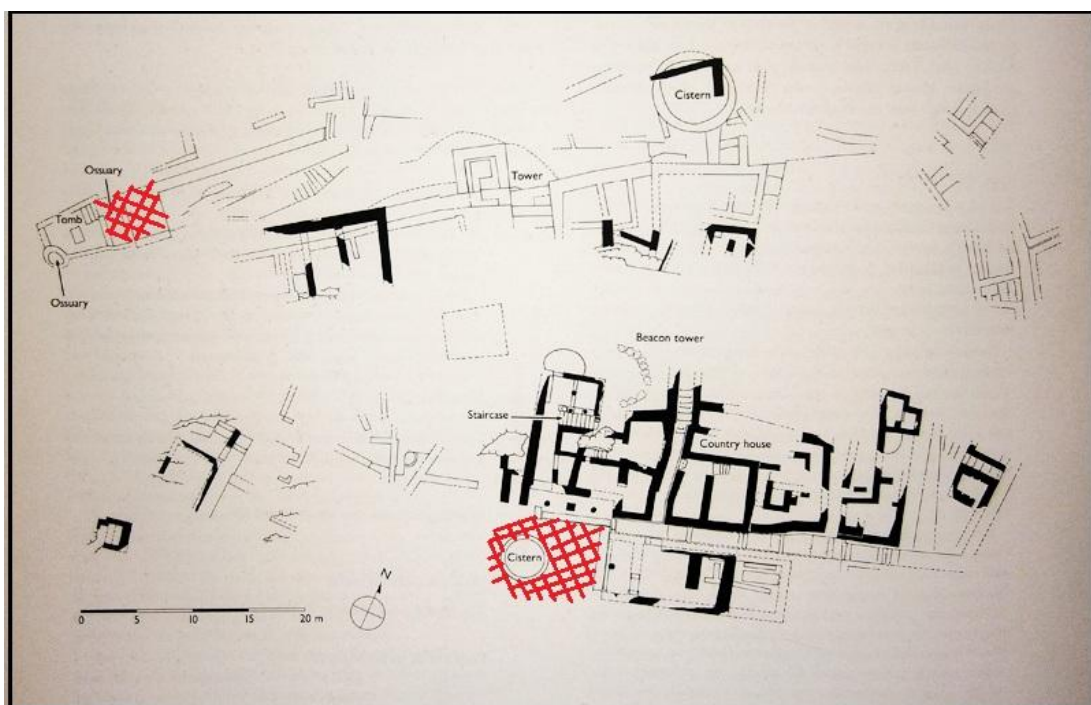
Εικ. 58 Γουρινιά. Κάτοψη του Αστικού Ιερού (McEnroe 2010: Fig. 9.44)

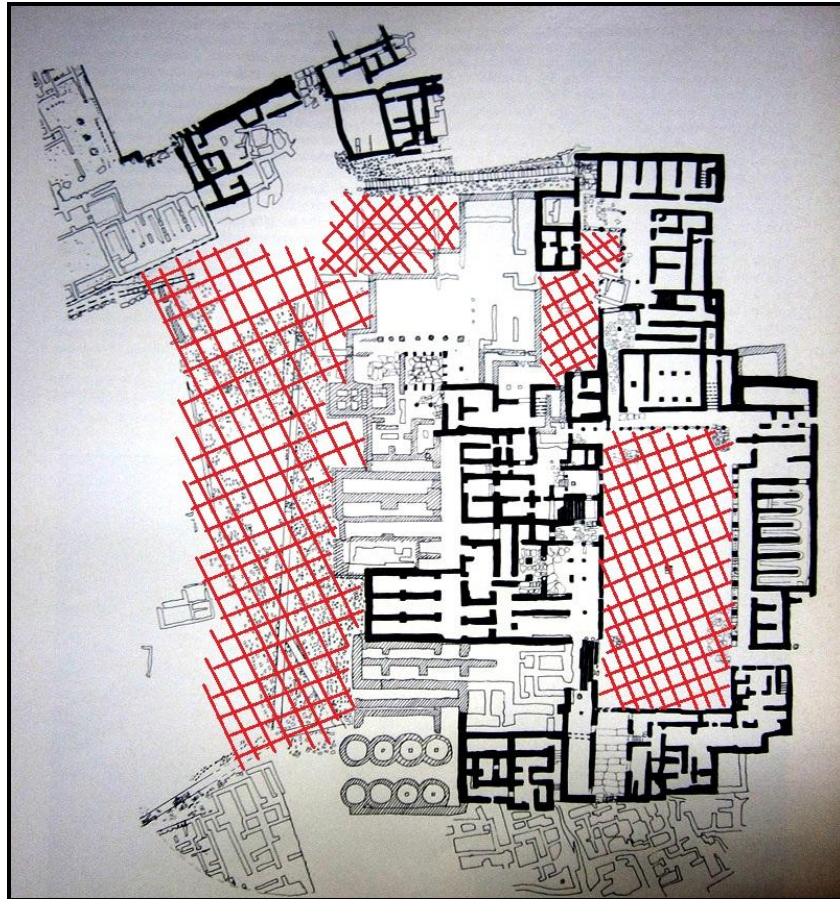
Εικ. 59 Σίσι. Τοπογραφικό σχέδιο οικισμού (Driessen 2012a: Fig. 1.1)

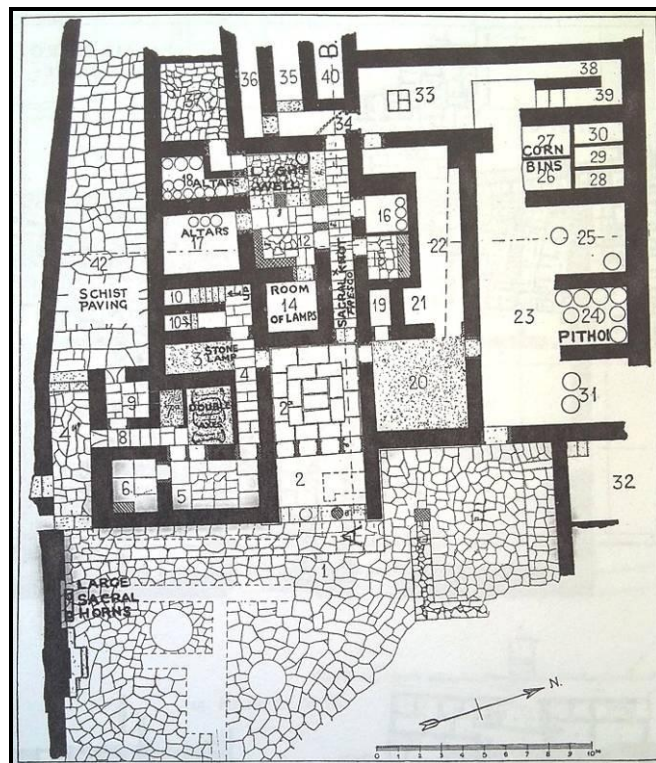
Εικ. 60 Σίσι. Κάτοψη τμήματος του κτηρίου με την Κεντρική Αυλή (Driessen 2012a: Fig. 6.1)

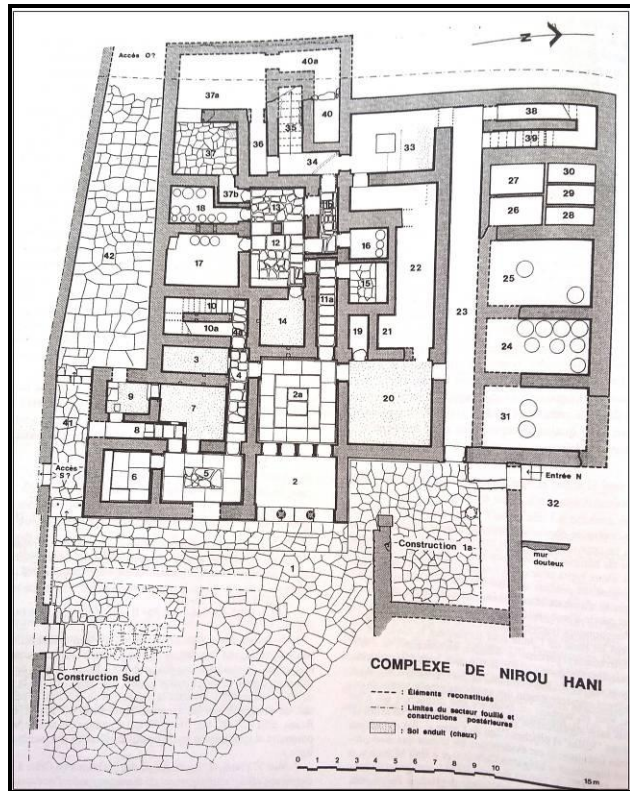
Εικ. 61 Μύρτος-Πύργος. Κάτοψη οικισμού και της αγροικίας-«έπαυλης» (Myres et al. 1992: Fig. 28.1)

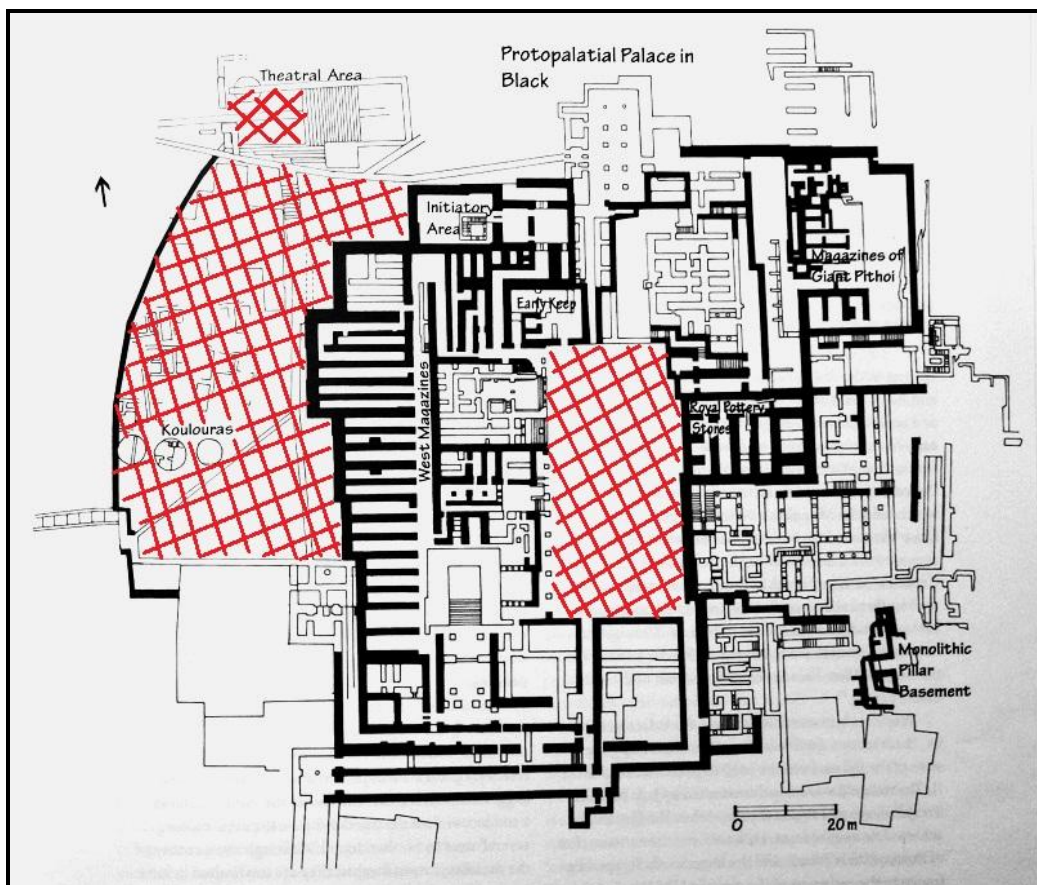
Εικ. 62 Μάλια. Κάτοψη νέου ανακτόρου. (Van Effenterre 1980, Fig. 303, Graham 1972²: Pl. 5)

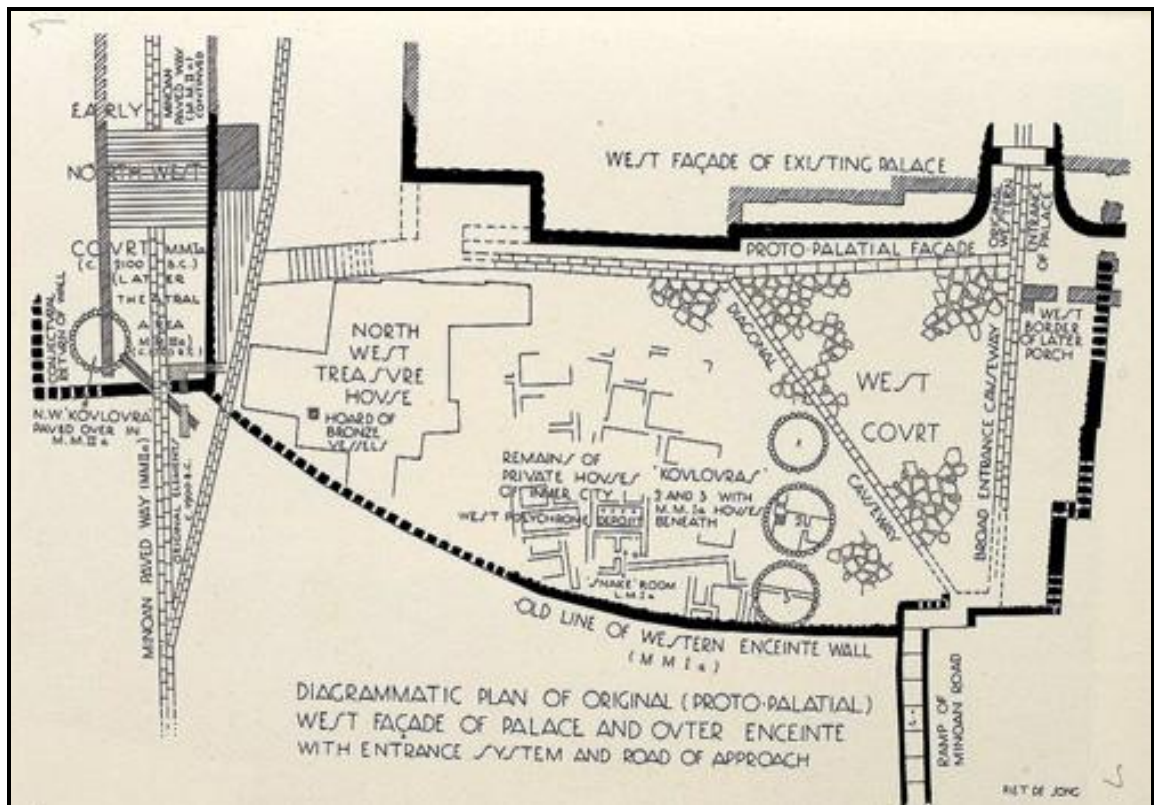
Εικ. 63 Νίρου Χάνι. Κάτοψη του «μεγάλου» (Graham 1972²: Pl. 31)

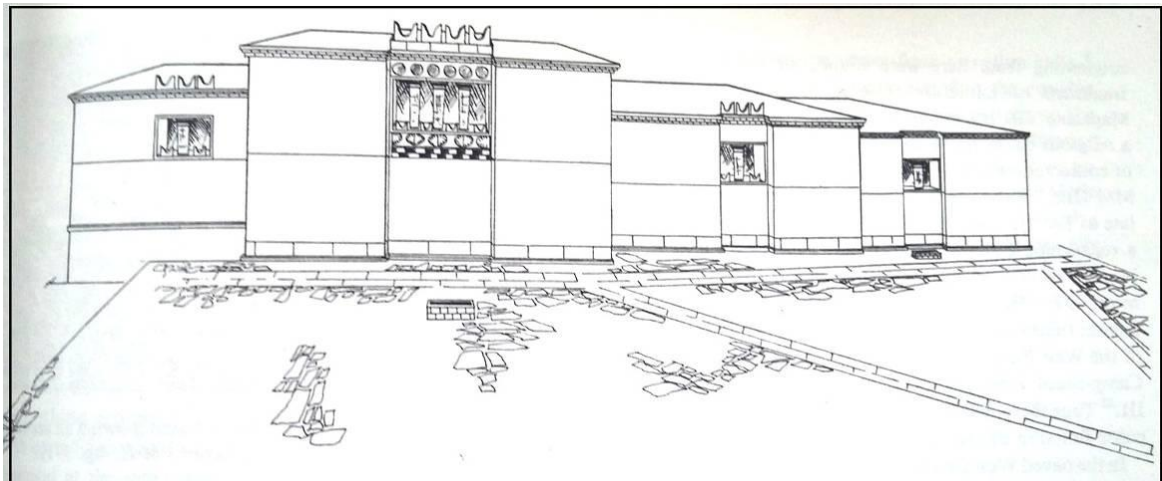
Εικ. 64 Νίρου Χάνι. Κάτοψη της αγροικίας σύμφωνα με νεώτερη μελέτη (Φοτου 1997: Fig. 3)

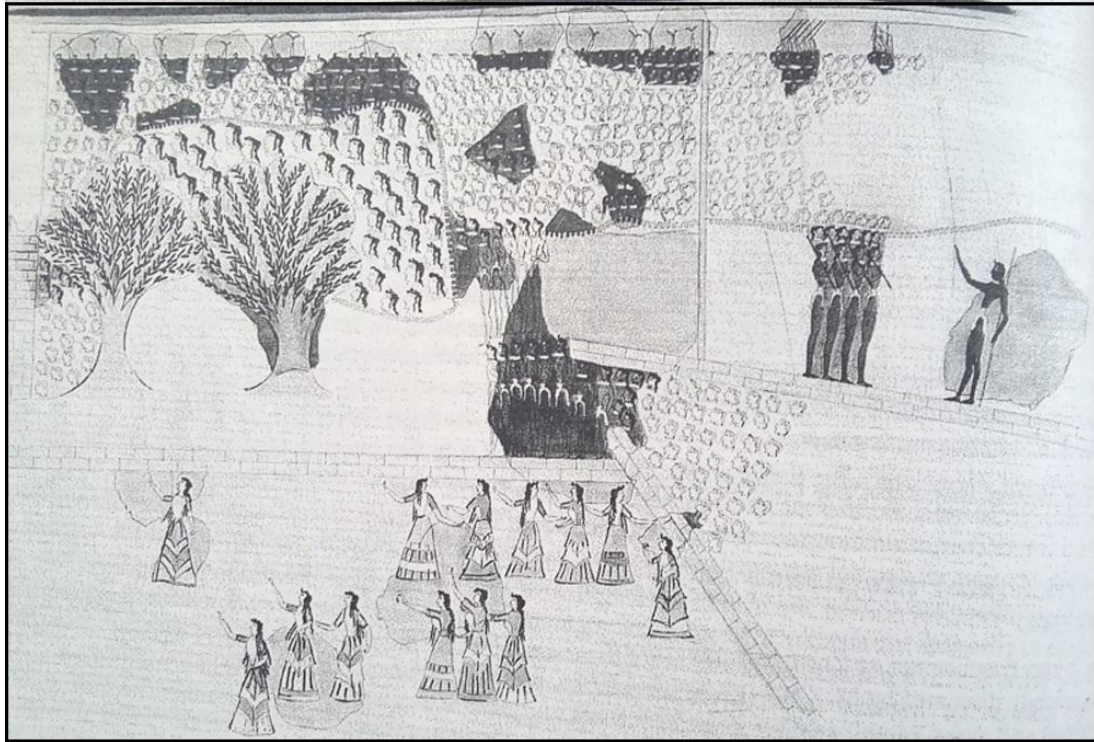
Εικ. 65 Κνωσός. Κάτοψη παλαιού και νέου ανακτόρου (McEnroe 2010: Fig. 5.7)

Εικ. 66 Κνωσός. Ανάκτορο. Κάτοψη Δυτικής Αυλής την Παλαιοανακτορική περίοδο (Evans 1935: Fig. 30)

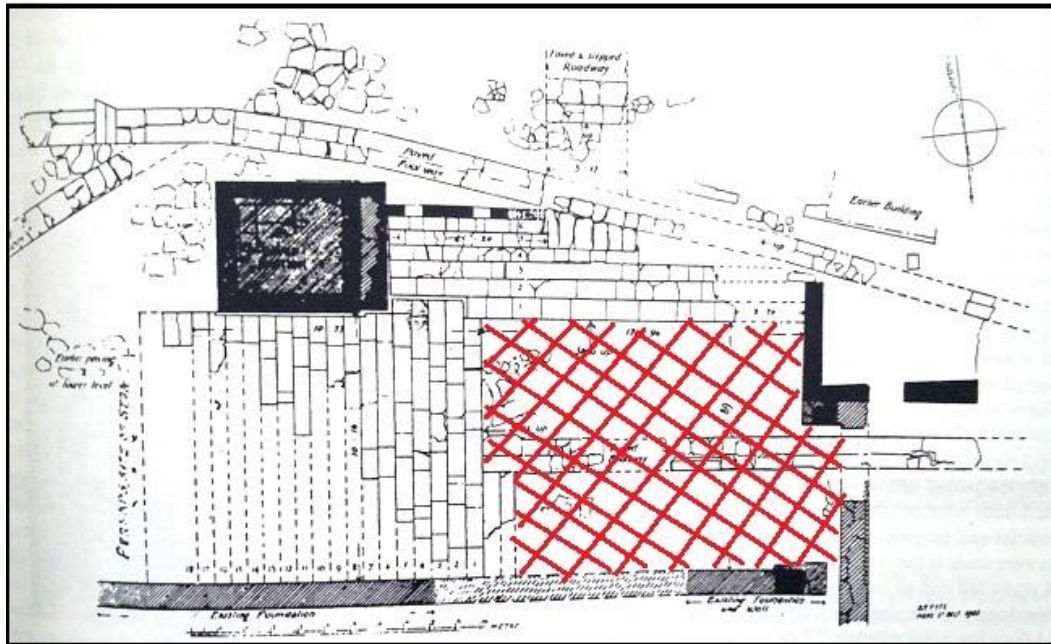
Εικ. 67 Κνωσός. Ανάκτορο. Αναπαράσταση Δυτικής πρόσοψης και Δυτικής Αυλής την Παλαιοανακτορική περίοδο (Hägg 1987: Fig. 2)

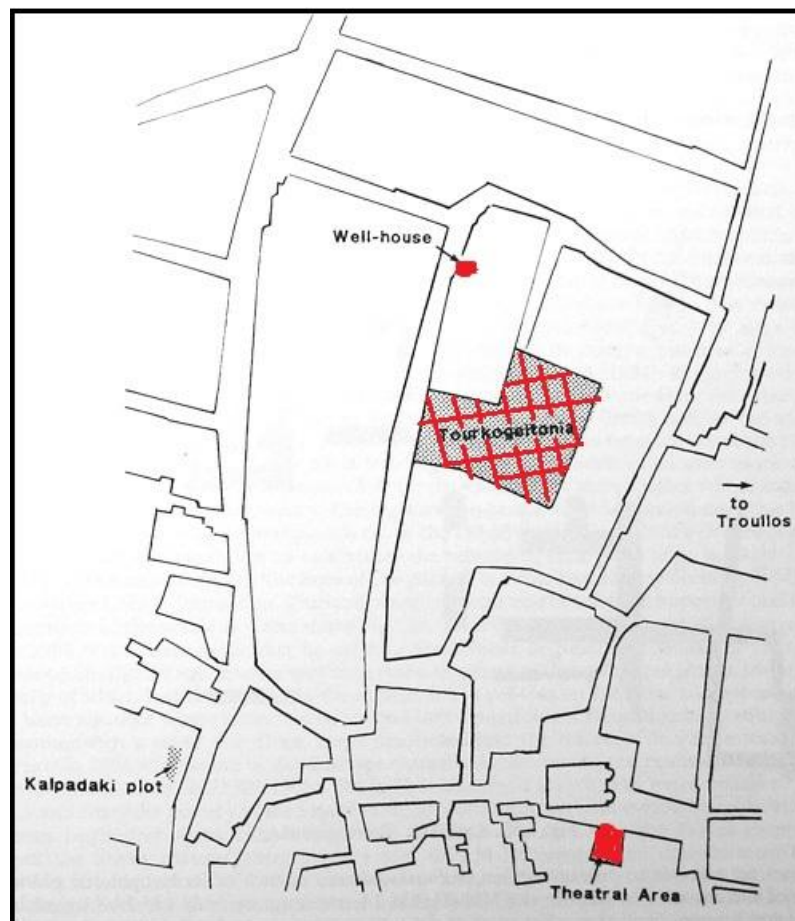
Εικ. 68 Κνωσός. Αποκατάσταση της μικρογραφικής «Τοιχογραφίας του Ιερού Άλσους» (Marinatos 1987: Fig. 7)

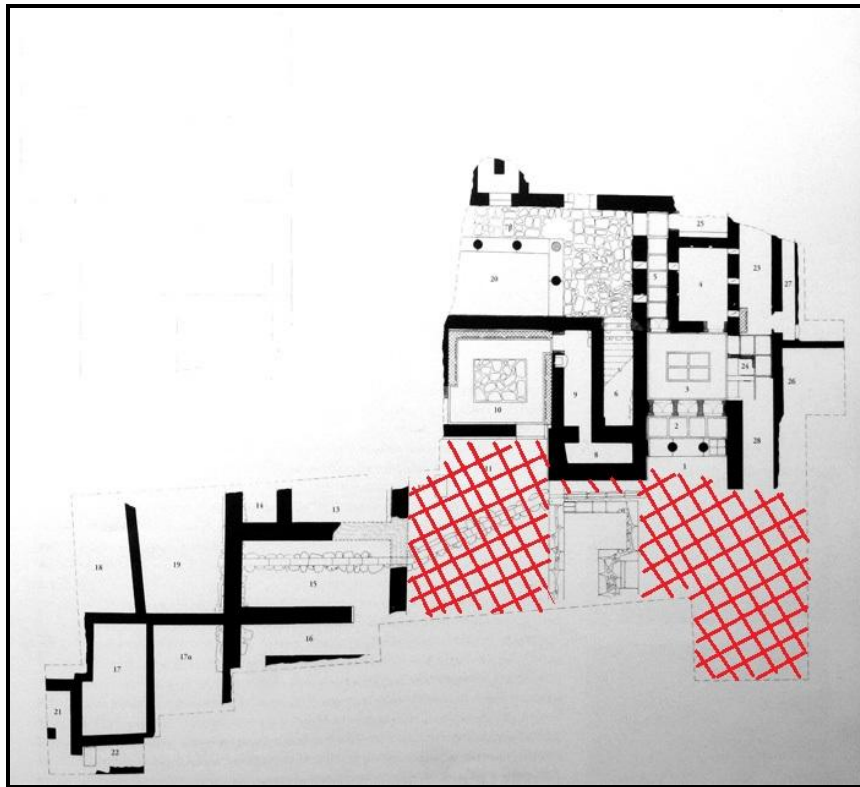
Εικ. 69 Κνωσός. Ανάκτορο. Αποκατάσταση της μικρογραφικής τοιχογραφίας του «Τρικιόνιου Ιερού» (Evans 1930: Pl. XVI)

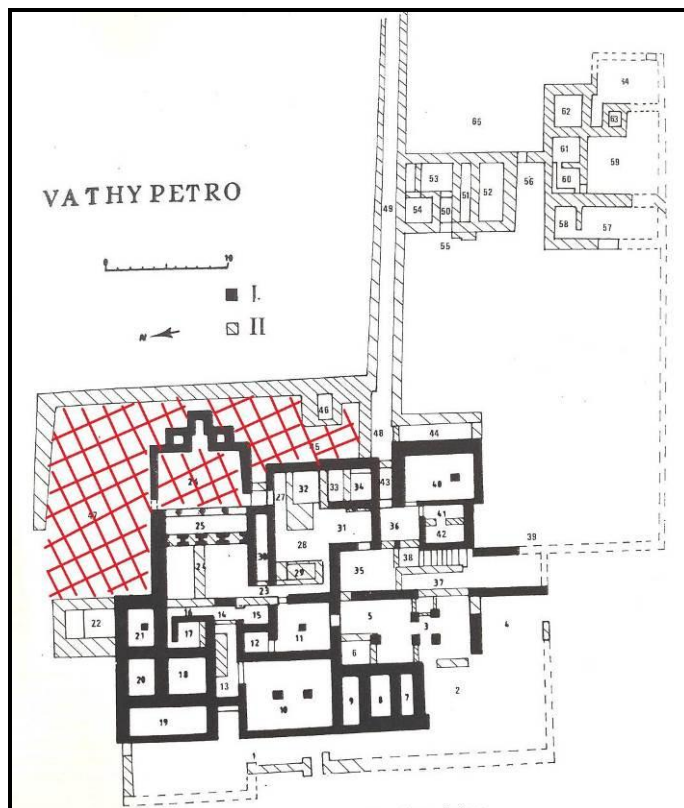
Εικ. 70 Κνωσός. Ανάκτορο. Κάτοψη του «Θεατρικού Χώρου» (Evans 1928: Fig. 362)

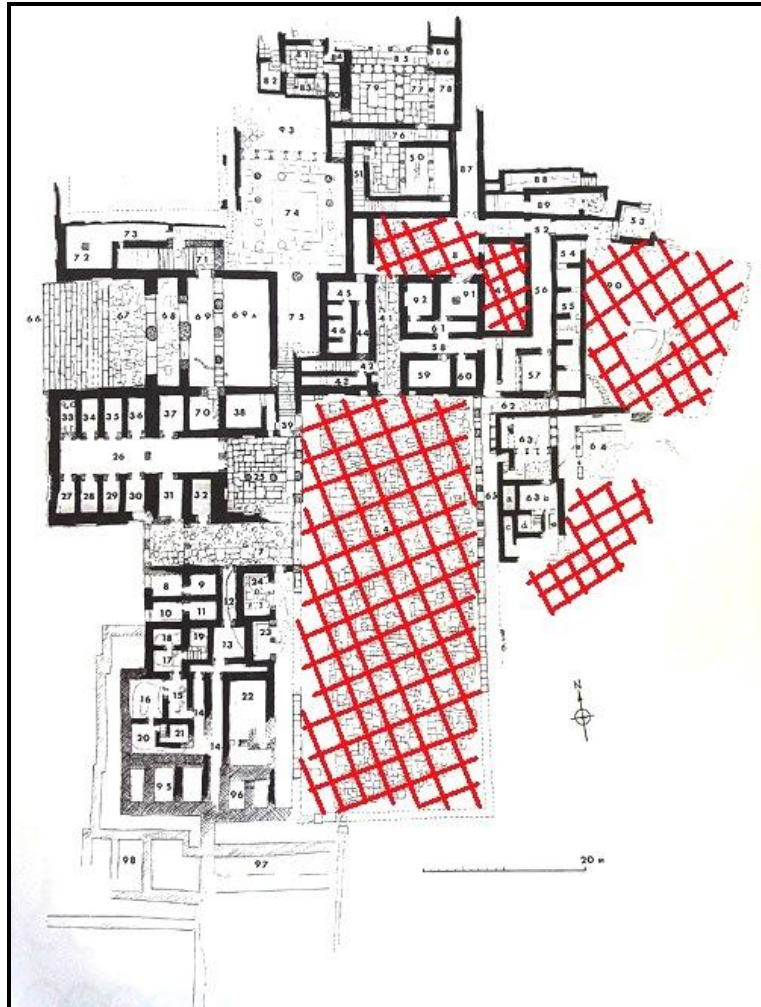
Εικ. 71 Αρχάνες. Τοπογραφικό σχέδιο του σύγχρονου οικισμού με δήλωση των μινωικών καταλοίπων (Driessen, MacDonald 1997: Fig. 7.35)

Εικ. 72 Αρχάνες. Τουρκογειτονιά. Κάτοψη ανακτορικού κτηρίου (Σακελλαράκης, Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997: Σχ. 6)

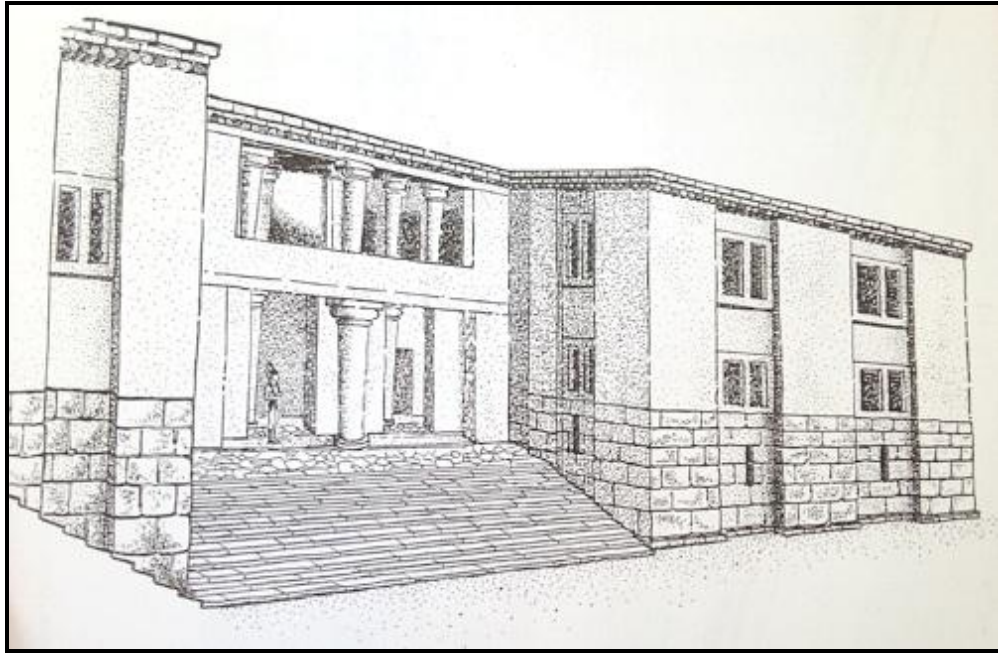
Εικ. 73 Βαθύπετρο. Κάτοψη αγροικίας κατά την ΥΜ ΙΑ και ΥΜ ΙΒ περίοδο (Driessen, Sakellarakis 1997: fig. 5)

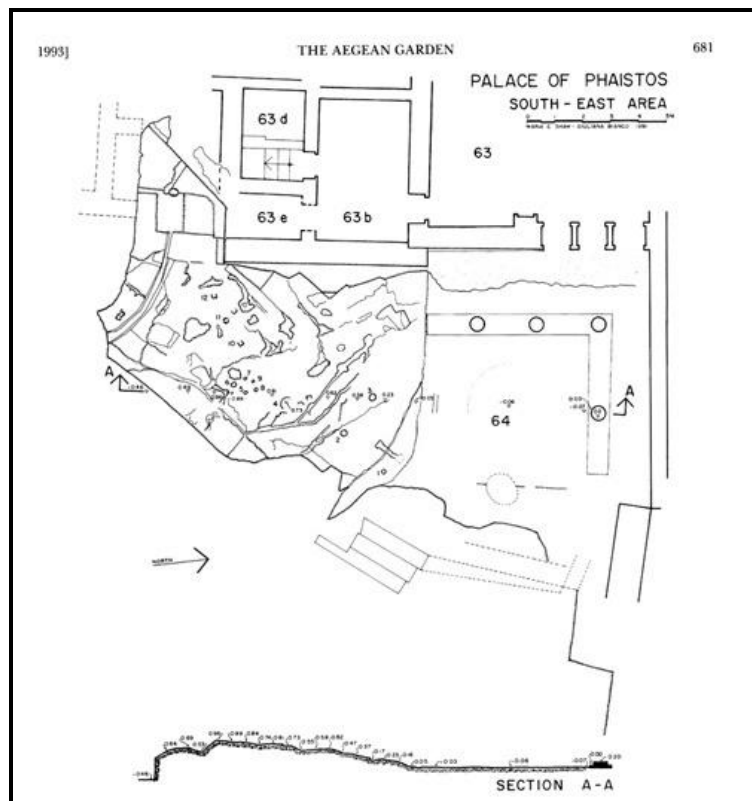
Εικ. 74 Φαιστός. Κάτοψη νέου ανακτόρου (Graham 1972²: Pl. 4)

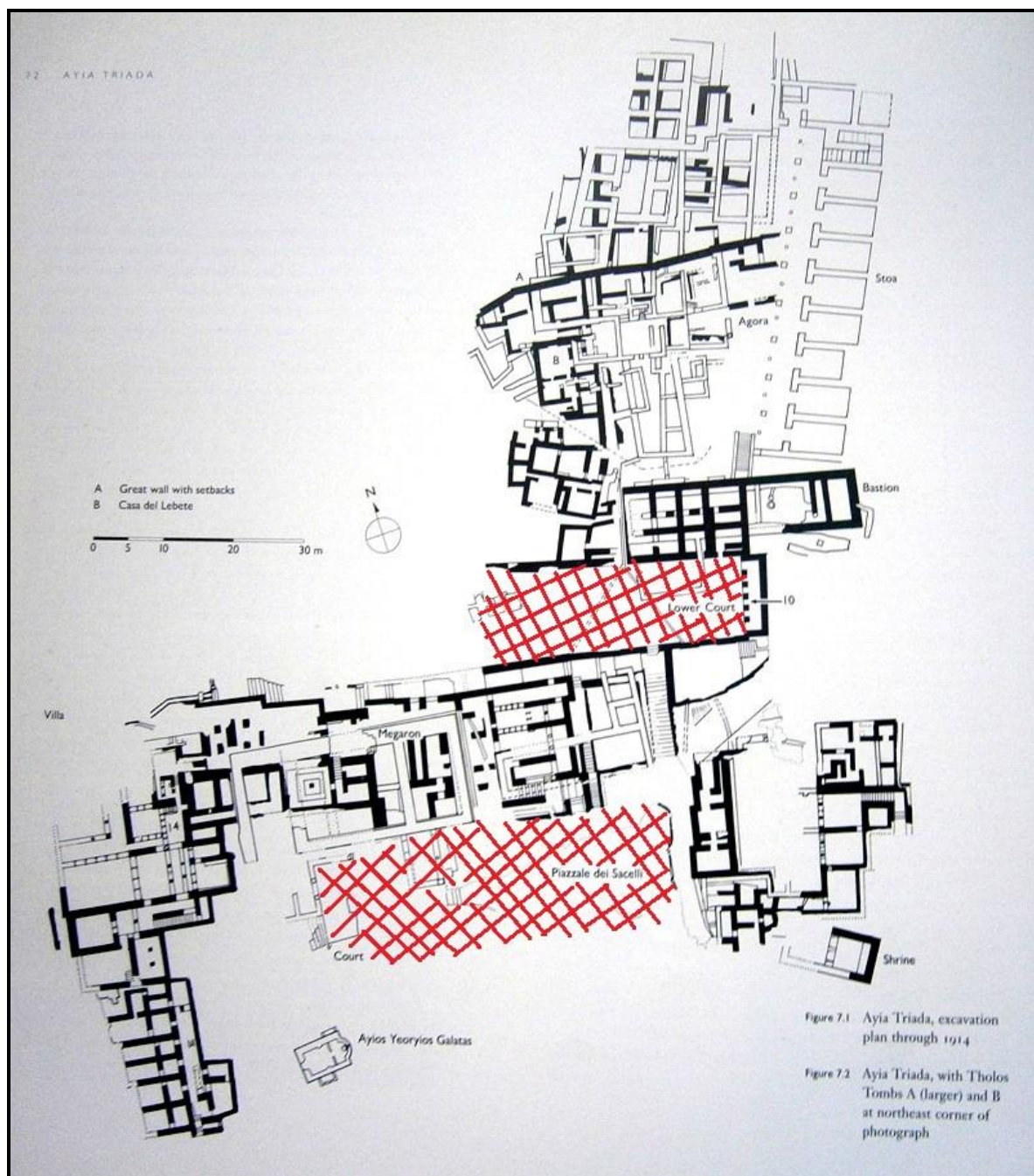
Εικ. 75 Φαιστός. Αναπαράσταση ΒΑ πλευράς της Κεντρικής Αυλής του νέου ανακτόρου (Graham 1972²: Pl. 50)

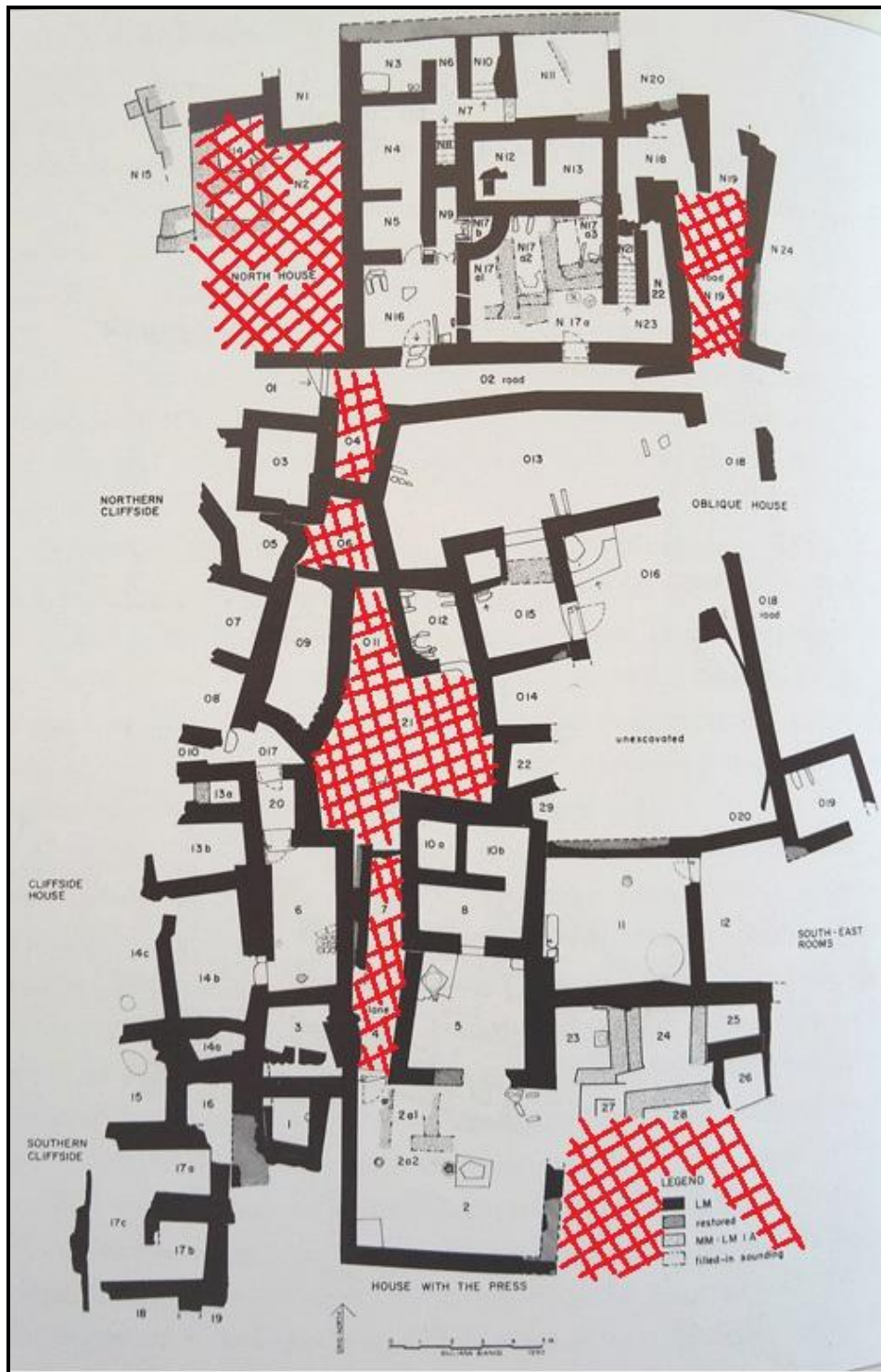
Εικ. 76 Φαιστός. Αναπαράσταση Δ πρόσοψης του νέου ανακτόρου (Graham 1972²: Pl. 48)

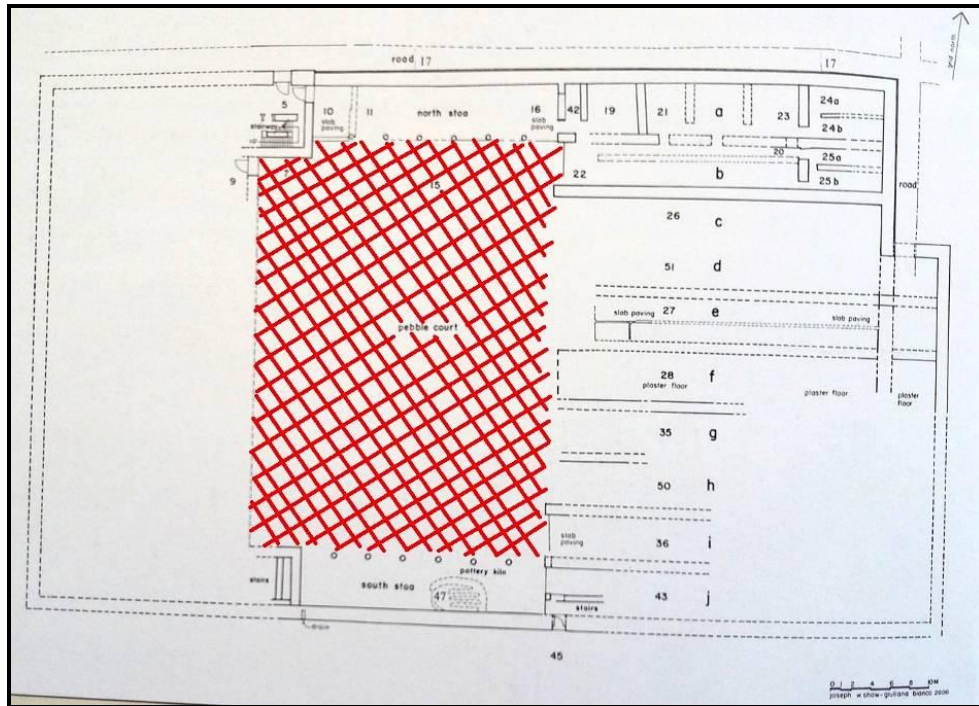
Εικ. 77 Φαιστός. Κάτοψη χώρου Α του Εξώστη 64 και περιβάλλον χώρος (Shaw 1993: Fig. 20)

Εικ. 78 Αγία Τριάδα. Κάτοψη της έπαυλης (ή των επαύλεων) και του οικισμού (Myres et al. 1992: Fig. 28.1)

Εικ. 79 Κομμός. Οικίες στην Κορυφή του Λόφου. Κάτοψη ΥΜ καταλοίπων (Shaw 2006: Fig. 5)

Εικ. 80 Κομμός. Νότιος Τομέας. Κάτοψη κτηρίου AA/T (Shaw 2006: Fig. 21)

Εικ. 81 Κυδωνία. Πλατεία Αγίας Αικατερίνης. Κάτοψη καταλοίπων ΥΜ Ι (μαύρο) και ΥΜ ΙΙΙ περιόδων (γκρίζο) (Hallager, Tzedakis 1998: Fig. 15)

